

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

«Особливості роботи з документами «тюремної творчості» українських дисидентів у процесі викладання історії в ЗЗСО»

Студентки 2 курсу, групи СОІ-2м
спеціальності 014 «Середня освіта»
(за предметними спеціальностями)
предметної спеціальності
014.03 «Середня освіта (Історія
та громадянська освіта)»
Перегінчук Марії Михайлівни

Керівник:
доцент кафедри історії України і
методики викладання історії,
кандидат історичних наук,
Паска Богдан Валерійович

Рецензент:
доцентка кафедри історії України і
методики викладання історії,
кандидатка історичних наук, доцентка
**Галицька-Дідух Тамара
Вячеславівна**

м. Івано-Франківськ – 2025 р.

АНОТАЦІЯ

Перегінчук М. М. Особливості роботи з документами «тюремної творчості» українських дисидентів у процесі викладання історії України в ЗЗСО. Івано-Франківськ, 2025. 211 с.

Perehinchuk M. M. Peculiarities of working with documents of “prison creativity” of Ukrainian dissidents in the process of teaching the history of Ukraine in secondary education institutions. Ivano-Frankivsk, 2025. 211 p.

У магістерській роботі здійснено спробу комплексного дослідження особливостей роботи з документами «тюремної творчості» українських дисидентів у процесі викладання історії України в закладах загальної середньої освіти. Окреслено та проаналізовано джерельну базу та стан наукової розробки даної проблематики. Здійснено детальний аналіз питання репресій радянського режиму проти учасників українського дисидентського руху, а також їх літературного та публіцистичного доробку, створених в умовах ув'язнення. Окремо, детально проаналізована тематика особливостей роботи з історичними документами на уроках новітньої історії України, та простежено потенціал використання «тюремної творчості» українських дисидентів, як якісного джерельного матеріалу на уроках історії України в 11 класі. Напрацьований матеріал магістерської роботи може бути використаний під час написання наукових праць, у навчально-виховному процесі та ін.

Ключові слова: новітня історія України, український дисидентський рух, радянська окупація, репресії, перша та друга хвилі арештів дисидентів, тюремна творчість, першоджерело, інформаційна компетентність, методика використання тюремної творчості на уроках історії України в 11 класі.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА.....	9
РОЗДІЛ 2. РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ	16
РОЗДІЛ 3. ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ТА ПУБЛІЦИСТИКА ДИСИДЕНТІВ В УМОВАХ УВ'ЯЗНЕННЯ.....	29
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДОКУМЕНТАМИ НА УРОКАХ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	49
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ "ТЮРЕМНОЇ ТВОРЧОСТІ" УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В 11 КЛАСІ.....	64
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87
ДОДАТКИ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми магістерської роботи. Робота із джерельним матеріалом в умовах вивчення новітньої історії України в школі є важливим аспектом її вивчення. Адже робота із першоджерелами допомагає формувати в учнів фундаментальні знання, вміння та навички, якими має володіти сучасна різностороння людина. Вона дає учням навички роботи із джерелами, вміння розрізняти їх правдивість, аналізувати та сприймати їх зміст, висловлювати свою думку, що до нього та ін. Це допомагає формувати в учнів інформаційну компетентність, одну із чільних історико-предметних компетентностей. У сучасних умовах життя, коли інформаційний простір потерпає від заповнення недостовірними джерелами інформації актуальність роботи із джерелами інформації зростає. Однією із складових мети формування всебічно розвиненої особистості, якою має бути кожен випускник закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) є формування людини, що не сліпо довіряє одному джерелу інформації, а вміє порівняти декілька та виокремити те, що є найбільш достовірним.

Явище українського національного визвольного руху та його комплексне дослідження є дуже актуальним станом на 2025 рік (в силу реалій життя українського народу в умовах воєнного стану спричиненого збройним нападом РФ). Саме глибинне знання історії національно-визвольних змагань є відмінним прикладом для подальшого продукування національної єдності в боротьбі за незалежність. Безпосереднє питання літературної та публіцистичної діяльності українських дисидентів в місцях позбавлення волі та на засланні актуальне через свою масштабність – високий рівень мужності, впевненості і патріотизму незважаючи на умови життя. Цей аспект також є хорошим прикладом для боротьби із сьогоdnішнім, схожим до СРСР ворогом і має бути обов'язково задіяний в шкільному курсі вивчення новітньої історії України. Актуальність роботи над даною тематикою підсилюється тим, що чимало фактів у процесі засудження дисидентів зазнавали фальсифікації і зараз потребують надзвичайно детального, і головне правдивого вивчення і донесення в маси.

Об'єктом магістерської роботи є особливості роботи з історичними джерелами на уроках історії в ЗЗСО.

Предметом магістерської роботи є можливості використання матеріалів «тюремної творчості» учасників руху спротиву радянському режиму 1960-х – 1980-х рр. під час навчального процесу з історії України.

Метою магістерської роботи є комплексне дослідження потенціалу «тюремного доробку» українських дисидентів як джерельного матеріалу для вивчення новітньої історії України в ЗЗСО.

Для досягнення вище зазначеної мети потрібно виконати наступні **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки та джерельної бази тематики особливостей роботи з історичними джерелами, історії українського дисидентського руху та репресій проти його учасників, та тюремної творчості дисидентів;
- розглянути репресії радянського режиму проти учасників українського дисидентського руху;
- ознайомитись із літературними та публіцистичними доробками дисидентів, створених в умовах ув'язнення;
- проаналізувати особливості роботи з історичними документами на уроках новітньої історії України;
- здійснити спробу розробки методичного апарату використання «тюремної творчості» українських дисидентів на уроках історії України в 11 класі.

Хронологічними межами магістерської роботи є середина 1960-х – середина 1980-х рр. Нижньої межею є серпень–вересень 1965 року, період розгортання першої хвилі арештів українських дисидентів. Верхньою межею є 1987–1988 рр. – час масового звільнення із місць позбавлення волі борців за волю України в ході горбачовської «перебудови».

Територіальні межі магістерської роботи охоплюють територію сучасної України, що станом на другу половину XX ст. була складовою частиною

Радянського Союзу (СРСР), і мала назву Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Також географічні межі охоплюють території, на яких розміщувались колонії, де відбували покарання дисиденти після арешту та винесення вироку (Мордовська та Пермська області РРФСР).

Методологією дослідження є насамперед сукупність загальнонаукових методів дослідження. Серед них наступні: метод спостереження, аналізу та синтезу, систематизації та класифікації, а також кількісний та описовий методи. Також методологічною базою магістерської роботи є комплекс спеціально-історичних методів дослідження. Ними є принципи всебічності, історизму, об'єктивізму, наступності. Також в роботі застосовано декілька інших спеціально-історичних методів дослідження, а саме: історико-порівняльний та історико-типологічний. Однією із головних засад дослідження є метод структурного та функціонального аналізу.

Наукова новизна дослідження полягає в спробі комплексного дослідження «тюремного доробку» українських дисидентів, крізь призму аналізу подій, що власне призвели до їх арештів та засудження. А саме: детальний аналіз подій 1965 року, коли каральні органи СРСР розгорнули проведення першої хвилі арештів, аналітика 1972–1973 рр. – років проведення другої хвилі арештів українських дисидентів (інші назви «Генеральний погром» та «Операція Блок»), судові процеси над арештованими дисидентами та їх інтелектуальна праця в умовах відбуття покарання, що вилилась в ряд літературних та публіцистичних доробків. Новизна роботи полягає також в спробі інтерпретації вивчення «тюремного доробку» як якісного джерельного матеріалу, для вивчення історії дисидентського руху в Україні в курсі новітньої історії в 11 класі ЗЗСО.

Практичне значення одержаних результатів магістерської роботи полягає в можливості використання пропонованого нами методичного апарату використання «тюремної творчості» українських дисидентів на уроках історії України в 11 класі, а також в ході вивчення вибіркового курсу «Український спротив другої половини ХХ століття». Також дані методи можуть бути оптимальними для індивідуальних уроків із учнями з історії України, підготовки

до олімпіад, роботи в Малій академії наук (МАН) та інших установах. Суто історичні розділи роботи можуть бути використані як якісне джерело для вивчення тематики історії українського дисидентського руху, репресій проти його учасників та їхнього тюремного доробку. А також – як якісне та структуроване джерело для подальшого вивчення даної тематики в історичній науці.

Апробація результатів дослідження. Напрацьований матеріал магістерської роботи по певних підтемах був презентований на двох всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: IX Всеукраїнський науковий форум «Чорноволівські читання» (м. Київ. 12.04.2025 р.) (додаток А1) та XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (м. Чернівці. 17–18.10.2025 р.) (додаток А2). У результаті опубліковано 2 тези доповідей, на теми: «Психологічний портрет Василя Стуса крізь призму аналізу його публіцистичного доробку періоду першого ув'язнення (1972–1979 рр.)» та «Час творчості»: поетична спадщина Василя Стуса періоду перебування у Київському слідчому ізоляторі КДБ (1972 р.)». Частина напрацювань магістерської роботи була апробована в ході роботи однієї зі звітних конференцій студентів Карпатського національного університету імені Василя Стефаника. Тема доповіді: «Написання заяв протесту як метод боротьби українських політв'язнів проти радянського режиму» (додаток А3). До друку подано ще одні тези доповіді для роботи X Всеукраїнського наукового форуму «Чорноволівські читання» (м. Київ; планова дата проведення заходу – 20.12.2025 р.) (додаток А4).

Попередньо напрацьований матеріал бакалаврської та курсових робіт по своєрідних підтемах був презентований на чотирьох всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти в умовах Нової української школи» (м. Івано-Франківськ, 18.05.2023 р.) (додаток А5), XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (м. Чернівці. 27–28.10.2023 р.) (додаток А6), Всеукраїнська наукова конференція «Четверті Грабовецькі історичні читання» (м. Івано-Франківськ. 04.12.2023 р.)

(додаток А7), VIII Всеукраїнський науковий форум «Чорноволівські читання» (м. Київ. 27.04.2024 р.) (додаток А9). Частину матеріалу апробовано під час звітної студентської наукової конференції ПНУ ім. В. Стефаника, підсекція історії України і методики викладання історії (м. Івано-Франківськ, 04.04.2024 р.) (додаток А8). У результаті опубліковано 4 тези доповідей та 1 фахова стаття в журналі категорії «Б» зі спеціальності 032 «Історія та археологія» (назва статті – «Опозиційна поезія в самвидавному часописі «Український вісник (1970–1972 рр.» у часописі «Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича», № 2 за 2023 р.) (додаток А10).

Структура магістерської роботи складається із вступу, п'яти розділів (історіографічного, двох історичних, одного методично-теоретичного та одного методично-практичного), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 211 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

У ході аналізу історіографії та джерельної бази спочатку звернемо увагу на методичний аспект магістерської роботи. Нормативно-правовими актами, що закріплюють важливість використання історичних джерел в ході вивчення новітньої історії України в школі є ряд наступних. Головним, звичайно, є Закон України «Про освіту» 2017 року, із останніми змінами від 21 серпня 2025 року [1]. Документом, що узаконює важливість формування в учнів загальних та предметних компетентностей є Державний стандарт профільної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2024 р. № 851 [3]. Власне в руслі компетентнісного підходу, робота з історичними джерелами є одним із головних напрямків, адже допомагає формувати одну із головних історико-предметних компетентностей – інформаційну. Документом, що дозволяє прослідкувати наповненість курсу новітньої історії України в 11 класі роботою з джерельним матеріалом, є навчальна програма для закладів загальної середньої освіти з історії України та всесвітньої історії для 6 – 11 класів (Наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698) [2].

Фундаментом у розумінні загальних методичних засад викладання історії України в школі є «Методика навчання історії: навчально-методичний посібник» [42] за авторства Яковенко Г. Даний посібник вміщує в собі програму, конспект лекцій, плани семінарських занять та різноманітні запитання й завдання для контролю та самостійної роботи учнів.

Серед статей методичного характеру в плані вивчення потенціалу використання історичних джерел в шкільному курсі історії України важливими є наступні: «Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії» [37], за авторства Молоткіної В. та Тарапон О., а також «Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел» [41], за авторства Ткаченко О., Грукач В. та Ткаченко Т. Дані статті вважаємо найбільш вичерпними в плані дослідження використання історичних джерел в школі. У

них детально розкрита важливість питання даної форми роботи на уроках історії України, а також висвітлено її механізми, подано конкретні приклади роботи та ін. Зокрема, метою статті «Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії» є розгляд методів та прийомів роботи з історичними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії з метою активізації пізнавальної діяльності учнів.

Цікавою є стаття Власова В. «Історичні джерела в арсеналі засобів навчання: чи можна подолати втому від історії?» [36]. У ній автор наводить аргументи, на користь того, що історичні джерела, в разі правильного їх використання, можуть стати чудовим засобом для активізації учнівської роботи за інструментом їх зацікавлення у вивченні історії України. Також досить цікавою статтею є «Принципи добору історичних джерел до практикуму «Історія України в джерелах» [38], за авторства Мороз І. В ній авторка наводить аргументи, на користь того, що добір джерельного матеріалу з історії має базуватись на таких принципах, як науковість, різноманітність тематики, багатопрофільність, доступність учням за змістом та обсягом, системність, із напрямком на формування в учнів ключових і предметних компетентностей, орієнтація на активні та інтерактивні прийоми навчання.

Важливим при дослідженні питання використання історичних джерел є зосередження уваги на особистому досвіді вчителів роботи із даними засобом навчання. Наприклад, на сайті «На урок» розміщена стаття «Використання історичних джерел, як засіб формування історичних компетентностей учнів» [40], за авторства Смілаш Т. статті розглядаються сучасні суспільні виклики використання історичних джерел в шкільному курсі історії, наголошується увага на необхідності зміни підходу у вивченні різних видів історичних джерел з метою виховання і формування в учнів основних компетентностей. Схожим доробком є стаття, розміщена на сайті «Всеосвіта» під назвою «Використання історичних джерел на уроках історії як засіб формування критичного мислення

учнів» [35] за авторства Бережної А. Даний доробок містить в собі багато пам'яток роботи із різними видами історичних джерел.

Відмінною площиною для детального вивчення історії українського дисидентського руху та тюремного доробку дисидентів є вибірковий шкільний курс під назвою «Український спротив другої половини XX століття» [33]. Програма даного варіативного курсу була підготовлена Бажаном Олегом та Островським Валерієм. Головна мета курсу – вдосконалення загальних знань учнів про події історії України, що стосуються національного спротиву українських дисидентів комуністичному режиму СРСР в 1950 – 1980-х рр. Також метою курсу є покращення загальних та предметних компетентностей, виховання різносторонньо розвиненої особистості, свідомого громадянина та патріота України зі стійкими загальноприйнятними демократичними переконаннями. Головними в плані зосередження нашої уваги є наступні уроки: урок № 14 під назвою «Репресії (середини – кінця 1960-х рр.) проти української опозиції», урок № 22 «Генеральний погром» 1972 р.», урок № 30 під назвою «Загратована творчість» (лабораторно-практичне заняття). В ході проведення даних уроків можна сповна реалізувати (тобто донести до вивчення учнями) напрацювання нашого дослідження.

Важливим у плані аналізу історіографії методичного аспекту дослідження є аналіз шкільних підручників з історії України для 11 класів. Мета даного аналізу є розгляд наповнення навчального матеріалу з історії України роботою з історичними документами. Прикладом для нас стали підручники авторських колективів у складі: О. В. Гісем та О. О. Мартинюк, а також О. І. Пошетун та Н. М. Гупан (рівня стандарту) [46], а також підручники, авторами яких є В. С. Власов та С. В. Кульчицький [44], а також О. В. Гісем, О. М. Сирцова, О. О. Мартинюк та А.А. Галімов (профільний рівень) [44]. Варто зазначити, що багато інших підручників містять в собі саме джерельний матеріал, але в переважній більшості він є одноманітним та повторюється в багатьох авторів. Вище згадані нами автори демонструють більше різноманіття джерельного матеріалу.

Також важливим питання в дослідженні використання історичних джерел є аналітика питання рівня дійсного використання даного засобу навчання вчителями в школі. Дана проблематика вичерпно розкрита в статті «Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі» [39], за авторства Мороз П. та Мороз І. В ній автори виклали матеріал дослідження даного питання, здійсненого шляхом анкетувань та опитувань вчителів історії.

Джерельною базою для дослідження «тюремного доробку» українських дисидентів є цілий ряд праць, що були створені дисидентами під час відбуття покарання в таборах та на засланні. Перед тим, як проаналізувати їх вагу, звернемо увагу на їх доступ для дослідників. Всі нижче наведені праці доступні для перегляду на сайті електронної бібліотеки «Діаспоріана» <https://diasporiana.org.ua/> або на сайті «Чтиво» <https://chtyvo.org.ua/>. Серед них наприклад праця Івана Геля під назвою «Грані культури» [4]. Дана праця обсягом в 184 сторінки, була опублікована в Лондоні, в 1984 році. У серії політичні лекції для української молоді. Являє собою збірку багатьох тем, в яких автор вмістив свої міркування, щодо імперської політики СРСР, русифікації українського народу, важливості консолідації культурних та інтелектуальних сил для зупинення радянської експансії. Даний доробок Івана Геля, згодом став справжнім маніфестом українського дисидентського руху. Тому згадуємо про нього в першу чергу.

Праця Валентина Мороза «Репортаж із заповідника ім. Берії» [8] є тим доробком, що фактично започаткував історію передання доробку на волю та видавництво його в діаспорних виданнях. Вона була видана в м. Мюнхен, видавництві «Сучасність» у 1968 році. Обсяг – 47 с. Назва доробку є метафоричною. В ній автор вказує на образ «заповідника», в якому панує тотальний контроль та страх, нав'язаний комуністичною ідеологією. Лаврентія Берію автор уособлює із репресивною системою СРСР.

Іншими доробками, вартими уваги є збірка тюремних віршів «Гратовані сонети» [9], за авторства Івана Світличного. Опублікована в Нью-Йорк, 1977 року, у видавництві «Сучасність». Обсяг – 111 с. Також вартою уваги є

тюремна збірка віршів Ігоря Калинця під назвою «Невольнича муза» [6]. У ній вміщена поезія, створена Ігорем Мироновичем в період часу від 1973 до 1981 року. Її обсяг дуже великий – 453 с. Опублікована в Балтимор-Торонто, в 1991 році. Видавництво: Українське незалежне Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. «Листи з-за ґрат» [5] М. Гориня є цінним джерелом для розуміння психологічного стану в'язнів по прибуттю до місця відбуття покарання та його подальше перебування там. Побут та заняття політв'язнів. Видана збірка листів Михайла Гориня була в 2005 році в м. Харків, видавництві «Фоліо». Загальний обсяг – 288 с.

Зазначимо про особливо високий рівень публікацій, що досліджують життєвий і творчий шлях Василя Стуса, і його тюремний доробок зокрема. Такими доробками ж біографічна праця про Василя Стуса, за авторства Дорошенка О. [19], «Людина без шкіри. Психотип Василя Стуса: розвідка-нарис» [26] за авторства Пуніної О., а також праці Вахтанга Кіпіані під назвою «Справа Василя Стуса» [7]. Це збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР про арешти та суди над Василем Стусом, видана в 2019 році у видавництві Vivat. В ній також вміщена його біографія, та уривки «З таборового зошита». За великим рахунком - це листи В. Стуса до дружини та сина часів першого (1972–1979 рр.) та другого (1980–1985 рр.) ув'язнень. Важливою також є збірка віршів «Час творчості», написана В. Стусом під час перебування в Київському слідчому ізоляторі КДБ написана в період січня–вересня 1972 року. Вона вміщена в загальній збірці віршів Василя Стуса «Палімпсести» [11] від видавництва А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2021 року видання.

Суто біографічні дані, про кожного із вище згаданих учасників українського дисидентського руху можна знайти на сайті Віртуального музею Харківської правозахисної групи, в розділі «Персоналії» [48; 49; 50; 51; 52; 53]. Додатково біографічні дані дисидентів можна почерпнути із праці Чорновола В. «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)» [32]. Змістовним доробком, в якому досліджено постать Івана Світличного є праця Зінкевича О. «З генерації новаторів: Світличний і Дзюба» [21].

Окремою важливою ланкою історіографії проблематики історії українського дисидентського руху та репресій проти його яскравих учасників є ряд загальних напрацювань із даної тематики. Однією з таких є «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» [20], за авторства Захарова Б. Дана праця дозволяє прослідкувати загальні засади зародження дисидентського руху в Україні, етапи його розвитку, та ключові події, що стосуються його історії. До більш детальних досліджень з даного питання належать «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років» [22], за авторства Касьянова Г. та «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» [27], за авторства Русначенка А. Дані монографічні доробки є вичерпним джерелом з історії українського дисидентського руху, зокрема, в них вичерпно розкрита історія репресій проти учасників дисидентства (в контексті тематики нашого дослідження увага до першої та другої хвиль арештів дисидентів 1965 та 1972–1973 рр. відповідно).

Окремою ланкою історіографії проблематики історії українського дисидентського руху є статті. Визначним дослідником даної проблематики є Секо Я. В його арсеналі наукових доробків є ряд статей, що стають додатковим вичерпним джерелом, для вивчення даного питання. Наприклад: «Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр.» [29], «Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр.» [30]. Особливо важливим його доробком в контексті обраної нами тематики магістерської роботи є стаття під назвою «Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр.» [28]. У ній автор наводить схему механізму передання напрацювань дисидентів з табірних умов на волю, для подальшої обробки та поширення в маси. Це питання є один із головних до вирішення в нашій роботі.

Ще один дослідником історії українського дисидентського руху є Бажан О. Його науковий доробок містить чимало монографій та статей із вивчення даного питання. Наприклад стаття під назвою «Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки» [14]. В ній автор вичерпно аналізує другу хвилю арештів

українських дисидентів, її причини та привід, перебіг та наслідки. Саме друга хвиля арештів, в плані нашого дослідження має велику вагу. В ході її проведення була арештована велика кількість учасників руху спротиву, які в умовах ув'язнення продовжили інтелектуальний спротив радянській системі. Додатково важливими є статті за авторства О. Бажана, в яких він розкриває механізми зміни керівної верхівки УРСР, наприклад «Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр.» [12], «Петро Шелест: вигнання з політичного Олімпу» [12], «Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України)» [15].

Отже, підсумовуючи матеріал, проаналізований у цьому розділі магістерської роботи, можемо підбити наступні підсумки. Стан наукової розробки проблематики використання історичних джерел на уроці історії України, на нашу думку, має досить хороший рівень. Дана проблематика вичерпно досліджена в навчально-методичних посібниках та науково-методичних статтях. Особливо важливим та змістовним доповненням у практичній площині даного питання є програма вибіркового курсу «Український спротив другої половини ХХ століття», за авторства Бажана О. та Островського В. Історичний аспект магістерської роботи, а саме особливості зародження та розвитку українського дисидентського руху, репресій проти його учасників, проглядається крізь ряд монографій та статей із даної проблематики. Джерельною базою історичної частини роботи є безпосередній тюремний доробок дисидентів, що являє собою публіцистичні доробки, збірки листів, а також віршів.

РОЗДІЛ 2. РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

Друга половина XX століття – період активного розгортання інтелектуального спротиву українців проти панування Радянського Союзу на території України. Друга половина 1950-х – 1980-ті рр. в історії України ознаменувались зародженням та активним розвитком дисидентського руху – якісно нового виду руху спротиву, що характеризується незбройними методами боротьби із загарбницькими ідеологіями, на той час із радянською. У контексті обраної нами тематики дипломної роботи для детального аналізу доробку українських дисидентів у місцях позбавлення волі та на засланні важливо навести характеристику репресивної політики владних структур СРСР, що власне і привела до арештів та засудження патріотично налаштованої інтелігенції.

Перед тим як перейти до аналізу подій середини 1960-х та 1972–1973 рр., що увійшли в історію як «перша» та «друга» хвиля арештів українських дисидентів (в ході котрих були заарештовані та засуджені дисиденти-автори праць, проаналізованих нами в наступному розділі дипломної роботи), пропонуємо звернутись до термінології. А саме – навести характеристику терміну «дисидент» для розуміння того, чому дисиденти автоматично підпадали в Радянському Союзі під «ворогів режиму».

Часто термін «дисидент» ототожнюють із терміном «інакодумець». Однак сприймати їх як слова синоніми не варто. Інакодумці – творчі люди з незвичайним мисленням, думки та вподобання яких є відмінними від загальноприйнятих. Тобто, інакодумцем може бути будь-яка людина, яка насамперед є творчою особистістю, в тому плані, що може інакше думати і висловлювати свої думки – це творчість, що породжує культуру. Саме тому інакодумство заслуговує уваги як один із головних факторів історичного процесу. Борис Захаров у своїй праці «Нарис дисидентського руху в Україні (1956–1987 рр.)» наводить цікаві судження: «Не може людина залишатися

творцем, вступивши у «змову з сатаною» в особі держави... Творчій людині тісно в межах, створених державою із будь-яким режимом». У дисидента інакодумець перетворюється тоді, коли в певній формі не погоджується з офіційною точкою зору в будь-якій зі сфер життя, поглядів своїх не приховує, внаслідок чого вступає в так званий конфлікт. Тобто дисидент – це той, хто незгоден, може обґрунтувати таку свою позицію, і безпосередньо робить все можливе для того, щоб змінити те, з чим не погоджується [20, с. 13, 17, 20].

Дисиденти за своєю внутрішньою природою буквально стали уособленням головної особливості національно-державного відродження, а саме – об'єднання нації, яка бореться за державність, опирається не лише на право самовизначення народів, що є міжнародно-правовим принципом, а й на історичну традицію, що є морально-етичною нормою, на основі якої формується ідея незалежності, це є специфікою національно-державного відродження. «Національно-демократичне відродження – системне явище, яке охоплює соціально-економічні, суспільно-політичні та духовно-культурні процеси, об'єднуючи їх в одне ціле» [24, с. 224].

Тлумачення термінів «дисидентство» та «дисидент» вимагає чималої ретельності, критики, знань у глибині питання, саме тому найкращими словниками тлумачення даних термінів, на нашу думку, є безпосередньо учасники дисидентського руху. Поет І. Калинець вважав: «Дисидент – це той, хто незгідний із офіційною ідеологією, не погоджується із діями офіційної влади... В нашому понятті дисиденти – це були ті люди, які в тій чи іншій мірі виступили проти марксистсько-ленінської ідеології, проти внутрішньої чи зовнішньої політики Радянського Союзу – тобто ті люди, які стали на захист прав людини, прав нації». Натомість В. Овсієнко твердив: «Дисидентство» – цей термін накинута нам Заходом. Ніхто себе не називав дисидентом у цьому суспільстві, бо практично з ким не поговори, то всі були невдоволені станом речей. Фактично в меншості були ті, котрі поділяли офіційні погляди, а більшість – то були «інакодумці». Але цей, накинута нам Заходом термін, якоюсь мірою прижився» [20, с. 19–20].

Друга половина XX ст. розпочалася з переосмислення історичного значення УРСР, почалися намагання її оволодіння з середини, підлаштування її суперечностей до потреб української нації, а точніше тих, хто відчував свою належність до неї в складному світі радянських тотожностей. До цього вела логіка розвитку Радянського Союзу. За дослідником Я. Секо, набирає обертів націоналізаційна парадигма у національному русі, яка найповніше себе проявила в легальній діяльності інтелігенції. Вона у 1950-х рр., розпочавшись із нечисельних групових або корпоративних форм, згодом стала поширеним суспільним явищем [29, с. 7–8].

Історію українського дисидентського руху, дуже умовно можна поділити на декілька фаз: перша – зародження дисидентського руху (середина 1950-х – початок 1960-х років); друга – рух шістдесятників (середина 1960-х – 1973 рік); третя – гельсінський рух (середина 1976 – початок 1980-х років); четверта – «затишшя перед бурею» – (початок 1980-х – 1987 рік) [20, с. 67].

У контексті обраних для аналізу в наступному розділі дипломної роботи праць українських дисидентів, написаних під час ув'язнення, детально звернемо увагу лише на той відрізок часу, в який були засуджені їх автори. А саме середину 1960-х – 1973 рр., що відповідають другій фазі історії українського дисидентського руху. Важливо наголосити на найвизначнішій події першої фази, в руслі розгортання репресивної політики СРСР та реорганізації каральних органів – створення Комітету державної безпеки (КДБ). Ця структура в подальшому буде мати серйозний, руйнівний вплив на розвиток інших фаз українського дисидентського руху. Комітет держбезпеки при РМ УРСР був створений в 1954 році. За перші 10 років свого існування, тобто до 1964 року, органи КДБ за так звану націоналістичну діяльність притягнули до кримінальної відповідальності 793 особи, віднайшли і знищили 77 націоналістичних об'єднань із загальною кількістю їх учасників – 601. У серпні–вересні 1965 року удару зазнали дисиденти в Києві, Львові, Івано-Франківську, Одесі, Тернополі, Луцьку, результатом чого стало те, що 24 найактивніші учасники українського національного руху потрапили за ґрати. «Судним» став 1969 рік – 55 осіб

притягнуто до кримінальної відповідальності, 245 авторів, що займалися виготовленням і поширенням листівок та анонімних листів заарештовано [14, с. 31].

Головним маркером другої фази розвитку українського дисидентського руху стало шістдесятництво – колоритна ланка українського національного руху 1960–1970-х рр., що почала формуватися за часів послаблення радянського режиму – «хрущовської відлиги». «Хрущовська відлига» (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.) – період чи не найбільшої свободи, найменшої заангажованості в межах радянської системи, стадія вироблення інтелектуального й творчого обличчя нового покоління інтелігенції. Видатними діячами культурно-просвітницького руху шістдесятників були молоді поети, письменники, художники, публіцисти, історики: Іван Світличний, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Ірина Стасів-Калинець, Ігор Калинець, Василь Стус, Валерій Шевчук, Алла Горська, Опанас Заливаха, Галина Севрук, Стефанія Шабатура, Іван Дзюба, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Святослав Караванський, Євген Сверстюк, Михайло Браїчевський та інші [20, с. 87].

Творчість покоління шістдесятників без перебільшення була відома всім прошаркам населення України, адже їх літературно-мистецький доробок величезний, і його вони не «відкладали в темний ящик стола», а навпаки – несли в маси. Одним із осередків діяльності шістдесятників став Клуб творчої молоді (КТМ), який був створений у 1960 році в Києві. Очілником клубу був обраний Лесь Танюк. В цьому клубі бурлило життя, хотілось жити і творити, адже при ньому організовувались секції кіно, а також театральна, письменницька, художня, музична секції. Проходили вистави напівзаборонених М. Куліша і Б. Брехта. Проводились літературні вечори, де дуже поширеними були вірші В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, вечори пам'яті Л. Курбаса, І. Франка, Л. Українки, В. Симоненка. Щороку проводились Шевченківські вечори. Це були важливі громадські події, в яких уже відчувалося відверте протистояння режиму [20, с. 89–90].

Вчинком, який, на нашу думку, заслуговує окремої уваги, було створення восени 1962 р. комісії, для перевірки чуток про масові поховання жертв репресій в Биківні. Кроком, яким активісти КТМ (Клубу творчої молоді) «переступили межу дозволеного», стала поїздка Л. Танюка, А. Горської та В. Симоненка до Биківні (додаток Б). Там вони побачили, що черепом, у якому була дірка від кулі, діти грали у футбол. Після збору відомостей у місцевих жителів учасники комісії склали заяву до міської ради з вимогою створити державну комісію для розслідування цього злочину сталінізму, а також встановити у Биківні пам'ятник жертвам репресій [20, с. 91].

Згодом діяльність шістдесятників починає турбувати «пильне око» КДБ. Зі зміною керівництва в СРСР з жовтня 1964 року, тобто від періоду усунення М. Хрущова від влади, і появи неосталіністських настроїв, в напрямку політики Л. Брежнєва, системним елементом державної політики стала боротьба з шістдесятниками. Речники нового покоління інтелігенції починають сприйматися як потенційні агенти ворожого впливу, які нібито із середини послаблюють лад радянської держави [30, с. 128]. Набирають обертів заходи, спрямовані на придушення діяльності дисидентів та їх науково-просвітницького доробку. Спершу вдарили по публікуванню молодих авторів – влада заборонила у 1963–65-х рр. друкувати твори Л. Костенко, І. Калинця, Г. Кириченка та ін. Але відповідь на такий крок була миттєвою – шістдесятники розповсюджували свої твори у тамвидаві, до прикладу у 1965 році празьке видавництво «Свет Советув» випустило чеською мовою збірку «Молода радянська поезія» з віршами Л. Костенко, В. Стуса, В. Симоненка, Г. Кириченка [22, с. 25–26].

Далі вдарили по літературних вечорах. Так, наприклад, у липні 1963 року організаторів вечора пам'яті Лесі Українки (І. Дзюбу та ін.) чиновники від ідеології відразу ж почали трактувати як «антирадянську групу», навішували ярлики «буржуазних націоналістів» тощо [22, с. 27]. 2 листопада 1964 р. влада затвердила ідею щодо посилення «ідейно-виховної роботи» серед творчої інтелігенції. В грудні того ж року удару зазнають літератори. На засіданні парткому Спілки письменників України влаштували справжню ідеологічну

бійню І. Дзюбі, І. Драчеві, М. Холодному за «протягування антипартиїних поглядів щодо шляхів суспільного розвитку України і української культури». І. Дзюбу пропонували виключити зі спілки, «Клуб творчої молоді» в Києві розігнали [22, с. 29], а М. Холодного органи КДБ, з дозволу вищого політичного керівництва УРСР на початку літа 1966 р. видворили зі столиці республіки, спершу скасувавши його прописку. Певний час молодому поетові довелося працювати сторожем і свинарем на Кіровоградщині [12, с. 449].

Апогеем вище згаданого стали масштабні арешти інтелігенції в серпні-вересні 1965 року, що в історії отримала назву «перший покіс» або ж «перша хвиля арештів українських дисидентів». Всього заарештували 25 представників українського руху спротиву, серед яких були Іван Гель, Валентин Мороз та Михайло Горинь [54]. Подібні вчинки, арешти інтелігенції не могли залишитись без уваги дисидентів, яким ще пощастило залишитись на волі. Яскравим тому прикладом є виступ І. Дзюби, В. Чорновола, В. Стуса та ін. на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 року (додаток В). І. Дзюба повідомив присутніх про арешти інтелігенції, і навіть назвав імена тих, кого арештували. В. Чорновіл встав і вигукнув: «Хто проти тиранії – встаньте!», В. Стус підтримав клич до протесту. За це вони всі потім поплатились – І. Дзюбу та В. Чорновола звільнено з роботи, В. Стуса – відраховано з аспірантури в Інституті культури АН УРСР. Більше того – імена їх було затавровано в свідомості владних структур, і від того дня вони стали об'єктами гонінь і репресій [20, с. 96–97].

Ярослав Секо стверджує що спочатку за задумом і змістом, виступ І. Дзюби мав суто інформативний характер, але втручання В. Чорновола і В. Стуса надали йому форми протесту, через що власне він і вважається тепер головним епізодом історії українського шістдесятництва. Саме через протести проти арештів у 1965 р. молодіжно-культурницький рух після «першого покосу» став тяжіти в бік правозахисту. Шістдесятники отримали цю нову ідею не без допомоги влади [30, с. 129–130].

Наступною «станцією» розгортання репресивної політики СРСР проти спротиву українських дисидентів стала друга хвиля арештів 1972–1973 рр., під час якої були заарештовані та засуджені такі знакові в історії дисидентського руху постаті як Василь Стус, Ігор Калинець, Іван Гель, Іван Світличний та інші. 1972–1973 рр. – час пожвавлення процесу політичних репресій в СРСР. Причин цьому можна вказувати багато – можливо, поштовхом до наступу на дисидентів було те, що в 1972 році союз мав святкувати «знаменну дату» – 50 років із моменту утворення імперії, виходячи з цього, поштовх – бажання забезпечити до цієї події «морально-політичну» та «інтернаціональну» єдність всіх народів Радянського Союзу, але найбільш очевидним є те, що масштаби інакودумства стали такими, що подальше їх розширення вилилось би в крах імперії [22, с. 121].

Діяльність самвидаву на той час в УРСР досягає небачених висот (з 1970 року активно шириться часопис «Український вісник»), масштаб його виготовлення і розповсюдження в республіці так непокоїть компартійну верхівку, що це відображується в постановах ЦК КПРС (від 28 червня 1971 року) і ЦК КПУ (від 27 липня 1971 року) зі спільною назвою «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів» [14, с. 32]. Поява цих постанов цілком закономірна, адже самвидав на той час вже пройшов чималий шлях, і в 1965–1972 роках вступив в третій етап свого розвитку – тоді масово ширились підписані авторами публіцистичні матеріали та різноманітні документи. Одним із найавторитетніших творів того часу стала робота І. Дзюби, під назвою: «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка була написана під впливом арештів 1965 року, і разом з листом-протестом проти них була відправлена до керівництва УРСР. «Арешти 1965 р. були зовсім непотрібні і невинуватені, бо вони назавжди скалічили долю кількох чесних людей, але і з небаченою доти силою, як ніщо інше посилили інтерес до українського національного питання з боку різноманітних верств людності» – стверджував її автор [31, с. 180–181].

Поява на національно-визвольному олімпі «Українського вісника» – надзвичайна подія у розвитку українського самвидаву – адже він став фактично

осердям українського патріотичного руху. Він, завдяки своїм масштабам поширення впливав на суспільно-політичну ситуацію не лише в УРСР, а й поза її межами – в інших республіках [31, с. 182]. Розпочав випуск журналу «Український вісник» журналіст В'ячеслав Чорновіл, який у ньому висвітлював важливі проблеми руху спротиву. Вихід журналу став надзвичайною подією в розвитку українського руху Опору, свідоцтвом його переходу на новий організаційний щабель. Заснування журналу стурбувало владу, почався пошук його видавців. За це В. Чорновола звільнили з роботи на метеостанції, адже там було практично неможливо спостерігати за його діяльністю. Лише на початку осені 1970 р. йому вдалося влаштуватися вагарем на залізничній станції Скнилів біля Львова [18, с. 115].

Щоправда, напередодні 1972 року видання часопису зупинилось, про це можна дізнатись із спогадів В. Овсієнка: «На п'ятому числі «Український вісник» обірвався – його зупинили в середині 1971 року, бо пішли чутки про те, що ось-ось почнуться арешти, і сам голова КДБ України Віталій Никітченко мав розмову з Іваном Світличним і сказав: «Доки ви не були організовані, ми вас терпіли. Відтак, коли у вас з'явився журнал, ми вас терпіти не будемо». Вирішено було зупинити видання «Українського вісника», однак уже було пізно» [47].

Але вже після початку «другого покосу» видання «Українського вісника» відновилось – друзі тих, хто вже був в неволі, в знак їх підтримки та відповіді на арешти продовжили видання часопису. Взялись за цю справу співробітники Інституту філософії АН УРСР – Є. Пронюк та В. Лісовий, яких за цю діяльність було заарештовано 8 липня 1972 року [25, с. 45]. Вже в березневий номер за 1972 р. (який вийшов як спецвипуск під номером 9) увійшли статті: «Вступна частина», В. Мороза «Замість останнього слова», листи Б. Ковгара «Громадянину слідчому КДБ Даниленку» та інформація про арешти 12–13 січня [27, с. 193].

Влітку 1971 року КДБ при РМ УРСР почав розробку спецоперації «Блок». У листопаді того ж року Комітет держбезпеки при РМ СРСР у Москві провів робочі збори за участі представників республіканських органів КДБ. На ній було

схвалено схему дій для припинення «ворожої діяльності учасників так званого демократичного руху», згідно з яким КДБ при РМ УРСР отримав наступне завдання – вести документацію діяльності інакодумців для притягнення їх до кримінальної відповідальності та отримання доказових матеріалів на їх спільників. З масовими арештами КДБ поки що не поспішав, бо поки що бракувало одного важливого щабля, який би дозволив розкрити зв'язок українського дисидентства із закордонними українськими спілками [14, с. 32].

15 січня 1972 року з газети «Радянська Україна» читачі дізнались, що органи КДБ при РМ УРСР за проведення антирадянської діяльності заарештували туриста з Бельгії Ярослава Добоша. Сам арешт відбувся 4 січня в Чопі – при перетині кордону молодий чоловік був затриманий, а згодом арештований, бо перевозив з собою «Словник українських рим» С. Караванського (додаток Г). Під тиском (психологічним, а можливо й психотропним) Я. Добош розповів про свої зустрічі з дисидентами. Вже через декілька днів почалися затримання та арешти тих, кого передбачалося пов'язати з ним як з посланцем із закордонних спілок, а саме заарештовано: у Києві – І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса, З. Франко, Л. Плюща, у Львові – В. Чорновола, І. Стасів-Калинець, І. Геля, М. Осадчого, С. Шабатура [22, с. 122]. Всім їм висували обвинувачення по ст. 62 (ч. 1) КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» [27, с. 191]. Сповна використавши Я. Добоша, його наказом президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1972 р. звільнили від кримінальної відповідальності і змусили покинути кордони Радянського Союзу [14, с. 33].

Одним із кроків на шляху «генерального погрому» був ідеологічний тиск і щораз безжалісні вимоги перед органами цензури з боку партійного керівництва. В уже згаданому січні 1972 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про літературно-художню критику», в якій вимагалось підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики, її актуальність і принциповість у проведенні партійної лінії у галузі художньої творчості, підвищувати її роль в боротьбі з чужим світорозумінням [16, с. 289].

У січні 1972 року, а саме з 12 по 20 число було заарештовано чимало відомих дисидентів, багато дослідників називають орієнтовну цифру в 20 осіб, а саме: у Києві заарештували І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Франко, В. Стуса, Л. Плюща, З. Антонюка, М. Плахотнюка, І. Коваленка, О. Сергієнка та ін.; у Львові – М. Осадчого, І. Геля, В. Чорновола, І. Стасів-Калинець, С. Шабатура; у Івано-Франківській області – В. Романюка (майбутнього патріарха Володимира). Також під арешт потрапили Д. Шумук, В. Рокецький, З. Франко [14, с. 33; 47; 27, с. 190].

Фактично протягом 1972 року 89 осіб затримали, майже половина з них проживали в Києві та Львові. Працівники КДБ одразу після арештів 1972 року стверджували наступне: «У нас на списку є три тисячі людей, яких варто посадити...» [31, с. 183]. Баран В. у своїй праці «Україна: новітня історія» стверджує, що під час «другого покосу» ув'язнили орієнтовно 100 осіб, за статтею 62 (ч. 1) КК УРСР – «Антирадянська агітація і пропаганда». Всі речники дисидентства отримали покарання у вигляді семи років таборів і п'ять років заслання. І. Гель, Д. Шумук отримали максимальний термін – по 15 років. Л. Плюща, Б. Ковчара, М. Плахотнюка, В. Рубана кинули до психіатричних лікарень [16, с. 308].

Хід «генерального погрому» зумовив значні зміни в партійній верхівці УРСР – з поста першого секретаря ЦК КПУ усунуто П. Ю. Шелеста включно з його оточенням, а новим секретарем став В. В. Щербицький. Захаров Б. пише про це так: «...за короткий час уся «команда» Шелеста була усунута від влади в республіці. Їх місце зайняли шовіністи-реакціонери – слухняні діти Москви». Явище це цілком зрозуміле – Петро Шелест на посаді першого секретаря КП УРСР і події 1972–73 рр. просто не сумісні, адже П. Ю. Шелест, що прийшов до влади в часи «відлиги» – в 1963 році, хоч і схвалював певні каральні дії по відношенню до українського національного руху (в серпні 1968 року був одним з ініціаторів придушення «Празької весни», яка на його думку була абсолютно антирадянською), але водночас був прихильником надання більших прав УРСР в економічній політиці (зовнішній та внутрішній, зокрема збереження вугільної

промисловості Донбасу), а також добре ставився до українського національного відродження. 25 травня 1972 року на пленумі ЦК КПУ було оголошено про те, що П. Шелеста призначено заступником голови Ради Міністрів СРСР, відповідно з посади першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ знято. Цього ж дня, на вищезгаданому пленумі першим секретарем ЦК КПУ обрано Володимира Щербицького [13, с. 330–332].

Обрання на найвищий пост в УРСР В. В. Щербицького в той час – явище не випадкове, адже він симпатизував самому Л. І. Брежнєву – генеральному секретарю ЦК КПРС, як представник «дніпропетровського клану (партійного кубла)». В жовтні 1965 року став (вдруге) головою Ради Міністрів УРСР, а згодом (у травні 1972 року) – першим секретарем ЦК КП України [13, с. 331]. Ознакою того, що В. Щербицький був ідеальною маріонеткою Кремля, є як мінімум те, що він обіймаючи найвищу посаду партійного керівництва України, схвалював політику русифікації освіти в Україні – за роки його владарювання набирали чинності різні постанови, що тягли за собою тотальну русифікацію, однією з таких є постанова ЦК КПРС від 31.06.1978 р. «Про подальше вдосконалення вивчення й викладання російської мови в союзних республіках» [25, с. 227].

Дисидентський рух відчув на собі руку В. Щербицького з перших його днів на новій посаді. Зокрема, він був знайомий з діяльністю Є. Пронюка та В. Лісового, і 7 липня 1972 року схвалив агентурно-оперативні заходи спецслужб, щоб затримати їх за роботу над «Українським вісником», що власне і було втілено в життя вже наступного дня. Схвалив звернення І. Дзюби про помилування, коли той після року ув'язнення не витримав психологічних тортур, і в жовтні 1972 року визнав свою діяльність «політично шкідливою». Цікавився судовими процесами, зокрема коли у Львові в листопаді 1972 року готувався суд над Ігорем Калинцем, В. Щербицький був не задоволений тим, що атмосфера осуду над дисидентом занадто низька [25, с. 228–229, 233, 235].

Події 1972–1973 рр. наочно демонструють те, як радянське керівництво намагалось повністю викоринити український націоналізм із ґрунту, на якому

вознеслась комуністична ідеологія. «Генеральний погром» – факт того, що тодішня влада мала бажання покінчити з українським національним рухом – цілковито і безжально. Але навіть в суцільній темряві завжди є місце для промінчика світла – після подій 1972–1973-х рр. в Україні з'являються нові сили тієї потужної генерації, представники якої були вже за ґратами. Суспільна діяльність продовжується – народжуються свіжі, молоді і сміливі сили [23, с. 179–180].

Останнім аспектом, на якому вважаємо за потрібне наголосити є питання місця відбуття покарання дисидентами після засудження та їх реакція на це, тобто те, як вони продовжували діяти, вже не перебуваючи на волі. Ув'язнювали українських політв'язнів в табори суворого або особливого режиму на Уралі або в Мордовії. З 1972 року жертв «Генерального погрому» починають запроторювати в табори Пермської області РРФСР, а саме: ВС-389/35 (ст. Всесвятка), ВС-389/37 (с. Половинка), і в найпекельніший табір – ВС-389/36 (с. Кучино), інша (неофіційна) назва якого – «табір смерті» (додаток Д) [28, с. 99].

Перебуваючи за тисячі кілометрів від України, ув'язнені в часи «першого» та «другого» покося політв'язні не відмовлялись від своїх поглядів, а навпаки, їх світогляд став ще більш рішучими. Засуджені дисиденти не зважаючи на табірні умови працювали надалі, усі свої доробки намагались передавати на волю. Хоч і було важко, але арештовані інакодумці самі намагались створити в табірних умовах сприятливий для більш менш нормального життя клімат: спілкувались, дискутували, жартували; знаходили час для роботи за покликанням і навіть фахом, наприклад В. Овсієнко часто читав численні праці з історії, таких авторів як С. Соловйова та В. Ключевського тощо; С. Караванський не полишав роботи над словником рим української мови; І. Світличний трудився над словником українських синонімів; Є. Сверстюк та В. Стус продовжили вивчати іноземні мови і займатися перекладами різного роду творів на українську мову [28, с. 100].

Щодо передачі доробку на волю, то здійснити це було доволі важко, адже постійні обшуки засуджених не давали їм можливості відкрито зберігати при собі свої напрацювання, щоб до прикладу передати рідним під час побачення,

тому вдавались до нестандартних методів, одним із яких наприклад було те, що інформацію, яку потрібно було передати на волю писали дуже малим шрифтом на маленькому відрізку паперу, інколи навіть сам текст зашифровували «своїми» шифрами, загортали в кульку із поліетиленового пакета. Таку маленьку і досить непомітну річ передавали комусь із родичів на побаченні, вони їх ковтали, й інформація в результаті «покидала табір у шлунку». Мета попередньо описаного прослідковується через слова І. Калинця: «Нам здавалося, що контакт з волею є дуже важливим, вирішальним: як ми того не розкажемо, не передамо, то наше життя нічого не варте» – сенс своєї роботи дисиденти як і раніше, на волі бачили не у напрацюванні матеріалів «на потім», а у донесення їх до громадськості [28, с. 101].

Підсумовуючи вище проаналізоване можемо зробити висновок про те, що розгортання репресивних заходів керівної верхівки СРСР проти учасників руху спротиву в інтерпретації дисидентського руху був масштабним. Про це свідчать проведення численних арештів та засуджень українських дисидентів, що в історії увійшли як перша та друга хвиля арештів, що хронологічно відповідають серпню–вересню 1965 року та 1972–1973 рокам. Звернемо увагу, що в контексті загальної характеристики репресивної політики Радянського Союзу події 1965 – 1972–1973-х років є лише частиною. У ході агресивних чисток було арештовані та засуджені найяскравіші учасники українського дисидентського руху, а саме: Валентин Мороз, Михайло Горинь, Іван Гель, Іван Світличний, Василь Стус, Ігор Калинець. Дисиденти, що не зупинились в руслі висловлення спротиву радянській владі навіть в умовах позбавлення волі, чиї «тюремні доробки» проаналізовані нами в наступному розділі дипломної роботи.

РОЗДІЛ 3. ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ТА ПУБЛІЦИСТИКА ДИСИДЕНТІВ В УМОВАХ УВ'ЯЗНЕННЯ

Хвилі арештів 1965 та 1972–1973 років беззаперечно нанесли серйозний удар по розвитку українського дисидентського руху. Чимало видатних діячів руху спротиву опинились в тюрмах та колоніях. Але арешти й ув'язнення аж ніяк не зламали дух дисидентів, не змусили відмовитись їх від головної ідеї – відновлення незалежності України. Продовження продукування спротиву радянській владі добре прослідковується крізь творення «тюремного доробку» українських дисидентів. Розглянемо її в хронологічному порядку від моменту арешту автора.

Фактично першим яскравим прикладом початку чергової хвилі репресій режиму Радянського Союзу став арешт Валентина Мороза – відомого діяча українського національного руху одного із найрадикальніших його представників, історика та публіциста (додаток Е1). Народився в 1936 році в селі Холонів, Горохівського району, Волинської області в селянській родині. Після закінчення школи вступив на історичний факультет Львівського університету, потім до аспірантури на заочну форму. На денну його не прийняли через незадовільну оцінку з історії КПРС. Працював завучем і вчителем сільської школи, а з 1964 – викладачем Луцького, а згодом Івано-Франківського педінститутів. У вересні 1965 року був заарештований та обвинувачений за ст. 62 КК УРСР «Антирадянська агітація і пропаганда» [51]. Суд відбувся в січні 1966 році. Валентина Яковича засудили на 5 років таборів суворого режиму [20, с. 97]. Покарання відбував в таборі ЖХ-385-17-А Мордовської області. Там написав «Репортаж із заповідника імені Берія» (додаток Е2), який згодом був переданий на волю та виданий у самвидаві [51].

Розглянемо працю В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» детальніше, адже вона стала своєрідним зачинателем активного продукування заяв протесту в умовах ув'язнення та поширення їх на волі, як мінімум хронологічно (1967 р.) та змістовно. Праця назагал не є велика (47 с.), але в ній

міститься чимало правдивих свідчень тодішніх реалій суспільно-політичного життя в Україні через призму цікавого символізму. Особливо цікавим вбачаємо розділ під назвою «Дракон». В ньому Валентин Мороз описує свавільну політику КДБ, порівнюючи його з рефрижератором, який має підтримувати «заморозку» свідомості людей, та драконом, який символізує жах, для того ж таки утримання людей в «тонусі покори владі»: «Крижаний жах, без якого неможливо збудувати імперію гвинтиків, необхідно потім весь час підтримувати. Лід не може вічно існувати в природному стані – тому є необхідність в спеціальному рефрижераторі. Його мусить створити кожний диктатор – це для нього питання життя та смерті. У сталінських володіннях таким рефрижератором, якому на кілька десятирічь заморозили духовний розвиток суспільства, стало КДБ. Тотальне знищення думки в людських головах, масова стандартизація мислення і життя поклали на кагебістів велике навантаження, а разом з тим дало їм в руки необмежену владу. ... Дракон стає концентрацією і символом жаху, необхідного для фабрикації гвинтиків. Мабуть про становище кагебістів над суспільством свідчать в першу чергу не їх виключні матеріальні привілеї, а той магічний жах, який скрізь наводить слово КДБ. ... Дракон мусить регулярно пожирати людей, щоб існувати...» [8, с. 31–32]. Найімовірніше, в цих рядках Валентин Мороз символічно хотів подати історію створення та перших, як мінімум, 10-ти років існування КДБ, що були досить успішними в плані «стеження за дотриманням порядку по-радянськи».

Водночас, у цьому ж таки розділі праці Валентин Мороз досить цікаво й символічно описує зародження дисидентського руху і його розвиток, нібито натякає на подолання радянського режиму рухом спротиву українських інакодумців: «Дракон ще нічого не підозріває, але він вже морально вбитий. Його влада могла триматись тільки тому, що він вкрав у людей усвідомлення їх сили, зумів переконати людей, що вони – ніщо. Але рано чи пізно в його володіння пробивається Прометей і повертає людям вкрадену у них силу. Все ніби то як було: неугодних кидають за ґрати, виганяють з роботи, але закляття вже не діє...» [8, с. 34].

Поруч із Валентином Морозом, в ході «першого покосу» було репресовано ще одного видатного представника руху спротиву Михайла Гориня (додаток Є1). Михайло Миколайович народився на Львівщині, в сім'ї політично активних учасників руху опору часів ОУН [49]. Атмосфера виховання майбутнього дисидент чітко прослідковується крізь призму інтерв'ю із ним. Відповідь Михайла Гориня на запитання «Якою була Ваша родина?» була наступною: «Це була свідомо українська родина. Мій дід з боку батька очолював в часи Західноукраїнської Народної Республіки сільську раду. Коли після поразки українців в Галичині встановилася польська влада, дідусь якийсь час перебував у фільтраційному таборі. Батько виявляв політичну активність з юнацьких років, він був членом Організації Українських Націоналістів. Атмосфера у нашому домі була сповнена мрій про незалежну українську державу. Ми були переконані, що настане такий час, коли Україна стане незалежною, а Галичина возз'єднається зі Східною Україною. Про таку майбутню Україну постійно говорили у нас вдома...» [17, с. 185].

У 1949–1954 рр. Михайло Миколайович навчався на відділенні логіки і психології Львівського університету. З 1962 року він налагодив дружні стосунки із представниками київського дисидентського осередку, а саме Іваном Дзюбою, Іваном Світличним, Іваном Драчем та ін. Один із організаторів і член президії Львівського Клубу творчої молоді «Пролісок» в 1963 році. У цьому клубі був учасником численних концертів та дискусій, а також поширював самвидав, зокрема статтю Івана Світличного та Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», а також статтю Євгена Пронюка «Стан та завдання українського визвольного руху», що стали провідними документами українських шістдесятників. 26 серпня 1965 року Михайло Горинь був заарештований та обвинувачений в скоєнні злочину за статтею 62, ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). 18 квітня 1966 року засуджений до 6 років таборів суворого режиму. Під час ув'язнення Михайло Миколайович написав книжку під назвою «Листи з-за ґрат» (додаток Є2), яка згодом, в 1971 році, була видана Іваном Гелем в самвидаві [49].

«Листи з-за ґрат» в найбільш приземленому розумінні – це листи Михайла Гориня з періоду його першого ув'язнення у Володимирській тюрмі та мордовських таборів суворого режиму, адресовані дружині та дітям. За великим рахунком, цей доробок – свідчення моральності та незламності українських дисидентів та їх відданість в боротьбі за права людини та незалежність України. Звернемо увагу на перший лист, що був безпосередньо адресований із мордовського табору після прибуття до нього під назвою «ТАБІР-11, 24. VI-66. ЧЕТВЕР», в якому Михайло Горинь описує свої почуття по прибутті: «Фініш... Кінець одного періоду мого життя, на який можу глядіти, тільки повернувшись на 180 градусів, бо воно в минулому. Але в тюрмі психологічний стан людини трохи інакший, ніж на волі. В мене таке почуття, що моє життя зупинилося і що моє оточення теж на мить опинилось в стані філософського спокою. Я вже відстав на 10 місяців і зовсім не знаю сучасного життя. Та гелі філософську мізерію! ... Зустрів учора киян, франківчан, львів'ян і Караванського, який шукав за мною і під вечір знайшов» [5, с. 22].

Наступний уривок з цього листа свідчить про відмову Гориня працювати в таборі за освітою, тобто ділитись своїми інтелектуальними здобутками із табірним керівництвом: «Тут прийняли мене за психіатра і хотіли відправити в лікарню в інший табір. Я відмовився. Розмовляв з начальством і воно визначило мені машинний цех – найважчий. До мого приїзду тут кожен сам шукав собі роботу, а для мене вибір – один із одного. Я сперечався і суперечки ще не закінчив. Сьогодні на роботу ще не пішов, бо не закінчив формальності» [5, с. 22–23].

Наступний лист до дружини, датований «17. VII-66» свідчить про бажання автора до саморозвитку та інтелектуального вдосконалення навіть в табірних умовах: «Якщо зможеш пришли мені записну книжку, ... Фрейда «Психологія щоденного життя». ... Поглянь чи нема книги «Інформація і біологія». Ще одне. Візьми будь ласка, магнітофонну стрічку з піснями Скорика, перепиши в салоні грамофонних записів на пластинки і пришли. Якщо це недорого, то можна це

зробити з сестрами Байко та ін. Так хочеться послухати українських пісень» [5, с. 23].

Ще один свідченням цього, а також непохитної віри в краще майбутнє є наступний лист під назвою «Дорогі мамо, тату, Славку!»: «Коло мене істотних змін немає. Потрохи привикаю до лагерного життя, входжу в його колію. Робота на заводі – не з приємних, але ще терпима. Кожен день відводжу 2–3 години часу на роботу над книгою. За 1966–1967 рік думаю закінчити вивчення німецької мови і приступити до англійської. Є час і для роздумів, а то у Львові, особливо останні місяці, в мене був такий шалений темп, що ніколи було думати. Отже, не весь час даром пропаде. Не повернеш тільки одного – розлуки з сім'єю. Але що зробиш? Коли ми прощалися, у Вас, тату, був мінорний настрій. Як показують матеріали з'їзду письменників, ці питання, які я підносив і за які мене засуджено, офіційно обговорювалися письменниками. Тому я дивлюся на своє майбутнє оптимістично» [5, с. 40].

Вражаючим є те, що, незважаючи на відстань від родини, перебуваючи у важких табірних умовах, Михайло Миколайович намагався бути турботливим татом. З наступних рядків видно, що йому боліло те, що він не може бачити як росте його донька Оксана, тому він закликав дружину записувати те, як зростає донька на магнітофонну стрічку: «Донечко моя! Сьогодні тобі 2 роки, та ще й з половиною. Колись, це було давно-давно, коли ще ми були втрьох: ти, мама і я, твоїй мамі дуже хотілось, щоб Оксанка мала 2 роки, а я нишком думав, щоб ми відсвяткували твій дворічний ювілей. Не знаю, якою вона хоче бачити тебе тепер (а цікаво), але я дуже хотів би хоч на мить побачити тебе такою, як ти була під час наших записів на магнітофонну стрічку. І дуже гарно, якби ти періодично записувалася на магнітну стрічку. Боюсь тільки, що наша мама любить відкладати такі справи у бездонний мішок і забулася. Тому, Оксаночко, нагадай мамі за магнітофон.» [5, с. 45].

В ході другої хвилі арештів українських дисидентів 1972–1973 рр. (інші прийняті назви – операція «Блок» або «Генеральний погром») були заарештовані видатні постаті визвольного руху, в подальшому автори «тюремної творчості»,

на яку в даному розділі звернемо особливу увагу. Серед них Іван Гель, Іван Світличний та Василь Стус.

Іван Андрійович Гель (додаток Ж1), уродженець Львівщини, походив із звичайної сільської родини. У 1954 році закінчив середню робітничу школу у м. Самбір. У 1960 році вступив на вечірній відділ історичного факультету Львівського університету. 24 серпня 1965 року був вперше арештований. В березні 1966 року на закритому судовому засіданні Львівського обласного суду обвинувачений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» та засуджений до 3 років таборів. Покарання відбував в таборі № 11 в с. Явас Мордовської АРСР [32, с. 30]. Цікавим є те, що крізь свідчення Івана Геля із цього заслання чітко прослідковується масштаб засудження українців в другій половині 1960-х років. А саме: «Я приїхав до Мордовії в так званий посьолок Явас-11. Туди мене привезли етапом. Ну, і вперше я зустрівся з совєцькими концтаборами. Табір, який нараховував біля 2000 чоловік, 950 там було українців». Серед загальної чисельності тих, хто в Радянському Союзі потрапив до поля зору КДБ, українська частина сягає щонайменше 30%, тобто приблизно 150 тис. осіб [20, с. 23].

Після повернення із заслання активно займався створенням та поширенням самвидаву, а саме видрукував та поширив 11 книг. Серед них: «Серед снігів» Валентина Мороза, «Інтернаціоналізм та русифікація» Івана Дзюби, збірку віршів «Крик з могили» М. Холодного та інші. У листопаді 1970 р. надіслав до Верховного суду УРСР заяву протесту проти вироку в справі Валентина Мороза. 7 грудня 1970 році виступив на похороні Алли Горської в Києві, за що отримав догану від керівництва на роботі [48].

12 січня 1972 року Іван Гель був заарештований. У серпні того ж року засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР до 10 років таборів строгого режиму та 5 років заслання. Визнаний особливо небезпечним рецидивістом. Відбував покарання в колоніях особливого режиму в Мордовії (с. Сосновка) та в Пермській обл. (с. Кучино). Під час відбуття покарання Іван Гель написав збірку «Грані культури» (додаток Ж2), яка побачила світ в 1984 році в Лондоні під

псевдонімом Степан Говерля. В Україні книга «Грані культури» під справжнім іменем автора видана у Львові в 1993 році [48].

«Грані культури» – публіцистична праця, яка стала своєрідним маніфестом українського дисидентського руху. У ній Іван Гель відверто й аргументовано критикує політику СРСР проти українського народу, розкриває механізми політики русифікації та наголошує на необхідності відродження та захисту української державності та культури.

У цьому доробку Івана Геля міститься чимало його важливих і актуальних міркувань. На деяких із них зупинимось більш детально. Вартим безумовної уваги є підрозділ під назвою «Етноцид – головна мета стратегів Москви». У ньому автор наводить міркування про епохально-закономірні зазіхання на природні, економічні, людські та культурні ресурси України, як територіально меншої території. Одним із чинників, що дозволяє такій політиці існувати автор вважає тотальну безкарність, а саме спостереження міжнародної спільноти в більшій мірі, а ні ж допомоги в зупиненні процвітання тоталітаризму. Сутність такої політики Москви починається, на думку автора, з епохи колоніального царизму, а причинами поширення на територію України є ліквідація національних сил після більшовицької революції 1917 року та продовження більшовицького терору, що потягнув за собою знекровлення нації та деморалізації сил, що все ж залишались [4, с. 41]. «Малі народи не в змозі дозволити собі на активний опір з мільйонами жертв, прикладом чого стала Україна, що в ім'я свободи докладає виняткових героїчних і цілеспрямованих зусиль і в наслідок цього, а також мовної, релігійної та культурної близости з окупантом, величини нації та її території, історичної долі та геополітичного положення, піддається особливо жорстокому тискові донедавна в політиці геноциду, а нині етноциду» [4, с. 42].

Відповіддю на такий стан речей, логічно має стати наступне, міркування Івана Геля, викладене в підрозділі «Граней культури» під назвою «Максимальна активізація всіх українців». Активізацію українців на території України та за кордоном автор вважає однією із фундаментальних задач національно-

визвольного руху України. Під загальною активізацією українців та мобілізацією світової спільноти мається на увазі провадження на території України і в країнах, де є українська діаспора зусиль психологічного впливу, в результаті яких уряди країн Заходу усвідомлять важливість включення своїх засобів масової інформації в суспільно-політичне та культурне життя України і визнають те, що українське національне питання є значимим і винятково важливим в проблемах світової та європейської політики. А також важливим пунктом, що ставить за мету активізація українського народу, є обговорення його проблем у міжнародних організаціях, зокрема Європейському Парламенті та Організації Об'єднаних Націй (ООН), під час зустрічей країн-учасниць Нарад із питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) та ін. [4, с. 163].

Важливою частиною роботи на міжнародній арені автор вважав клопотання до ООН про важливість визнання країнами-членами ООН колоніального статусу України, позбавлення членства Української ССР. Також прийняття Резолюції про надання Україні незалежності й утворення суверенної держави на основі природнього права націй на суверенне життя і права народів на самовизначення та Декларації ООН про деколонізацію від 1960 року [4, с. 164].

Особливо важливим, у контексті розуміння радикальних поглядів автора, навіть в умовах позбавлення волі є наступна частина аналізованого підрозділу: «В результаті цих заходів, перед Національно-визвольним рухом постає задача сформулювати й вручити компетентним інституціям держав-учасниць ООН – ще один офіційний Документ Руху про заміну сфальсифікованих і таких, що принижують національну гідність українців, формально існуючих, проте розроблених та прийнятих Москвою з метою осквернення історичних символів державности – справжніми національними державними символами, а саме: Прапор – синьо-жовтий, Герб – Тризуб, Гімн – «Ще не вмерла Україна»... До Документу буде звичайно додано Протокол з описом, а також правильне масштабне відтворення Прапора й графічне зображення Герба, текст і ноти Гімну» [4, с. 164]. Власне, такі вимоги є абсолютно сміливою заявою автора про якісну відмінність України від імперії з центром у Москві.

Наступним дисидентом, що зазнав репресій з боку радянської влади в 1972 році став Іван Світличний (додаток 31) . Іван Олексійович Світличний – вихідець із Луганщини, який увійшов в історію як знаний літературознавець та критик, поета та перекладач. Вважається одним із найактивніших розповсюджувачів самвидав та своєрідним духовним лідером та ідеологом національно-демократичного руху в 1960-х – 1970-х рр. Іван Світличний завідував відділом критики журналу «Дніпро». У період з 1957 по 1963 рр. він був молодшим науковим співробітником Інституту літератури АН УРСР. У 1962–1963 рр. став одним із засновників Клубу творчої молоді в Києві. Одним з перших установив контакт з українською діаспорою на Заході та сприяв поширенню самвидаву [52].

У своїх переконаннях як літературний критик був досить суворий: «Коли входиш в літературу, чисть черевики! Не забувай, що там був Пушкін, був Гоголь, був Шевченко! Обітри черевики! Ці чудові слова Остапа Вишні, як пересторога для тих, хто переступає поріг літератури, слід би викарбувати на дверях усіх літературних осередків. Так, у поезії не можна триматися, як у побуті. Дома можна ходити у піжамі чи халаті. Йдучи на люди, одягаються пристойніше. Своїм дітям чи тещі можна скаржитись на розладнаний шлунок і пояснювати, чому любиш кавун і не любиш солоних огірків. З трибуни загальних зборів цього не скажеш. Яким же треба бути зібраним і чистим, які слова добирати, виходячи на всенародну трибуну – перед тисячні очі допитливих читачів! В храмі літератури, в царстві добра і краси, будь-які дріб'язкові розрахунки і вузько-практичні заміри – все одно, що нечищені черевики» [21, с. 64].

Вперше Іван Світличний був заарештований 31 серпня 1965 року, під час першої хвилі арештів. Проте 30 квітня наступного року звільнений за статтею 7 КК УРСР за відсутністю доказів в скоєнні злочину за статтею 62 ч. 1 КК УРСР. У період 1966–1971 рр. активно займається продукуванням самвидаву, зокрема, випустив «Щоденник» уже покійного Василя Симоненка. Вдруге заарештований в ході січневого погрому 1972 року через підозру в спілкуванні із Ярославом Добошем. У ході обшуку в нього вилучили багато самвидавного машинописного

матеріалу, зокрема, «Словник українських рим» Святослава Караванського. Звинувачений в скоєнні злочину за статтею 62 ч. 1 КК УРСР «антирадянська агітація і пропаганда». 27–29 квітня 1973 року над Іваном Світличним відбувались судові засідання. Вирок – 7 років позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5 років заслання. Покарання відбував в таборах Пермської області, а саме ВС-389/35 і 36. Під час відбуття покарання брав активну участь в колективних акціях протесту та голодівках, писав власні творчі доробки. Яскравим тому прикладом є «Гратовані сонети» (додаток 32) [52].

«Гратовані сонети» являють собою збірку віршів Івана Світличного, що побачила світ в 1977 році. Загальна кількість віршів автора в даній збірці відповідає 98 сторінкам, що в умовах написання в ув'язненні можна вважати дуже вагомим досягненням. Збірка зацікавлює з перших сторінок. Наприклад, вірш під назвою «Шмон». В ньому автор метафорично змальовує процес обшуків, з боку каральних служб, що являв собою процес, при якому не шанувалось морально-етичне права людини на приватність: «Стою – як мати народила: // Без трусиків, без панталон. // Точнісенько, як Аполлон, // Безличний. А сержант без мила // Поліз у рот, у афедрон. // Пильнує стерво, щоб бацilia // Антирежимности не звила // Гнізда крамоли. Шмон є шмон. // Сержант шмонає по порядку // І кожну латку, кожну складку, // І кожен рубчик, кожен шов. // Штани, труси, матню, калоші, // Немов – пардон – шукає воші, // Та чорта пухлого знайшов» [9, с. 17].

Цікавим є вірш під назвою «Жалісний сонет». В ньому Іван Світличний саркастично змальовує стан судової системи в СРСР, зокрема вчинків суддів, які при винесенні вироку не були об'єктивними, а керувались лише тим, що їм наказує керівна верхівка. Мова про те, що суддя в будь якому випадку, мав засудити обвинуваченого в «антирадянській агітації та пропаганді»: «Умій суддю свого жаліти, // Тяжкі гріхи йому прости, // Таж він людина, як і ти; // У нього дома жінка, діти. // Їм треба грошей принести, // І треба – ніде правди діти – // З лайна собачого зуміти // Державний злочин довести. // Хотів би ти в тій шкурі бути? // В дугу свій горб і совість гнути? // Собача доля! Зрозумій // І

не топчи багно в болото, // Жалій суддю свого, достоту // Як ми жаліємо повій» [9, с. 21].

Вірш «Сон» я показником стійкості автора та віри в краще майбутнє. У ньому Іван Олексійович описує тугу за минулим життям, що змінилось на табірну камеру, але водночас зазначає свою готовність до витримки позбавлення волі: «Куми о десну і о шую. // А шум! А гам! А шал! А шквал! // А сміх і гріх! Дев'ятий вал! // Велике таїнство вершу я, // Гостей спую наповал, // Гостей частую і віншую, // Гуляю браття, розкошую. // І... просипаюсь. Карнавал // закінчено. Параша «вічко» // і грати, впаяні навечно. // Підйом, розхитувач основ! // Нічого. Яюсь перебуду. // І з ночі знову найде люду, // І все моє почнеться знов» [9, с. 24].

Вірш під назвою «Тюрма» є відмінним прикладом своєрідного «крику душі» автора, в якій він змальовує явище байдужості та прийняття «посланого з гори» як належного, як прототипу «тюрми на свободі». Цілком вірогідно, що автору боліло це явище, яке було досить поширеним у союзних республіках: «В тюрмі, за ґратами, в неволі // Мені приснилася... тюрма. // Але не ця. Ні ґрат нема, // Ні варти. І всього доволі. // І світ – ідилія сама. // І люди – стовпище моголів // З кокардами, а серцем голі: // Кричать, а мова в них німа. // Полуда очі заступила. // На світ їм глянути не сила. // Всі ждуть... початку чи кінця! // Відпущення гріхів чи страти? // І гувають об ребра-ґрати // Безвинно-заячі серця» [9, с. 31].

Цікавим є один із підрозділів збірки під назвою «Іменні сонети». В ньому автор виклав вірші, присвячені представникам українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. Такі присвяти своїм однодумцям та колегам в умовах позбавлення волі є відмінним прикладом вірності їм та пам'яті. Один із віршів, Іван Світличний присвятив Василю Симоненку, поету покоління шістдесятників, смерть якого в 1963 році, була спричинена жорстким побиттям представників каральних спецслужб влітку 1962 року. «На тебе теж відкрили справу, // Ти не уник свого хреста. // Терпкі згорьовані уста // Не слинили каправу славу // Для всеказівного перста. // Щодня конвоєм на криваву // Безлюдну,

юдину розправу // Іде мужича правда-мста. // Щодня таврує – дітись ніде! // Жерців осліплої Теміди // Твій гнів, твій суд, твоє ім'я. // Ти – тут? Я стукаю. Ні звуку. // Ти – тут? Хіба не чуєш стуку! // ... Самотня камера твоя.». Особливо цікавими є рядки від «Щодня таврує» до «... твоє ім'я». В них ніби натякає на те, що КДБ, який автора асоціює з «Жерцями осліплої Теміди» дуже непокоїть діяльність Василя Симоненка за життя. У наступних рядках автор чітко натякає на подальші події, загибель Симоненка: «Ти – тут? Я стукаю. Ні звуку. // Ти – тут? Хіба не чуєш стуку! // ...Самотня камера твоя.» [9, с. 44].

Ще один, заключний в аналізі нами тюремної поезії Івана Світличного, є вірш, присвячений Василю Стусу. Він був одним із яскравих борців за незалежність та водночас близьким другом Світличного. У вірші, присвяченому поету, автор метафорично змальовує особистість В. Стуса, що являв собою впевненого в собі та мужнього інакодумця, який також був заарештований та засуджений в 1972 році. Іван Світличний у своїх рядках висловлює впевненість у тому, що табори не зламають Василя Стуса, і він продовжуватиме свою громадську діяльність: «Коли твій вистражданий злочин, // Твоя окрадена любов, // Тоді нехай в чаду обмов // Ганьблять тебе ганьбою збочень, // Відступництва, і зрад, і змов, - // Той чорний суд тобі ні по чім // І ти в пусті й холодні очі, // Як в прірву, глянеш знов і знов, // І будуть глузи, глум, погорда – // Тобі й найвища нагорода, – // І ти на проби й гарт готов, // Ти крізь Мордовії й Сибіри // Нестимеш гордо світло віри // В свою незраджену любов.» [9, с. 47].

Особистість Василя Стуса, одного з найрадикальніших представників українського національно визвольного руху та його «тюремного доробку» пропонуємо розглянути детальніше, крізь призму аналізу його психологічного портрету. Василь Семенович Стус (додаток ІІ) – український поет та публіцист, літературний критик, автор самвидаву, із 1979 р. – член Української Гельсінської групи (УГГ) [53]. У 1963 р. В. Стус вступає до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук (АН) УРСР (курс «теорія літератури»). Починається так званий «київський» період його життя та діяльності. У 1965 р. вперше заявляє про себе як інакодумця. 4 вересня 1965 р. на прем'єрі фільму

Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» він підтримав В'ячеслава Чорновола та Івана Дзюбу, які виступили з акцією протесту проти арештів шістдесятників. За це був звільнений з роботи в Державному історичному архіві та виключений із аспірантури [53].

Безпосередньо ця акція протесту, що відбулась в кінотеатрі «Україна» (м. Київ), дозволяє прослідкувати риси характеру В. Стуса, що домінували в ньому при спостереженні за жорстокими каральними заходами радянської влади щодо українських дисидентів. Важливими є свідчення Михайлини Коцюбинської – безпосереднього свідка участі В. Стуса в акції протесту. Вона характеризує поета як людину досить нервову, спонтанну, яка здатна на досить активний протест, а також вразливу і дуже чутливу. Після вигуку В. Стуса «Хто проти тиранії, встаньте!», М. Коцюбинська обійняла його, бо він тремтів всім тілом. За М. Коцюбинською, молодий чоловік «сприймав оголеним нервом не тільки те, що стосувалось його особисто» [26, с. 77–78].

Реакція на арешти українських шістдесятників, що стали причиною участі в акції протесту свідчать про як особистісну, так і громадянську незгоду з політикою радянського режиму щодо чисток у колах української інтелігенції. Абсолютним підтвердженням глибинного відчуття патріотизму та незгоди із викоріненням української самобутності на етнічних українських землях є лист Василя Стуса до Андрія Малишка, що датується 12 грудня 1962 р. У ньому Василь Семенович досить радикально висловлює аргументи щодо потреби терміново припинити русифікаторську політику на Донбасі – «Я читаю рідну мову в Горлівці, в російській, звичайно, школі. В Горлівці є кілька (2–3) українських шкіл, яким животіти зовсім недовго. В Донецьку таких немає, здається. Отож, картина дуже сумна. У нас немає майбутнього. Коріння нації – тільки в селі, а «хуторянським» народом ми довго не проживем, пам'ятаючи вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації» [10, с. 7].

Із 12 по 20 січня 1972 р. було заарештовано чимало відомих дисидентів, чимало дослідників називають орієнтовну їх цифру – 20 осіб. Серед них був і Василь Стус [14, с. 33]. До винесення вироку (тобто вісім місяців із січня до

вересня 1972 року) В. Стус перебував у Київському слідчому ізоляторі КДБ (додаток І2) . За цей час він підготував свою четверту збірку авторських віршів та перекладів Й. Гете (переклав більше ста віршів) під назвою «Час творчості / Dichtenszeit». Наступного дня після арешту, 13 січня, В. Стус заявив, що не буде відповідати на жодне запитання, допоки йому не принесуть оригінальні вірші Й. Гете, над якими він зможе працювати. Перший авторський вірш цієї збірки – «Мені зоря сіяла нині вранці...» – Василь Семенович написав 18 січня, тобто через 6 днів після арешту [19, с. 51].

Чимало віршів у тюремній збірці говорять про те, що Василь Стус, не зважаючи на свій арешт, не шкодував про свою опозиційну діяльність. Прикладом цьому є один із перших віршів збірки, датований 19 січня 1972 року: «Ще й до жнив не дожив, // зелен-жита не жав, // ані не долюбив. // І не жив. І не жаль». Ці рядки – приклад туги автора з приводу того, що він, можливо, передбачав жорстке покарання з боку радянської влади за свою громадську діяльність до 1972 р. Відповідно, він розумів, що не встигне пожити для себе та сім'ї, але не шкодував про це, адже зробив свій вклад у спротив радянському режиму. Схожим, але змістовно набагато сильнішим є вірш В. Стуса, у якому він у поетичній манері описує важливість вміння ризикувати на благо великої ідеї, а не сидіти склавши руки: «Блажен, хто тратити уміє, // коли заходить час утрат, // аби лишалася надія // і виростала востократ, // що білий світ – він завжди білий // і завжди добрий – білий світ. // Хай ти у ньому – син несмілий, // кого пройняв циганський піт, а все ж буття твоє – у леті, і в ньому – порятунок твій. ...» [11, с. 74].

Ще одним досить цікавим віршем В. Стуса періоду його перебування в Київському слідчому ізоляторі КДБ є наступний: «Господи, гніву пречистого // благаю – не май за зле. // Де не стоятиму – вистою. // Спасибі за те, що мале // людське життя, хоч надією // довжу його в віки. // Думою тугу розвіюю, // щоб був я завжди такий, // яким мене мати вродила // і благословила в світи. // І добре, що не зуміла // мене об біди вберегти.» [11, с. 74]. Ці рядки – наче своєрідна сповідь-подяка, насамперед, матері за виховання в патріотичному дусі (очевидно

і про раніше згадане виконання нею українських народних пісень для сина). Перші рядки, особливо «Де не стоятиму – вистою» – своєрідна клятва поета, що засвідчує його готовність витримати гоніння з боку влади і розвивати українську культуру надалі.

Сьомого вересня 1972 року поета засудили за ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу (КК) УРСР до 5 років таборів суворого режиму і 3 років заслання [53]. Від 1972 до 1977 рр. В. Стус відбував покарання в різних таборах СРСР, а саме: табір ЖХ-385/3 (с. Барашево Теньгушовського району), табір ЖХ-385/17-а (с. Озерне), табір № 19 (с. Лесной; усі три в Мордовії). 11 січня 1977 р. відправлений на заслання в селище Матросове Тенькінського району Магаданської області [53]. Така зміна обставин відбуття покарання, що тягла за собою зміну умов проживання, співмешканців, погодні та кліматичні умови безпосередньо впливали на психічне здоров'я засудженого Василя Стуса. Цілком логічно, що він, як людина чуттєва та вразлива, шукав способи вивільнення емоцій і водночас фіксації реалій ув'язнених в СРСР. Саме тому, на нашу думку, писав багато листів рідним, а саме дружині Валентині Попелюх та сину Дмитру. Листи загалом перетворились в цикл публіцистики за авторства Василя Стуса під назвою «З таборового зошита» (додаток І3).

Варто зазначити, що цикл «З таборового зошита», який дійшов до читача після смерті поета, містить в собі записи періодів двох ув'язнень В. Стуса – в 1972–1979 рр. та 1980–1985 рр. У полі зору нашої уваги перебували записи, що датуються роками першого ув'язнення, тобто перші п'ять записів [7, с. 668–675]. У них поет зафіксував особливості табірної роботи, порушення своїх прав керівництвом табору, випадки провокацій та інше.

Перші два записи (додаток І4) є більш загальними, у них В. Стус описує свій шлях прибуття на Колиму, характеризує особливості роботи в шахті, а також своїх сусідів по кімнаті в гуртожитку. Навіть із таких досить загальних відомостей про обставини відбуття покарання в таборі можемо прослідкувати загальні риси характеру Василя Стуса, а саме: працьовитість (важка робота на рудні, яку він завжди виконував), сміливість (проживання в одній кімнаті із

алкогольно-залежними й відповідно гучними та небезпечними сусідами), фізична витривалість (самостійний догляд за собою при переломі двох п'яткових кісток) [7, с. 668–671].

Найбільш вражаючим, на нашу думку, є запис № 5 (додаток І5), у якому Василь Стус описує свою повторну заяву до Верховної Ради СРСР про відмову від громадянства, що датується кінцем 1978 р. Причиною такого кроку були регулярні приниження гідності Василя Семеновича, заборона займатись творчою роботою, зведення почуття патріотизму до державного злочину, а також загальні умови національно-культурного погрому в Україні [7, с. 675]. Поведінку поета в ув'язненні можна пояснити з точки зору фахового психолога Михайла Гориня, активного учасника дисидентського руху. Він ідентифікував Василя Стуса як «гордого орла», який не вміє пристосовуватись до важких тюремних реалій. Засуджений постійно вступав у конфлікт із радянською системою, адже боявся зникнути як поет, підкорившись їй [22, с. 65].

Прикладом готовності до самопожертви з боку Василя Стуса є запис № 3 (додаток І6). У ньому В. Стус описує організацію голодування задля здобуття можливості поїхати в Донецьк і поховати батька [7, с. 672–673]. Такі дії В. Стуса можна охарактеризувати як цілком логічні для нього, і свідчать про нього як експансивну особу, яка прагне добитись і зберегти право власної гідності і морально-психологічну самостійність [26, с. 84].

Запис № 4 (додаток І7), у свою чергу, характеризує стійкість духу Василя Стуса, його спроможність встояти перед цькуваннями та наклепами. У ньому поет описує закиди на свою адресу від псевдожурналістки Супряги в статті «Друзі та вороги Василя Стуса». У ній описувалося про нібито одержання В. Стусом пакунків із закордону, про те, що він порвав свій профспілковий квиток, дізнавшись про ненадання йому медичної допомоги з ініціативи профспілок. Потім поета звинуватили в страйку, за відмову працювати без респіратора (така робота була грубим порушенням техніки безпеки роботи шахтаря). З метою компрометації В. Стуса каральні органи сприяли широкому розповсюдженню наклепницької статті Супряги, через що оточення поета на

засланні почало ставитися до нього досить негативно. Василь Семенович домогся дозволу публічно відповісти на висунуті в статті звинувачення. Проте під час зустрічі з представниками газети, яка опублікувала статтю, В. Стусу заважали говорити, після чого він покинув залу, звинувативши присутніх у боягузтві [7, с. 673–674]. Однією із ключових змістових ліній «З таборового зошита» був самозахист через рішучі заперечення, швидкі та гострі реакції на неправомірні дії радянської влади [26, с. 84].

Наступним із українських поетів, хто зазнав серйозних гонінь з боку радянської влади, став Ігор Калинець (додаток ІІ). Народжений в 1939 році у Ходорові на Львівщині, Ігор Миронович згодом став активним учасником українського національно-визвольного руху в другій половині ХХ ст. Виріс у віруючій родині, де шанувались традиції українського народу. Навчався на філологічному факультеті Львівського університету, який закінчив в 1961 році. З 1962 року Ігор Калинець став учасником роботи клубу творчої молоді «Пролісок» у м. Львів. Того ж року, на одному із літературних вечорів познайомився із поетом Іваном Драчем та літературним критиком Іваном Світличним. Поступово коло його знайомств розширилось, в ході поїздок до Києва познайомився із Іваном Світличним, Аллою Горською, Євгеном Сверстюком та іншими [50].

Ігор Миронович зарекомендував себе як визначний поет. У 1963 році його вірші виходили друком в журналах «Зміна», «Жовтень», «Дніпро». Також в газетах, а в 1965 році були видані в м. Прага у перекладі чеською мовою. На початку 1966 року вийшла його остання друкована збірка вірша «Вогонь Купала». Згодом книга була заборонена для продажу, сам Калинець викликаний до ЦК КПУ для профілактичної бесіди. Наступна збірка «Відчинення вертепу» була вилучена з плану видавництва, а самого поета не прийняли до Спілки письменників України. Тоді Ігор Калинець вдався до поширення свого доробку в самвидаві. Часто декламував свої вірші на так званих «квартирниках» – неофіційних зустрічах в приватних помешканнях. Збірка «Відчинення вертепу» згодом вийшла друком у Бельгії. Наступна збірка, «Підсумовуючи мовчання»,

присвячена Валентиніві Морозу видана в Мюнхені в 1971 році, якраз напередодні другої хвилі арештів [50].

У ході січневого погрому 1972 року була заарештована дружина Ігоря Калинця Ірина. Звісно, що таке свавілля змотивувало Ігоря Мироновича поводити себе ще більш виключно, за що і він був арештований 11 серпня того ж року. В ході слідства його намагались схилити до співпраці в обмін на звільнення дружини, на що він не погодився. Згодом відбувся суд, на якому Ігоря Калинця за активну просвітницько-культурну роботу було засуджено за ст. 62 ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація та пропаганда») до 6 років таборів та 3 років заслання. Покарання відбував спочатку в 35 таборі в ст. Всехсвятська Пермської області. Згодом був переведений до села Кучино у 36 табір, так званий «табір смерті». Під час відбуття покарання написав збірку віршів під назвою «Невольничча муза» (додаток І2), що була опублікована в Канаді в 1991 році [50].

Поезія Ігоря Калинця, вміщена в «Невольничій музі», є цікавою і захопливою. Її навіть важко охарактеризувати декількома реченнями, адже вона назагал може здатись простою, але несе в собі великі гуманістичні сенси. Прикладом цього є наступні рядки: «Тільки з нашим відходом // минуле заберемо // безповоротно // тепер втішаймося // що не все ще // обірвалося // як промінь // воно продовжується // як знеможений // поцілунок». В них автор, не зважаючи на те, як склалась його доля в «погромному 1972 році», не втрачає оптимізму і проповідує ідею того, що зміни неможливі лише після смерті людини. Допоки ж людина жива, можна змінити все, або принаймні спробувати [6, с. 8].

У наступних рядках автор ніби натякає на своїй впевненості в тому, що навіть під час ув'язнення є місце мистецтву та духовному саморозвитку, вірі в краще майбутнє: «крізь дах хвої // провалюється // проміння // стигнуть // золоті сталактити // нові верхи // єднаються у пасма // як легіні до аркану // щойно спресовані // зі синяви // де кінець // формотворчій силі // наївні там // унизу // що населяють // ліси і води // чугайстрами і нявками // маленькими божками // тут повстає // єдиний // і всемогутній» [6, с. 18].

Цікавим та винятковим в тюремній творчості Ігоря Калинця є ряд віршів, присвяченим жінкам-політв'язням. Що по аналогії з присвятами Іван Світличного, є виявом поваги та уваги до своєї друзів-однодумців. Однією із щемливих поезії Калинця є вірш, присвячений його дружині Ірині, яка була заарештована на 7 місяців раніше за самого Ігоря Калинця: «Коли забракне слів // і не рятують ямби, // до тебе шлю послів – // полум'яні троянди. // У їхнім словнику // нема лексеми «черствість». // Несе жагу палку // по наших жилах червець. // Їх красномовний жест // в метафорі не в'яне. // Кохана, не чуже // тобі усе трояндне. // Шукай поміж рядки, // поміж благенські ямби // бодай такий-сякий, // але підтекст троянди» [6, с. 51].

У вірші «Серпнева мирна шахівниця...» немає прямої вказівки на те, що автор вказує на серпневі арешти 1965 року, але з контексту це цілком імовірно: «Серпнева мирна шахівниця... // а скільки битв, а скільки втрат! // Немає ходу вже назад – // серпнева мирна шахівниця. // Неспокій лицареві сниться, // та чи спокоеві він рад? // Серпнева мирна шахівниця, // а скільки битв, а скільки втрат...» З точки зору історичного контексту, такий крок досить сміливий, адже згадувати про арешти, тим паче після чергової, жорсткої хвилі арештів 1972 року, було досить небезпечно. Але з рядків вірша очевидно, що автор досить майстерно, метафорично оспівує ті події, через що, цілком вірогідно, цензурні органи, могли б навіть не зрозуміти, про що йде мова [6, с. 77].

В одному із розділів збірки автор вмістив поетичні звернення до знаків зодіаку. В них кожна людина зможе знайти щось для себе, але цілком вірогідно, що таким чином, автор звертається до своїх колег, рідних та близьких. Розглянемо звернення до Стрільця (ким по гороскопу була дружина Ігоря Мироновича Ірина): «ще стрілами повен сагайдак // а тятива байдужіє // завжди отак Невпольована // безпечно дістається схову // із перехопленим у бігу // змарнованим поцілунком // Стрілець вгамовує // задихане серце // як непокірну рибу // тоді скидає ловецьке причандалля // пожбурити напропаче // а вітер пам'ятає мелодію // пострілу // сам готовий до скоку // тепер місце вчарованого // на овиді поетів // пощо йому забута стріла в руці // всипана коштовними зорями».

У ньому автор ніби натякає на характер своєї дружини як «Невпольованої», адже після арешту в січні 1972 року вона не пішла на співпрацю із режимом, а залишилась при своїх переконаннях. Себе цілком вірогідно асоціює із Стрільцем, який «вгамовує // задихане серце // як непокірну рибу // тоді скидає ловецьке причандалля // пожбурити напропаще // а вітер пам'ятає мелодію // пострілу // сам готовий до скоку...» [6, с. 259].

Отже, шляхом аналізу біографій найяскравіших представників дисидентського руху середини 1965 – початку 1970-х рр. та їх творчих доробків створених в умовах ув'язнення можемо зробити наступний висновок. Явище «тюремної публіцистики та поезії» фактично започаткувало якісно новий рівень розвитку дисидентського руху та української культури назагал. Адже життя арештованих та позбавлених волі, як писав М. Горинь «повернулось на 180 градусів», тобто важкі, але вже звичні умови буденності в рамках радянської дійсності змінились на тюремні, на великій відстані від рідних людей. Не зважаючи на це, та відносно невелика частка тюремного доробку, проаналізована нами, свідчить про збереження в дисидентів привичних їм рис характеру: мужність, впевненість в собі, завзятість, бажання до саморозвитку та освіти та інші. Що найголовніше – вже будучи покараними, на досить великі терміни, вони не боялись творити далі та передавати доробки на свободу, ризикуючи своїм відносним добробутом в умовах ув'язнення.

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДОКУМЕНТАМИ НА УРОКАХ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Важливість роботи з історичними документами в ході навчально-виховного процесу вивчення історії України обумовлено одним із провідних завдань сучасної системи освіти. Ним є формування критичного мислення, що зводиться не до пасивного отримання інформації, а насамперед до вміння її отримувати, тобто роботи із способами отримання інформації, її обробки та аналізу. Історична частина навчання має забезпечувати аспект пошуку інформації учнями про минуле. Суть цього аспекту полягає якраз таки у вмінні роботи із різними видами історичних джерел, що дозволяє учням отримувати реальне розуміння історії, обдумано розглядати дискусійні теми, тощо. Історія як наука та шкільна дисципліна базується на документальних джерел, які стають фундаментом для формування висновків та поштовхом до поглиблених досліджень певної проблематики [37, с. 110–111].

Робота з історичними документами забезпечує втілення на практиці одних із провідних підходів в сучасній системі освіти – діяльнісного та компетентнісного. Робота із джерелами стає провідною у формуванні однієї із головних історико-предметних компетентностей, а саме інформаційної. Її суть зводиться до вміння синтезувати інформацію, отриману з різного роду джерел, аналізувати її зміст та визначати їх достовірність. Опрацювання історичних документів дозволяє отримати уточнення теоретичного матеріалу, ознайомлює з методами історичного дослідження, формує вміння аналізу історичних документів та сприяє підвищенню інтересу до історію як навчальної дисципліни [37, с. 111].

Історичне джерело, що є засобом навчання історії дуже вдало гармонує із сучасною освітньою системою. Воно дозволяє продемонструвати, що історія це не вигадки, а реальні ситуації та події. Ще одна перевага джерел полягає в їх великій різноманітності, тобто кожен документ здатний продемонструвати, з одного боку схожість між минулим та сьогоденням, а з іншого показує

відмінність, навіть між близькими поколіннями. Остаточною перевагою використання історичних джерел є здатність, на їх прикладі, продемонструвати, як історична інформація може бути викривленою, як свідомо, так і не свідомо. За рахунок даних переваг, використання історичних джерел в старшій школі є невід'ємним елементом вивчення історії. Учні старшого шкільного віку, в силу свого розвитку в початковій та середній школі, мають вміти порівнювати, аналізувати, критикувати та узагальнювати інформацію. Це формує в них здатність до висловлення власних теорій після опрацювання того чи іншого джерела [37, с. 112]. Учні цієї вікової категорії, в ході аналізу першоджерел, повинні застосовувати базові історичні поняття, вміти ставити питання, аналізувати та пояснювати зміст інформації, а також робити власні висновки. Першоджерела, дають учням змогу, відчувати себе в ролі історичних постатей, що мають пряме відношення до подій, що вивчаються. Також, вони є тим важелем впливу на вивчення історії, що дає змогу продемонструвати учням різні погляди на ту чи іншу подію чи явище. Учні мають можливість порівнювати тексти, що були написані в той самий час безпосередніми учасниками подій, з текстами, написаними дослідниками історії [37, с. 113].

Власне вище описане впливає із головної мети уроків історії в школі, а саме формування історичного мислення, що дає змогу навчити учнів багатьом аспектам. А саме: вміти критично оцінювати інформацію; розрізняти історичні ідеї та факти в соціальній та історико-культурній сферах, аналізувати їх; розуміти інформацію з усних та письмових джерел (їх тематику, мету, основну чи приховану інформацію); виявляти схоже та відмінне в джерелах, пояснювати можливі причини їх розбіжностей; висловлювати та аргументувати свою точку зору в дискусійних питаннях; застосовувати знання в спілкуванні з людьми іншої національної, культурної та релігійної приналежності на засадах толерантності та гуманізму [36, с. 3].

Перед аналітикою безпосереднього питання особливостей роботи з історичними документами на уроках новітньої історії України, наголосимо на історичному контексті самого питання важливості вивчення першоджерел. З

кінця минулого століття ставився великий акцент на формування вмінь критичного оцінювання різноманітних свідчень про минуле та сучасне, аналіз будь-яких відомостей, зокрема повідомлень засобів масової інформації. А також оцінюванні чужих поглядів та виявленню розбіжностей в різних позиціях та твердженнях. Експерти Ради Європи вважають, що вивчення історичних джерел є досить складним та багатогранним процесом, який водночас стимулює дослідницьку діяльність учнів, заохочує їх до аналізу особистих умовиводів. Також зазначають, що серед провідних вмінь, що мають формуватися в учнів під час вивчення історії є: аналіз різних свідчень, документів з урахуванням їх особливостей, вміння точно формулювати змістовні запитання й, відповідаючи на них, робити коректні й зважені умовиводи, уміння оцінювати думки інших, виявляти розбіжності в неоднакових судженнях, позиціях. Костянтин Баханов, український історик та методист зазначає наступне: «західноєвропейському та американському варіантам властива більша ґрунтовність дослідження джерела. Таким чином учні здатні самостійно перевірити істинність теоретичних положень та встановити достовірність саме дослідним шляхом» [34, с. 80–81].

Станом на 2025 рік, все вище зазначене закріплене законодавчою базою системи освіти та науки України. Закон України про освіту, з останніми змінами № 4574-IX від 21 серпня 2025, зокрема стаття 12 «Повна загальна середня освіта» затверджує те, що кожен випускник має володіти переліком компетенцій, для успішної життєдіяльності. Серед них обов'язковою є інформаційно-комунікаційна компетентність. В статті 53 «Права та обов'язки здобувачів освіти» пункті 1. «1. Здобувачі освіти мають право на:» зазначено про право вільного доступу до інформаційних ресурсів і комунікацій, що використовуються в освітньому процесі та науковій діяльності [1].

Державний стандарт профільної середньої освіти від 25 липня 2024 року № 851, що набере чинності з 1 вересня 2027 року, засвідчує вимоги до обов'язкових результатів навчання у випускників, які визначено основі компетентнісного підходу. Згідно з даним документом до ключових компетентностей відноситься: 1) вільне володіння державною мовою;

2) здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; 3) математична компетентність; 4) компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; 5) інноваційність; 6) екологічна компетентність; 8) навчання впродовж життя; 9) громадянські та соціальні компетентності; 10) культурна компетентність; 11) підприємливість і фінансова грамотність. Сьомою за рахунком є інформаційно-комунікаційна компетентність, що передбачає впевнене, критичне та відповідальне використання цифрових технологій для власного розвитку і спілкування; здатність безпечно застосовувати інформаційно-комунікаційні засоби в навчанні, особистому та суспільному житті, дотримуючись принципів академічної доброчесності. Основою для вироблення ключових компетентностей є особистісні якості, особистий, соціальний, культурний і навчальний досвід здобувачів освіти; їх необхідності та зацікавлення, які стимулюють до навчання; знання, уміння і ставлення, що формуються в освітньому, соціокультурному та інформаційному середовищі, у різних життєвих ситуаціях [3].

Через наскрізні вміння для всіх компетентностей, проглядаються саме ті, що можуть бути сформованими в ході роботи із джерельним матеріалом на уроках історії України, а саме: «1) читати з розумінням, що передбачає здатність до емоційного, інтелектуального, естетичного сприймання та усвідомлення прочитаного, розуміння інформації, записаної (переданої) в різний спосіб або відтвореної технічними пристроями, що охоплює, зокрема, вміння виявляти приховану та очевидну інформацію, висловлювати припущення, доводити надійність аргументів, підкріплюючи власні висновки фактами і цитатами з тексту, висловлювати ідеї, пов'язані з розумінням тексту після його аналізу та добору контраргументів; висловлювати власну думку в усній і письмовій формі, тобто словесно передавати власні думки, почуття, переконання, зважаючи на мету та учасників комунікації, обираючи для цього відповідні мовленнєві стратегії; 3) критично і системно мислити, що виявляється у визначенні характерних ознак явищ, подій, ідей, їх взаємозв'язків, умінні аналізувати та

оцінювати доказовість і вагомість аргументів у судженнях, зважати на протилежні думки і контраргументи, розрізняти факти, їх інтерпретації, розпізнавати спроби маніпулювання даними, використовуючи різноманітні ресурси та способи оцінювання якості доказів, надійності джерел і достовірності інформації; 4) логічно обґрунтовувати позицію на рівні, що передбачає здатність висловлювати послідовні, несуперечливі, обґрунтовані міркування у вигляді суджень і висновків, що є виявом власного ставлення до подій, явищ і процесів; 7) конструктивно керувати емоціями, що передбачає здатність розпізнавати власні емоції та емоційний стан інших осіб, сприймати емоції без осуду, адекватно реагувати на конфліктні ситуації, розуміти, як емоції можуть допомагати та заважати в діяльності, налаштовуючи себе на пошук внутрішньої рівноваги, конструктивну комунікацію, зосередження уваги, продуктивну діяльність; 10) розв'язувати проблеми, що передбачає здатність аналізувати проблемні ситуації, формулювати проблеми, висувати гіпотези, практично їх перевіряти та обґрунтовувати, здобувати потрібні дані з надійних джерел, презентувати та аргументувати рішення; 11) співпрацювати з іншими особами, що передбачає здатність обґрунтовувати переваги взаємодії під час спільної діяльності, планувати власну та групову роботу, підтримувати учасників групи, допомагати іншим і заохочувати їх до досягнення спільної мети» [3].

Серед основних вимог до обов'язкових результатів навчання здобувачів освіти в громадянській та історичній освітній галузі, також є ті, що найкраще формуються через роботу з першоджерелами. Серед того, що має вміти учень в ході навчання та його завершення: мислить критично, працює з різними джерелами інформації та формулює історично обґрунтовані запитання; мислить системно, виявляє взаємозв'язок, взаємозалежність і взаємовплив історичних подій, явищ, процесів, постатей у контексті відповідних епох; розуміє множинність трактувань минулого і сучасного та зіставляє їх інтерпретації; дотримується демократичних принципів, конструктивно взаємодіє з іншими особами, спільнотою закладу освіти, місцевою громадою і суспільством, долучається до розв'язання локальних, загальнонаціональних і глобальних

проблем, усвідомлює необхідність утвердження верховенства права та дотримання правових норм для забезпечення сталого розвитку суспільства [3].

Розглянемо увагу до роботи із джерелами в навчальній програмі з історії України для 11 класу. Зауважимо, що в полі нашої уваги тільки період середини 1960-х – 1970-х рр., що відповідає розділу №3 «Україна в період системної кризи союзу радянських соціалістичних республік». Елементами вивчення даного розділу, що є дотичними до роботи із джерелами є вивчення тематики самвидаву та зокрема самвидавного часопису «Український вісник». Однією із пропонованих тем для практичних занять є «Український «самвидав»: теми, ідеї, автори». Серед орієнтовних тем для навчальних проєктів є чудова тема, що безпосередньо пов'язана із аналітикою джерел, а саме: «Виклик системі» (аналіз творів Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Михайла Брайчевського «Приєднання чи воз з'єднання?»))» [2, с. 95–96]. Даний стан уваги до роботи із джерелами вважаємо задовільним, адже в силу наповненості навчальної програми матеріалом з історії України збільшити його буде проблематично. Але все ж таки, на нашу думку, варто, хоча б частково зосереджувати увагу на доробку дисидентів в місцях позбавлення волі. Адже це дає змогу краще зрозуміти репресивну політику СРСР та те, як інтелектуальний опір радянській окупації не припинявся, навіть в таких обставинах. Що власне і стало джерелом для того, що навіть після двох агресивних та дуже масштабних хвиль арештів, спротив продовжився. І згодом привів до відновлення незалежності України.

Для деталізації поняття «історичне джерело» наведемо загальноприйнятую класифікацію історичних джерел (додаток Й). До них включають речові та візуальні історичні джерела, писемні джерела, а також усні історичні джерела. Вони в свою чергу поділяються на первинні (неопрацьовані документи, а саме: державно-правові та господарські документи, щоденники, мемуари, спогади очевидці, інтерв'ю та листи) та вторинні (праці істориків, наукові трактати, історичні твори, статті журналістів, коментарі з приводу певних подій, тексти підручників) [35].

Первинні історичні документи та їх систематичне використання в ході вивчення історії має певні навчальні функції. Л. Задорожна виділяє чотири основні функції. Першою є ілюстративно-інформаційна. Існує на відтворювальному рівні сприйняття інформації, яку містить першоджерело. Втілюється за допомоги переказу, цитування, коментованого читання. Другою функцією є пізнавально-розвиваюча. Базується на вирішенні пізнавальних завдань різного рівня відтворювального, проблемного і творчого напрямків, що відповідають вимогам технології розвивального навчання. Третя функція – практично-узагальнююча. Вона обумовлена рівнем узагальнення та форми його вираження. Наприклад, конспектуванням, написання тез, складання схем, планів, таблиць. Провідну роль у виконанні даної функції займає вміння учнів вести власний робочий зошит. Останньою, четвертою функцією є ціннісно-сміслова. Вона, за умов дотримання принципів історичної науки та освіти, діє протягом всього навчально-виховного процесу [37, с. 112–113].

Зазначимо про негативний аспект питання роботи із джерелами, що підсилює актуальність дослідження тематики нашого дослідження. Незважаючи на те, що робота з історичними документами є надзвичайно важливою в плані вивчення історії в школі, даним елементом часто нехтують. Причини цьому наступні: завантаженість навчальних програм та підручників великим обсягом інформації, обмежена кількість хрестоматій, а також технічного обладнання в навчальних класах для розгляду джерел. На практиці, мала кількість вчителів, системно використовують історичні джерела на уроках, багато звертають увагу на них лише в рамках навчальної програму та змісту підручника [34, с. 80].

Актуальність питання важливості використання джерел на уроках історії серед вчителів дослідили Ірина та Петро Мороз, через анкетування інтерв'ю та бесіди із ними (вересень-грудень 2018 р.). Анкетуванням охопило 172 вчителів історії з різних областей України (з них 136 респондентів – через онлайн опитування). Анкета містила запитання як закритого, так і відкритого типу. Із загальної кількості респондентів 40,7% – це вчителі, які працюють у сільській місцевості, та 59,3% – в місті. Стаж педагогічної роботи вчителів, які взяли

участь в опитуванні, становив: більше 20 років - 45,9%; 16–20 років – 13,3%; 11–15 років – 8,9%; 6-10 років – 15,6%; 1-5 років – 16,3%. Зміст питань онлайн анкетування добирався таким способом, щоб вияснити: 1) розуміння вчителями актуальності використання історичних джерел у процесі навчання історії; 2) якими інформаційними ресурсами користуються педагоги при доборі історичних джерел; 3) наскільки регулярно вони використовують історичні джерела на уроках історії; 4) які прийоми та методи найчастіше використовують учителі в роботі з історичними джерелами в старшій школі; 5) ставлення вчителів та учнів до проблеми використання історичних джерел у процесі навчання історії; 6) які чинники не сприяють систематичному використанню історичних джерел у процесі навчання історії в старшій школі (додаток К1, К2) [39, с. 143–144].

Аналіз відповідей учителів дав підстави стверджувати, що більшість з них розуміють актуальність організації систематичної роботи з історичними джерелами в старшій школі й зазначають, що вона сприяє конкретизації навчального матеріалу і може допомогти «оживити історію та відчувати дух епохи» - 80% респондентів (А); формуванню ключових та предметних компетентностей учнів - 64,4% (В), розвитку критичного мислення - 62,6% (С). 20,7% респондентів (D) зазначили, що робота з історичними джерелами є важливою, але не основною на уроці історії. Лише 2,2% опитаних вчителів (Е) вказали, що робота над джерелами забирає надто багато часу і тому є неефективною, а 1,5% (F) респондентів вважають, що не варто цим займатися, оскільки учням робота з історичними джерелами нецікава. У графі «Інше», яка передбачала відповідь відкритого типу, деякі вчителі зазначали, що «історичні джерела варто використовувати лише при розкритті діяльності історичних осіб та описі певних подій», «незважаючи на важливість роботи з історичними джерелами, час, ресурси та засоби не дозволяють цю роботу проводити систематично на кожному уроці» (додаток К3) [39, с. 144–145].

Одне з питань анкети передбачало з'ясування того, наскільки регулярно респонденти застосовують писемні джерела на своїх уроках. Згідно з

результатами анкетування, лише 20,6% опитаних учителів використовують історичні джерела на кожному уроці (тобто проводиться системна робота з історичними джерелами); 66,9% – достатньо, у межах навчальної програми та змісту підручника; 8,8% – менше, ніж цього вимагає навчальна програма, 2,2% – відчують труднощі в організації роботи учнів з історичними джерелами, тому намагаються оминати її. По одному респонденту зазначили, що «роботі з історичними джерелами на уроці приділяють увагу час від часу у формі індивідуальних занять» та «через брак часу їх неможливо використовувати кожен урок» (додаток К4) [39, с. 145].

На запитання «Як ставляться Ваші учні до роботи з історичними джерелами» 72,6% опитаних вчителів відзначили, що позитивно, 13,3% – байдуже і лише 3% – негативно. По одному респонденту зазначили: «по-різному», «сприймають як різновид роботи», «не заперечують, втім ініціативи не виявляють», «залежно від віку, пізнавальних можливостей, матеріалу», «по-різному, залежить від учня» [39, с. 146].

У плані роботи із підручником, аналітика першоджерела, може допомогти учням в поглибленому розумінні змісту самого підручника. Опираючись на першоджерело учні мають змогу обговорити факти, наведені у підручнику з їх інтепретацією в джерелі. В учнів, що найбільше зацікавлені у вивченні історії, може проявитись інтерес до правдивості опису історичних фактів, наприклад в художній літературі. Можливо також самостійна робота учнів з першоджерелом, без презентації його вчителем. Він лише пропонує схему вивчення нового матеріалу, завдань та запитань, розкриває загальні засади, які учні мають усвідомити після вивчення джерела [37, с. 114].

Розглянемо наповненість підручників джерелами, в плані вивчення українського національного руху другої половини ХХ ст. Взірцями нашої уваги стали підручники за авторства О. В. Гісем та О. О. Мартинюк, О. І. Пометун та Н. М. Гупан (рівня стандарту), а також підручники, авторами яких є В. С. Власов та С. В. Кульчицький, також О. В. Гісем, О. М. Сирцова, О. О. Мартинюк та А. А. Галімов (профільний рівень). Варто також, зауважити, що багато

підручників містять в собі саме джерельний матеріал, але в переважній більшості він є одноманітним, повторюється в багатьох авторів. Вище згадані нами автори демонструють різноманіття джерельного матеріалу. Розглянемо детальніше.

У підручнику за авторства О. В. Гісем та О. О. Мартинюк (рівня стандарту) першим пропонованим документом авторами до уваги учнів є документ під назвою «Л. Лук'яненко про методи діяльності, обрані УРСС». Документ, на нашу думку надзвичайно важливий, адже дає можливість зрозуміти чому Українська робітничо-селянська спілка не вибрала шлях збройного протистояння владі. На той час, це було неможливим, не було достатньо сил для організації саме збройної боротьби. Наступним цікавим документом є слова одного із речників українського національного руху – В. Мороза – про діячів, які представляли «шістдесятників» в Україні, які дадуть учням краще зрозуміти психологічний портрет українського дисидента. Згідно із В. Морозом, шістдесятники – це молоде покоління, яке хоч і мало досить непоганий статус в суспільстві спочатку (В. Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети), але вони розуміли, що радянська ідеологія гнила, вони не вірили в неї, а просто займати вигідні посади, коли їх народ, культуру, мову тощо нищать вони не могли. Ще одним цікавим документом є документ що описує досить важливу подію в житті опозиційного руху в Україні, а саме акцію протесту проти арештів українських дисидентів в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р. Документ під назвою «Зі слів М. Роженка про події 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна» досить добре описує хід цієї акції протесту (додаток Л1) [45, с. 67, 70, 104].

У підручнику за авторства О. І. Пометун та Н. М. Гупан (рівня стандарту) також є декілька цікавих документів, які заслуговують нашої уваги. Першим таким документом є документ, що має назву «З доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова XX з'їзду КПРС «Про культ особи та його наслідки». Він досить добре описує політику нового генсека М. Хрущова, засудження ним політики попереднього генсека (Й. Сталіна), та взяття курсу на своєрідну лібералізацію суспільства. Ще одним цікавим документом є «З листа В. Стуса до Президії Верховної Ради СРСР, 1976 р.». Це документ в якому засуджений на

той час, поет, шістдесятник, дисидент В. Стус на фоні всіх аморальних вчинків радянської влади, наприклад репресії проти дисидентів 1972 р. (так звана «друга хвиля арештів») та багатьох інших, просить позбавити його радянського громадянства, і виселити його за межі СРСР. Цей вчинок заслуговує поваги, та є дуже цінним для учнів, адже В. Стус – це хороший приклад свідомого патріота та просто розумної та відважної людини (додаток Л2) [46, с. 112, 174].

Також дуже цікавим джерельним матеріалом є наданий в підручнику за авторства В. С. Власова та С. В. Кульчицького (профільний рівень) документ, що має назву «Зі спогадів Є. Сверстюка», опрацювавши який, учні чітко зрозуміють, у чому ж полягає весь феномен шістдесятництва. За Є. Сверстюком, покоління шістдесятників народжене представниками молодшої творчої інтелігенції, які в силу свого інтелекту а внутрішнього стержня (мужності та впевненості в собі) взяли за мету відновити, до того заборонені цінності української культури (додаток Л3) [44, с. 105].

Ще один документ містить в собі підручник за авторства О. В. Гісем, О. М. Сирцової, О. О. Мартинюк та А. А. Галімова (профільний рівень). Це документ «Із листа В. Стуса, який працював вчителем у м. Горлівка (Донецька обл.), до А. Малишка (1962 р.)», опрацювавши який учні зможуть краще зрозуміти, як саме радянська влада проводила політику русифікації українського народу. В. Стус в даному листі дуже стурбований ситуацією, що в склалася на Донбасі із вивчення рідної мови, адже її фактично в школах не вивчали, натомість вивчали англійську, німецьку, французьку і звісно ж російську... яку батьки ще зовсім маленьких школярів самі обирали для своїх дітей. Найвірогідніше, такий вибір був наслідком або надмірного захоплення радянською ідеологією або наслідком того, що батьків влада просто залякувала (напр. звільненням з роботи), змушуючи роботи їх вибір в сторону політики русифікації (додаток Л4) [43, с. 81].

З вище проаналізованого та зазначеного стає очевидним те, що сучасні підручники є дещо обмежено наповнені джерельним матеріалом, для детальнішого пізнання тематики українського дисидентського руху, там паче

тематики арештів дисидентів та їх тюремного доробку. Дана проблематика заслуговує дещо більшої уваги, саме тому надалі зосередимось на виборі форм та методів роботи із джерелами, для подальшої інтерпретації роботи із «тюремним доробком» українських дисидентів.

Вибір форм для роботи із джерелами має бути обов'язково різноманітним. Найоптимальнішим є використання роботи в групах та парах, а також зосереджувати велику увагу на індивідуальній роботі кожного учня. Сучасні технології обумовлюють умови, при яких кожен учень має відчувати свою значимість та важливість, успішність та умови для відкриття в собі можливостей. Типи уроків також мають бути різноманітними. Для якісної роботи із джерелами варто організовувати такі типи уроків як комбінований, урок-лекція та наприклад, нестандартні уроки. В їх рамках використовувати різні види документів, котрі відповідатимуть меті, плану та структурі уроку [41, с. 121].

У 10–11 класах ЗЗСО історичні джерела, найчастіше використовують для складання історичних портретів постатей. Така робота розвиває історичне мислення в учнів. Робота із джерелами має відбуватись на різних етапах уроку. Етапність роботи над першоджерелам має бути виваженою, з урахуванням вікових особливостей, що робить навчально-виховний процес більш точним та обдуманим, відповідно краще сприяє розвитку критичного мислення [37, с. 116].

Використовувати першоджерелами можна різноманітними способами. Найчастіше вони використовуються: для активного та оригінального початку уроку; щоб привернути увагу учнів (здебільшого для цього використовуються візуальні джерела); для ілюстрації різноманітності інтерпретацій (найчастіше використовуються другорядні джерела представників різних політичних таборів); щоб поживляти розумову діяльність учнів, викликати обговорення; для вироблення в учнів дослідницьких навичок; щоб зафіксувати вивчений матеріал; під час проведення підсумково-узагальнюючих уроків. На практиці ці способи використання джерел можна поєднувати. Такий підхід буде більш ефективним, оскільки спонукає учнів до розумової творчої діяльності та допомагає учням робити самостійні висновки [42, с. 120–121].

Серед методичних прийомів роботи з документами найпоширенішими є: постановка питання та пошук відповіді на нього в документі; використання документу разом із іншими джерелами знань: ілюстраціями, художньою літературою, а також картами; аналіз документу вчителем; самостійна робота учнів із документами, а саме постановка питання за вмістом джерела, його аналіз за певними критеріями, порівняння документів, аналіз документу групами (тобто висловлення різних точок зору) визначення особистого ставлення до подій. Вивчення документу може відбуватись різноманітними методами. Наприклад методом послідовно-текстового дослідження. Його суть зводиться до логічно послідовної роботи над отриманням інформації та виражається в чотирьох видах діяльності: виявленні та дослідженні головних ідей першоджерела (виділенні ключових ідей і положень, визначенні продуктивно-пізнавальних питань для з'ясування їх сенсу, складання і запис відповідей); розборі авторських питань (робота над питаннями, поставленими автором у тексті, виявлення відповідей на них, порівняння авторських відповідей із особистими); аналіз подій, фактів і персоналій; порівняння історичного досвіду з реальністю (вибір конкретного прикладу з джерела для аналізу, підбір відповідників з історії, пошук того, у чому і як ці відповідники набули розвитку в сучасних обставинах; роздуми про можливість реалізації історичного досвіду в сучасності) [42, с. 116–117].

Мороз І. пропонує зосереджувати посилену увагу на активних та інтерактивних прийомах навчання під час роботи із джерелами. Саме такі прийоми роблять навчання дієвим, продуктивним та цікавим для учнів. Водночас, вибрані прийоми роботи з історичними джерелами мають бути спрямовані на формування відповідних умінь, передбачених навчальною програмою, наприклад: характеризувати, розпізнавати, аналізувати, виявляти, застосовувати, порівнювати, оцінювати, висловлювати судження (ставлення), тощо [38, с. 202].

Яковенко Г. пропонує схему детального аналізу історичного джерела, крізь призму запитань. А саме: «1. Що це за документ, вид документа: запис у щоденнику; лист, приватний чи офіційний; спогади; публічне звернення чи

заклик; політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постанова, декларація тощо); дипломатичне послання, акт, нота; уривок з історичного дослідження?; 2. Хто є автором/авторами документа (приватна особа, офіційна, анонім)?; 3. Яка політична, національна, етнічна, службова належність автора? Яким чином це впливає на його ставлення до подій?; 4. Чи є у документі інформація, яка підтверджує, що він базується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій?; 5. Чи був автор очевидцем того, що сталося, або ж брав безпосередню участь у подіях?; 6. Чи є в документі будь-які факти, які допомагають робити висновок щодо мети появи документа? Кому адресований текст? Коли з'явилося джерело? Чи був документ написаний у той час, коли сталася подія, відразу після неї чи декілька днів, тижнів, місяців чи навіть років по тому?; 7. Автор просто повідомляє про ситуацію, передає інформацію або описує те, що сталося, чи ж документ містить також погляди, висновки і рекомендації?; 8. Чи намагається автор дати об'єктивний і осмислений опис того, що сталося?; 9. Чи є в документі будь-які твердження чи фрази, які свідчили б про уподобання чи упередження автора проти будь-якої групи людей чи точки зору?; 10. Чи є в тексті факти, що дозволяють вам вважати цей документ достовірним джерелом інформації?» [42, с. 117–118].

Ще одну цікаву пам'ятку для стислої характеристики історичного документу пропонує Смілаш Т. А саме її наступну схему: «1. З яким джерелом маємо справу? 2. Хто автор джерела? 3. Коли з'явилася ця пам'ятка історії? 4. Джерело первинне чи вторинне? 5. Чи можна джерело вважати упередженим чи ні? 6. Чи можемо ми довіряти цьому джерелу і наскільки?». В 10-11 класах в учнів вже мають бути досить сильно сформовані аналітичні вміння, саме тому більшу увагу слід зосередити на критиці джерел. Треба намагатися спонукати учнів до вияву уяви, вміти визначати важливість і правдивість джерела [40]. Така схема, на нашу думку буде найбільш доречною для учнів, в ході виконання ними домашнього завдання, а бо ж на етапі систематизації знань на уроці.

Отже, підбиваючи підсумки даного розділу очевидним є висновок про надзвичайну важливість використання історичних джерел (особливо письмових

в старших класах). Робота із першоджерелами допомагає сформувати ті вміння та якості, які мають бути в кожного випускника, свідомої особистості та громадянина своєї країни. Вона розвиває вміння учнів отримувати, аналізувати інформацію, робити власні висновки, дискутувати, оцінювати саме джерело походження інформації (що є особливо важливим в сучасних умовах) та багато іншого. Актуальність питання використання першоджерел на уроках новітньої історії України посилюється сучасним станом використання джерел, що є досить посереднім в своїй частоті. Особливо це стосується джерел з історії українського дисидентського руху другої половини XX ст. Для детальнішого розуміння репресивної політики СРСР (чисю послідовницею зараз є імперія з центром у Москві), тієї ціни, що була заплачена на шляху до відновлення незалежності України. Також того, що в умовах збройної агресії РФ проти України, переслідування та арешти українців продовжуються, і це є абсолютним продовженням жорсткої каральної політики СРСР. Для розуміння цього, залучення дослідження «тюремного доробку» є особливо потрібним, і що важливо цілком допустим, адже 11-класники це учні старшого шкільного віку. Вони в змозі працювати (звісно під правильно підібраною вчителем методикою) з цією досить непростою тематикою.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ «ТЮРЕМНОЇ ТВОРЧОСТІ» УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В 11 КЛАСІ.

У ході аналізу теоретичної сторони питання роботи з історичними джерелами в процесі вивчення новітньої історії України, ми дійшли висновку про особливу важливість їх використання, особливо писемних. Історичні джерела допомагають формувати фундаментальні риси свідомої дорослої людини, яка вміє відрізнити джерела та їх походження, аналізувати їх, висловлювати власну думку та багато іншого. В даному розділі запропонуємо методику застосування «тюремної творчості» українських дисидентів на уроках історії України в найстарших учнів в шкільних осередках – одинадцятикласників. Наша мета – запропонувати методи роботи, які будуть найбільш оптимальними та необтяжливими в процесі навчання та виховання старшокласників. Також зосередити увагу на детальній роботі з першоджерелами, що періодично є обов’язковою та має проводитись в рамках уроків практичних занять, узагальнюючих уроків та подібних.

Першою формою та підбором до неї методології в полі зору є фундаментальна, а саме індивідуальна. На ній варто зосереджувати велику увагу, адже йдеться про безпосередню увагу до кожного учня [42, с. 121]. Першоджерелом для індивідуального аналізу, пропонуємо обрати джерело не сильно об’ємне та не важке для аналізу. Мета такого вибору для індивідуальної форми роботи – забезпечення виконання роботи всіма учнями із різним рівнем знань з історії. Задіювати таку форму роботи, на нашу думку, буде доцільно в ході проведення комбінованого уроку, а саме на етапі вивчення нового матеріалу. Для індивідуального аналізу пропонуємо збірку віршів В. Стуса «Час творчості», написану ним під час перебування у Київському слідчому ізоляторі КДБ (вісім місяців із січня до вересня 1972 року) [11, с. 51].

Наприклад, можна зачитувати учням один із віршів збірки, наприклад: «Блажен, хто тратити уміє, // коли заходить час утрат, // аби лишалася надія // і

виростала востократ, // що білий світ – він завжди білий // і завжди добрий – білий світ. // Хай ти у ньому – син несмілий, // кого пройняв циганський піт, а все ж буття твоє – у леті, і в ньому – порятунок твій. ...» [11, с. 74]. Після поставити декілька запитань, що допоможуть учням висловити свої відчуття після почутого, та зробити висновок про те, що автор хотів сказати. Наприклад, «Які почуття у Вас викликали дані рядки?», «Що, на вашу думку, хотів сказати автор цими рядками?». Важливо також донести до дітей те, що читач, не спілкуювшись із автором, не може із стовідсотковою впевненістю стверджувати, що він мав на увазі в своєму творі. Лише висувати свої припущення. Відповідно вони всі мають право на існування, але жодна не є істинно правдивою (додаток М).

Задіювати поезію В. Стуса періоду перебування у Київському слідчому ізоляторі КДБ буде очевидно логічним на уроці, коли вивчається друга хвиля арештів українських дисидентів. Наприклад, згідно із підручником Історії України (профільного рівня) за авторства О. В. Гісем, О. М. Сирцової, О. О. Мартинюк та А. А. Галімова, ця тема розкрита в параграфі № 14 «Дисидентський рух». Поруч із першою хвилею арештів, розгортанням правозахисного руху, створенням Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод, релігійним дисидентством та кримськотатарським національно-визвольним правозахисним рухом [43, с. 108–116].

Формами роботи, обов'язковими для використання із метою урізноманітнення процесу вивчення новітньої історії України є групова та парна робота [41, с. 121]. На нашу думку, для дієвого її застосування варто зосереджувати на ній увагу на етапі систематизації знань, в ході проведення комбінованого уроку. Наведемо приклад групової роботи на уроці, де вивчається тема «Дисидентський рух», вище згадану. Після завершення розбору матеріалу за темою, варто поділити дітей на дві-три рівноцінні групи (методи поділу є досить різноманітними, головним, на нашу думку, є уникнення поділу, де в одній групі будуть учні із високим рівнем знань та вмінь, а в іншій – із низьким). Запропонувати ряд запитань та завдань, для успішної систематизації вивченого

(найоптимальнішим буде роздрукувати їх на листочках формату А4, та роздати групам для групової підготовки письмових відповідей). Перша половина завдань має забезпечити повторення вивченого теоретичного матеріалу. Наприклад: «Коли відбувалась перша хвиля арештів українських дисидентів та чому?», «Причини та привід другої хвилі арештів?», «Скільки часу вона тривала?» «Хто із видатних дисидентів був заарештований під час неї?» та інші схожі питання. Обмежитись, на нашу думку, варто 5–6 питаннями.

Після такого повторення, запропонувати учням роботу із першоджерелом. Пропонуємо зосередити увагу на публіцистичному доробку В. Стуса «З таборового зошита», який був написаний в період 1972–1977 років. Тобто після засудження автора у вересні 1972 року, після арешту в січні того ж року. В оригіналі доробок являє собою листи автора до дружини та сина, що датовані 1972–1979 рр. Запропонувати учням до уваги можна перші два записи, в яких В. Стус описує свій шлях прибуття на Колиму, характеризує особливості роботи в шахті, а також своїх сусідів по кімнаті в гуртожитку [7, с. 668–671]. Запис № 3, який є прикладом готовності до самопожертви. У ньому В. Стус описує організацію голодування задля здобуття можливості поїхати в Донецьк і поховати батька [7, с. 672–673]. Та запис № 5, у якому Василь Стус описує свою повторну заяву до Верховної Ради СРСР про відмову від громадянства, що датується кінцем 1978 р. [7, с. 675]. В ході опрацювання першоджерела, запропонувати учням до виконання декілька завдань, а саме: опрацювавши запис № 1 та № 2 складіть детальний опис табірних умов проживання на засланні; опрацювавши запис № 3 і № 5 складіть психологічний портрет Василя Стуса, тобто опишіть ті риси та якості його характеру, що проглядаються скрізь його вчинки. Така форма робота, дозволить систематизувати вивчений матеріал, із додатковим аналізом першоджерела. Власне такого, що дозволить учням детальніше ознайомитись із умовами в місцях відбуття заслання, а також краще пізнати одну із найяскравіших постатей українського дисидентського руху – Василя Стуса.

Далі пропонуємо розглянути приклад аналізу біографії автора та його тюремного доробку крізь призму поєднання двох методів роботи, що були згадані нами в попередньому розділі. А саме складання історичного портрету автора, допомагає розвивати історичне мислення учнів, які пізнають не тільки джерело, а й автора та його мотиви до створення того чи іншого документу [37, с. 116]. А також детальний аналіз його доробку, за схемою, яку пропонує Яковенко Г. А саме: «1. Що це за документ, вид документа: запис у щоденнику; лист, приватний чи офіційний; спогади; публічне звернення чи заклик; політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постанова, декларація тощо); дипломатичне послання, акт, нота; уривок з історичного дослідження?; 2. Хто є автором/авторами документа (приватна особа, офіційна, анонім)?; 3. Яка політична, національна, етнічна, службова належність автора? Яким чином це впливає на його ставлення до подій?; 4. Чи є у документі інформація, яка підтверджує, що він базується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій?; 5. Чи був автор очевидцем того, що сталося, або ж брав безпосередню участь у подіях?; 6. Чи є в документі будь-які факти, які допомагають робити висновок щодо мети появи документа? Кому адресований текст? Коли з'явилося джерело? Чи був документ написаний у той час, коли сталася подія, відразу після неї чи декілька днів, тижнів, місяців чи навіть років по тому?; 7. Автор просто повідомляє про ситуацію, передає інформацію або описує те, що сталося, чи ж документ містить також погляди, висновки і рекомендації?; 8. Чи намагається автор дати об'єктивний і осмислений опис того, що сталося?; 9. Чи є в документі будь-які твердження чи фрази, які свідчили б про уподобання чи упередження автора проти будь-якої групи людей чи точки зору?; 10. Чи є в тексті факти, що дозволяють вам вважати цей документ достовірним джерелом інформації?» [42, с. 117–118].

Зосередимо увагу на Івану Світличному та його «Гратованих сонетах». Схемою для складання його історичного портрету, на нашу думку, може слугувати наступний ряд доволі простих питань. Наприклад: 1. Роки життя автора?; 2. Де народився та з якої родини походив?; 3. В яких умовах зростав?;

4. Що впливало на формування його поглядів в дитинстві?; 5. Чим почав займатись в зрілому віці?; 6. До якого осередку дисидентства належав (Київського/Львівського)?; 7. Коли потрапив до поля зору каральних органів?; 8. Коли був заарештований та засуджений? За якою статтею КК УРСР?; 9. Де відбував покарання?; 10. Який доробок створив в умовах позбавлення волі?.

Вибір джерела, для вивчення його біографії, можна залишити на розсуд учнів і уважно спостерігати за тим, чи є воно надійним, або ж одразу порадити перевірене джерело. Наприклад сайт Віртуального музею Харківської правозахисної групи, де у вкладці «Персоналії», під літерою С, можна знайти його біографічну довідку [52].

Історичний портрет, за умови активної роботи учнів із допомогою вчителя мав би мати наступний вигляд: 1. 20.09.1929 – 25.10. 1992; 2. с. Половинкине, Старобільського району, Луганської області. Походив із родини колгоспників. У 1932–1933 матір працювала на Донбасі, аби врятувати сім'ю від голоду; 3. Юність Івана Світличного співпала із Другою світовою війною. В 1943 році, у віці 14 років він хотів змайструвати вибуховий пристрій, щоб підірвати німецьку машину. Він вибухнув у руках, внаслідок чого Іван Олексійович позбувся пальців на руках та мав осколки в ногах; 4. Вірогідно, походження із працювитої родини та пережиття підліткового віку в часи Другої світової війни, повпливало на Івана Світличного так, що він був сам працювитим і наполегливим, дуже цінував життя, хотів домогтися кращих його умов, для свого народу. Також із свідчень його сестри Надії, відомо що він дуже любив майструвати. Отже мав досить розвинуту уяву та практичні вміння; 5. В 1952 році вступив до аспірантури відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Тараса Шевченка Академії Наук України. Керівник академік О. І. Білецький. У нього вчився принциповості в науці. Завідував відділом критики журналу «Дніпро», з 1957 по 1963 – молодший науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР.; 6. Київського; 7. Під час розгортання першої хвилі арештів серпня–вересня 1965 року; 8. Вперше – 31 серпня 1965 р. за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда». 30 квітня 1966 звільнений за відсутністю доказів як

«соціально безпечний» (ст. 7 КК УРСР), Вдруге – 12 січня 1972 р., 27–29.04.1973 р. засуджений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» до 7 років позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5 років заслання; 9. В пермських таборах ВС-389/35 і 36; 10. Найвідоміший його тюремний доробок – збірка віршів під назвою «Гратовані сонети» (додаток Н1) [52].

Аналіз його доробку в ідеалі, мав би мати наступний вигляд. 1. Збірка віршів. 2. Іван Світличний. 3. Українець. Літературний критик, літературознавець, поет, перекладач. Духовний лідер і ідеолог національно-демократичного руху 60-70-х років. Один з найактивніших розповсюджувачів самвидаву. 4. Безумовно, адже даний доробок – збірка його поезій, причина появи якої криється у душевних переживаннях автора, після ув'язнення та потреби дати вихід емоціям. 5. Безумовно був, адже не будучи учасником дисидентського руху, Іван Світличний найвірогідніше не був би арештованим і засудженим. 6. Збірка віршів не адресована конкретній людині. Її можна назвати «посланням до українського народу». 7–8. Автор описує свої роздуми та переживання через вірші, з метою художнього донесення до читача. 9. Більшість віршів – яскравий приклад висловлення спротиву радянському ладу. Наприклад вірш під назвою «Шмон»: «Стою – як мати народила: // Без трусиків, без панталон. // Точнісенько, як Аполлон, // Безличний. А сержант без мила // Поліз у рот, у афедрон. // Пильнує стерво, щоб бациля // Антирежимности не звила // Гнізда крамоли. Шмон є шмон. // Сержант шмонає по порядку // І кожну латку, кожну складку, // І кожен рубчик, кожен шов. // Штани, труси, матню, калоші, // Немов – пардон – шукає воші, // Та чорта пухлого знайшов» [9, с. 17]. У ньому автор образно описує процес обшуків, з боку КДБ, що являв собою процес, при якому не поважалось морально-етичне права людини на конфіденційність (додаток Н2).

Ще один доказом вияву антирадянської позиції автора є вірш «Жалісний сонет»: «Умій суддю свого жаліти, // Тяжкі гріхи йому прости, // Таж він людина, як і ти; // У нього дома жінка, діти. // Їм треба грошей принести, // І треба – ніде

правди діти – // З лайна собачого зуміти // Державний злочин довести. // Хотів би ти в тій шкурі бути? // В дугу свій горб і совість гнути? // Собача доля! Зрозумій // І не топчи багно в болото, // Жалій суддю свого, достоту // Як ми жаліємо повій» [9, с. 21]. У ньому Іван Світличний саркастично описує становище в судовій системі СРСР, зокрема дії суддів, які при винесенні вироку не були об'єктивними, а керувались лише наказами керівної верхівки. Мова про те, що суддя в будь-якому випадку засуджував обвинуваченого в «антирадянській агітації та пропаганді». 10. Збірку можна вважати оригінальною та достовірною, адже вона була видана в діаспорному, авторитетному видавництві «Сучасність» в 1977 році [9].

Із свого боку зазначимо, що найбільш оптимальним для використання цей метод, вважаємо після детальної аналітики рівня вміння роботи учнів із першоджерелами (тобто після використання більш компактних, зокрема наведених вище, методів). Важливим є також правильний вибір типу уроку для детального аналізу першоджерела та складання історичного портрету автора. Його точно не варто задіювати на комбінованому уроці, який є досить наповнений різними етапами. Найоптимальнішим, на нашу думку, є урок вивчення нового матеріалу або ж урок узагальнення.

Не варто забувати про суто самостійну роботу учнів із джерелами, яка може бути відмінним прикладом для систематизації знань, отриманих на уроці, або ж для домашнього завдання, за наступною схемою: «1. З яким джерелом маємо справу? 2. Хто автор джерела? 3. Коли з'явилася ця пам'ятка історії? 4. Джерело первинне чи вторинне? 5. Чи можна джерело вважати упередженим чи ні? 6. Чи можемо ми довіряти цьому джерелу і наскільки?» [40]. Не наводитимемо конкретний приклад аналізу твору жанру «тюремного доробку» за даною схемою, адже важко спрогнозувати як учні впораються з цим завданням в атмосфері абсолютно самостійного виконання. Зазначимо лише про методичні принципи, на які варто зважати при поданні учням такого завдання на домашнє виконання. На нашу думку, завдання такого або схожого виду, варто пропонувати учням лише по завершенню повного вивчення тематики. У нашому

випадку після завершення вивчення розділу № 3 «Україна в період системної кризи союзу радянських соціалістичних республік» [2, с. 95]. Адже в умовах, коли учні в повній мірі будуть володіти теоретичним матеріалом розділу, вони зможуть впоратись із повністю самостійним аналізом першоджерела, і цей аналіз дасть їм той практичний максимум, для якого він і потрібен.

Додатковою площиною для детального вивчення історії дисидентського руху в Україні, і «тюремного доробку» дисидентів зокрема може стати вибірковий курс під назвою «Український спротив другої половини ХХ століття». Авторами програми даного варіативного курсу є Валерій Островський та Олег Бажан. Валерій Васильович Островський – кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри теорії та методики навчання, методист лабораторії суспільно-філологічних дисциплін Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Олег Григорович Бажан – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України Національної академії наук України. Програма курсу була схвалена для використання загальноосвітніх навчальних закладах комісією з історії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (протокол № 2 від 20 липня 2017 р.). Лист Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» МОН України від 25.07.2017 р. № 21.1/12-Г-441. Остаточна розроблена в 2018 році [33, с. 278].

Головною метою курсу є вдосконалення загальних знань учнів про події, що стосуються національного спротиву українських дисидентів комуністичному режиму СРСР в 1950 – 1980-х рр. Також поліпшення загальних та предметних компетентностей, виховання всесторонньо розвиненої особистості, свідомого громадянина та патріота України із стійкими загальноприйнятими демократичними переконаннями [33, с. 283].

Серед основних завдань курсу три. Перше – стимулювати учнів до поглибленого історії як науки та шкільного предмету зокрема. Накопичувати

знання про основні події, поняття, постаті, історично-географічні об'єкти, історичні джерела і культурні пам'ятки, що стосуються українського руху спротиву другої половини XX століття. Друге – вдосконалювати загальні та предметні уміння і навички учнів: орієнтування в історичному часі та просторі, застосування понять в усному чи писемному мовленні, характеристика історичних діячів та історично-культурних пам'яток, установлення причинно-наслідкових зв'язків, зіставлення і порівняння, розмірковування із застосуванням правил логіки і раціональної критики, вирішення (практичного і творчого) поставлених проблем або завдань. Одним із головних завдань є, зокрема, робота із різними видами історичних джерел [33, с. 283].

Третім, та водночас останнім завданням курсу є виховання в учнів якостей, що притаманні всесторонньо розвиненій особистості, почуття власної гідності, а також поваги та співчуття до інших. Усвідомлення загальнолюдських цінностей та захист національних пріоритетів, активна життєва позиція, ввічливе ставлення до здобутків минулих поколінь, бажання вивчати минуле й реагувати на виклики майбутнього [33, с. 284].

Великим плюсом даної програми вибіркового курсу є надзвичайно обширний список бібліографії питання українського дисидентського руху. В ній вміщено перелік публікацій науковців, документів, творів діячів руху спротиву, мемуарів, довідників та енциклопедій, а також відеоматеріалів та інтернет ресурсів [33, с. 324–351]. Такий список (загальна кількість позицій – 282) є якісним джерелом для додаткового вивчення українського дисидентського руху другої половини XX ст. як учнями (для них найоптимальнішими вважаємо використання творів учасників руху спротиву, довідників, енциклопедій, відеоматеріалів та інтернет ресурсів) так і вчителями та науковцями.

У рамках даного курсу, один із уроків присвячений безпосередньому вивченню літературних творів та публіцистики дисидентів, створених в умовах ув'язнення. Ним є урок № 30 під назвою «Загратована творчість» (лабораторно-практичне заняття), який розрахований на одну годину навчального часу. Зміст даного уроку має відображати наступні питання: радянська виправна система

поглядом українських політв'язнів. Творчість за ґратами: тематика, автори та жанри. Методи подолання обмежень, заборон і кордонів. Невольницькі витвори в тамвидаві «Антології заґратованої творчості» [33, с. 318].

Після успішного проведення даного уроку учні мають вміти розрізняти події за хронологічним принципом, які стосуються публікування творів політв'язнів, встановлювати їх часове розташування та відрізок часу, що пройшов до сьогодення, синхронізувати подій з іншими подіями всесвітньої історії та історії України. Також учні мають володіти розумінням понятійного апарату, а саме термінів «невольницька творчість/заґратована творчість», «антологія заґратованої творчості». Важливим є вміння роботи із візуальними джерелами, тобто впізнавати діячів руху спротиву по фото, наприклад Івана Геля, Миколу Горбаля, Ігоря Калинця, Тараса Мельничука, Олексу Різника, Гелія Снегірьова та ін., а також характеризувати вияви їхньої творчості у місцях позбавлення волі та в засланнях. Окремою формою роботи є робота із картою. У ході неї учні називають, упізнають та показують карті місця заслань, розташування трудово-виправних таборів, в яких відбували покарання учасники українського дисидентського руху. Наприклад Владимирську тюрму, м. Владимир РРФСР; Дубравне управління виправно-трудових установ, Мордовська АРСР РРФСР; Скальнинське управління виправно-трудових установ, Пермська область РРФСР [33, с. 318–319].

Найважливішою є безпосередня робота учнів із історичними джерелами, в ході якої учнів називають, упізнають, читають та обговорюють їх. Відбирають з них факти для розповідей про побут політв'язнів у місцях позбавлення волі. А також факти безпосередньо про авторів, тематики та жанри їх творів написаних під час відбуття покарання, способи подолання ними обмежень, заборон і кордонів, щоб відправити створене на волю. Серед пропонованих до розгляду писемних творів наступні: книги епістолярію Зіновія Красівського «Владимирський централ», Михайла Гориня «Листи з-за ґрат», В'ячеслава Чорновола і Бориса Пенсона «Будні мордовських таборів»; книги Івана Геля «Грані культури», Василя Стуса «З таборового зошита»; збірки поезій Ігоря

Калинця «Невольнича муза», Івана Світличного «Гратовані сонети», Миколи Руденка «За ґратами», прози Валерія Марченка «Звичайний страх», «Як усе це сталося», «Злодії», «Шляхи, які ми обираємо» та ін.; есе Мирослава Мариновича «Євангеліє від юродивого». Ще одним цікавим аспектом даного уроку є заохочення учнів до перегляду фільмів, де яскраво відображено прояви творчості українських політв'язнів у місцях карання. Також спонукання до роздумів про відсутність перешкод для самореалізації особистості [33, с. 319].

Особливо важливим, на нашу думку, в ході даного уроку є розгляд тюремного доробку Івана Геля, а саме праці «Грані культури». Адже її вважають своєрідним маніфестом українського дисидентського руху. В ній автор сміливо критикує політику Радянського Союзу проти України. А саме описує механізми русифікаторської політики, та наводить чіткі аргументи на користь важливості негайного відродження та захисту української державності та культури. Дана проблематика є важливою і станом на сьогодні.

Перш за все варто пригадати собі біографію автора. А саме зупинитись на ключових моментах його життя: народився на Львівщині, в 1960 році вступив на вечірній відділ історичного факультету Львівського університету. 24 серпня 1965 року був вперше арештований за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» та засуджений до 3 років таборів. Покарання відбував в таборі № 11 в с. Явас Мордовської АРСР [32, с. 30]. 12 січня 1972 року Іван Гель заарештований повторно. Покарання відбував у колоніях особливого режиму в Мордовії та в Пермській обл. Під час відбуття покарання Іван Гель написав збірку «Грані культури». Вона була видана в 1984 році в м. Лондон під псевдонімом Степан Говерля [48].

Учням можна запропонувати зміст даної праці (вміщений на с. 183–184), та дати їм вибір тих підрозділів, які для них є найцікавішими для вивчення. Такими наприклад, можуть бути: «Національна і світова культури», «Питання організованості руху спротиву», «Знекровлення творчого потенціалу нації», «Багатомільйонна меншина – опора окупанта» та ін. Продемонструємо приклад завдання для учнів після опрацювання уривку із підрозділу «Максимальна

активізація всіх українців», а саме частини, де Іван Гель пише про важливість підготовки «Документу Руху Спротиву про заміну сфальсифікованих і таких, що принижують національну гідність українців, формально існуючих, проте розроблених та прийнятих Москвою з метою осквернення історичних символів державности – справжніми національними державними символами, а саме: Прапор – синьо-жовтий, Герб – Тризуб, Гімн – «Ще не вмерла Україна»... До Документу буде звичайно додано Протокол з описом, а також правильне масштабне відтворення Прапора й графічне зображення Герба, текст і ноти Гімну» (додаток О2) [4, с. 164].

Завдання для учнів можуть виглядати наступним чином: Пригадайте, з попередніх курсів історії України, на які саме історичні факти посилається автор, у своїй заяві, що до того, що саме синьо-жовтий прапор, герб Тризуб та гімн «Ще не вмерла України» є істинними, національними символами самостійної України? Дайте власну оцінку такій заяві Івана Геля, чи наражав він себе не на небезпеку? Які риси характеру автора є очевидними, крізь призму аналізу такої його заяви (додаток О3). Власне таке завдання, складане з трьох запитань буде дуже ефективним, як і в аналізі залишкових знань учнів з історії України, а також показником рівня їхнього вміння висловлювати та аргументувати свою думку.

Ще одним, особливо важливим є уривок із роздумів Іван Геля під назвою «Етноцид – головна мета стратегів Москви». В ньому автор аргументовано наводить факти того, що одним із напрямків зовнішньої політики імперії з центром в Москві є епохально-експансивна політика, що спрямована на знищення духовного стержня та підпорядкування для власної вигоди, кількісно меншого народу із територіально-меншин ареалом існування. «Малі народи не в змозі дозволити собі на активний опір з мільйонами жертв, прикладом чого стала Україна, що в ім'я свободи докладає виняткових героїчних і цілеспрямованих зусиль і в наслідок цього, а також мовної, релігійної та культурної близькості з окупантом, величини нації та її території, історичної долі та геополітичного положення, піддається особливо жорстокому тискові донедавна в політиці геноциду, а нині етноциду» [4, с. 41–42]. Даний уривок є особливо важливим для

донесення учням в умовах сучасної збройної агресії РФ проти України. Він демонструє те, що імперська політика Кремля є закономірною для його верхівки в різні століття та навіть епохи. І є доказом того, що жодні адекватні «перемовини» із даним державним утворенням неможливі. Дієвим є тільки максимальна консолідація українського народу, його інтелектуальний, культурний та вимушений, станом на сьогодні, збройний опір.

Для найбільш ефективного проведення уроку «Загратована творчість», варто зосередити особливу увагу до уроків, в ході вивчення яких розкриваються події, що власне призвели до арештів та ув'язнення дисидентів. Одним із таких уроків, що розкриває зокрема тематику першої хвилі арештів є урок № 14 під назвою «Репресії (середини – кінця 1960-х рр.) проти української опозиції». Розрахований на одну годину навчального часу. Зміст уроку має передбачати розкривати ряд наступних питань. Зокрема, дебют «застою», згортання лібералізації. Наступ на «шістдесятництво», затримання та арешти кінця серпня – початку вересня 1965 р. Громадянський протест під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків». Судилища 1966 р. Збірки В'ячеслава Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)). Гучні судові процеси кінця 1960-х рр. [33, с. 299].

Вимогами до уроку є декілька наступних. Зокрема, учні називають події за датами та дати, які стосуються репресій (середини – кінця 1960-х рр.) проти учасників українського руху спротиву (проведення першої хвилі затримань в кінці серпня – на початку вересня 1965 р.; вчинення громадянського протесту під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» (4 вересня 1965 р.; розгортання судових процесів над учасниками українського руху спротиву (січень – квітень 1966 р.); укладання В'ячеславом Чорноволом збірок «Правосуддя чи рецидиви терору» (1966 р.) та «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»))» (1967 р.); гоніння на Олеся Гончара за написання роману «Собор» (1968 р.). Також учні мають володіти термінами та поняттями, а саме: «стадії кримінального процесу», «затримання», «арешт», «перша хвиля арештів», «правосуддя», «громадянський протест». Вміє розпізнати діячів руху

спротиву за фото, наприклад Івана Дзюбу, Михайла Осадчого, Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола та ін. Характеризує їх вияви діяльності в ході репресій 1965–1966 рр. [33, с. 299–300].

Безумовно, важливою є робота із джерелами. У ході вивчення цієї теми, учні мають упізнавати історичні джерела та використовувати їх для підтвердження випадків порушення стадій кримінального процесу щодо учасників українського дисидентського руху другої половини ХХ ст. Наприклад збірки В'ячеслава Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму портрети двадцяти «злочинців»»). Також учні мають вміти розповідати про гучні судові процеси кінця 1960-х рр. над представниками українського спротиву, зокрема над В. Чорноволем, керівниками Українського національного фронту тощо, їх наслідки для викорінення інакомислення в УРСР [33, с. 300].

На нашу думку, в ході проведення даного уроку, частку уваги варто приділити Валентину Морозу. Адже його затримання у вересні 1965 року стало одним із перших у ході здійснення першої хвилі арештів [51]. Роботу з постаттю Валентина Мороза, враховуючи змістовну наповненість даного уроку, варто організувати досить схематично, водночас змістовно. На нашу думку, варто подати учням коротку біографічну довідку автора, наприклад «Народився в 1936 році на Волині. Закінчив історичний факультет Львівського університету, потім до аспірантури на заочну форму. Працював завучем і вчителем сільської школи, а з 1964 – викладачем Луцького, а згодом Івано-Франківського педінститутів. Затриманий у вересні 1965 року. Засуджений в січні 1966 року ст. 62 КК УРСР «Антирадянська агітація і пропаганда» до 5 років таборів суворого режиму. Відбував покарання в таборі ЖХ-385-17-А (Мордовська обл.). Тоді написав «Репортаж із заповідника імені Берія», який згодом був переданий на волю та виданий у самвидаві» [20, с. 97; 51]. Найдоцільніше, на нашу думку, буде продемонструвати коротку біографію Валентина Мороза через один слайд мультимедійної презентації (додаток П1). Або ж організувати роботу таким чином, щоб учні самостійно знайшли його фото, та тримали перед очима, коли

вчитель зачитає його коротку біографічну довідку, для кращого візуального та слухового запам'ятовування.

Для аналізу «Репортажу із заповідника ім. Берії» ідеально підійде, раніше згаданий нами в розділі № 3 уривок під назвою «Дракон». У ньому Валентин Мороз описує сваволю КДБ, прирівнюючи його діяльність з рефрижератором, який має підтримувати свідомість людей в так званій «заморозці», та драконом, який символізує жах, для того ж таки утримання людей покорі до влади: «Крижаний жах, без якого неможливо збудувати імперію гвинтиків, необхідно потім весь час підтримувати. Лід не може вічно існувати в природному стані – тому є необхідність в спеціальному рефрижераторі. Його мусить створити кожний диктатор – це для нього питання життя та смерті. У сталінських володіннях таким рефрижератором, якому на кілька десятирічь заморозили духовний розвиток суспільства, стало КДБ. Тотальне знищення думки в людських головах, масова стандартизація мислення і життя поклали на кагебістів велике навантаження, а разом з тим дало їм в руки необмежену владу. ...Дракон стає концентрацією і символом жаху, необхідного для фабрикації гвинтиків. Мабуть про становище кагебістів над суспільством свідчать в першу чергу не їх виключні матеріальні привілеї, а той магічний жах, який скрізь наводить слово КДБ. ...Дракон мусить регулярно пожирати людей, щоб існувати...» (додаток П2) [8, с. 31–32].

Після опрацювання даного уривку із тюремного доробку Валентина Мороза, учням можна запропонувати ряд запитань, на які їм треба дати відповідь в руслі висловлення суто власних суджень. Мова про питання, які засвідчать вид уяви учнів, рівень їх сприйняття асоціацій та порівнянь, дозволять висловити свою бачення образу добра і зла. Наприклад: Чому на Вашу думку Валентин Мороз асоціює радянську систему із драконом? З чим у Вас асоціюється КДБ та СРСР загалом? (додаток П3). У разі правильного розрахунку часу на даному уроці, можна запропонувати учням намалювати той образ, з яким в них асоціюється каральна система СРСР. Що дозволить учням безпосередньо

продемонструвати свою уяву та мистецькі вміння, а також урізноманітнити вивчення теоретичного матеріалу на уроці.

На домашнє опрацювання, в силу прогнозованої нами відсутності часу безпосередньо на уроці, можна запропонувати учням постать М. Гориня та його «Листи з-за ґрат». Даний доробок є важливим в ході аналізу обставновки, що панувала в тюрмах і таборах і морально-вольового духу ув'язнених після проведення першої хвилі арештів українських дисидентів. Для полегшення роботи вдома для учнів, їм можна запропонувати коротку біографію М. Гориня (по аналогії із В. Морозом). Наприклад «Народився в 1930 році на Львівщині, в сім'ї політично активних учасників руху опору часів ОУН. У 1949–1954 рр. Михайло Миколайович навчався на відділенні логіки і психології Львівського університету. Один із організаторів і член президії Львівського Клубу творчої молоді «Пролісок» в 1963 році. 26 серпня 1965 року Михайло Горинь був заарештований та обвинувачений в скоєнні злочину за статтею 62, ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). 18 квітня 1966 року засуджений до 6 років таборів суворого режиму. Автор свого тюремного доробку «Листи з-за ґрат» [49].

Для аналізу запропонувати учням листи під назвою «ТАБІР-11, 24. VI-66. ЧЕТВЕР» та лист датований «17. VII-66». Суть завдання – після аналізу даних уривків із доробку М. Гориня написати есе на тему «Місце без волі – каталізатор зміни психологічного стану, але чи остаточно-негативної?». Із запропонованих листів учні дізнаються про переживання автора, після прибуття до місця відбуття покарання, його свідчення про очевидне погіршення психологічного стану, але лист «17. VII-66» слугує підтвердженням того, що навіть в умовах ув'язнення людина розумна прагне саморозвитку. Отож, учні мають із великою імовірністю, впоратись із завданням [5, с. 22–23].

Ще одним уроком, що є надзвичайно важливим в ході детального вивчення тематики нашого дослідження в курсі новітньої історії України в школі є урок № 22 «Генеральний погром» 1972 р.» (розрахований на одну годину навчального часу). Зміст уроку має розкривати наступні питання: консервація «застою»,

«Справа Ярослава Добоша». Друга хвиля арештів українських дисидентів першої половини 1972 року, репресії проти українців в місцях позбавлення волі. Затримання, судові процеси і переслідування другої половини 1972 – кінця 1973 рр. «Маланчуківщина». Наслідки «генерального погрому» для українського спротиву [33, с. 306–307].

Вимогами до уроку є наступні. Перша, по аналогії із попередніми уроками є орієнтування в хронології. Учні називають події за датами, що стосуються «Генерального погрому» 1972 р. та наступних репресій проти руху спротиву (ухвалення рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву, активізування справи «Блок» (30 грудня 1971 р.); затримання Ярослава Добоша, започаткування фабрикування колективної кримінальної справи (4 січня 1972 р.); проведення другої хвилі арештів українських дисидентів (12 січня 1972 р.); призупинення видання самвидавного часопису «Український вісник» (березень 1972 р.); започаткування політики «маланчуківщини» (жовтень 1972 р.); ухвалення Президією Верховної Ради СРСР указу «Про застосування органами державної безпеки попередження як засобу профілактичного впливу» (25 грудня 1972 р.); розгортання справи Івана Дзюби (12 січня 1972 – 9 листопада 1973 рр.) [33, с. 307].

Також учні мають володіти тлумаченням термінів «Справа Ярослава Добоша», «Генеральний погром», «друга хвиля арештів», «Справа Івана Дзюби». Впізнавати дисидентів за візуальними джерелами та характеризувати їх вияви опозиційної діяльності (Ігор Калинець, Ірина Стасів-Калинець, Іван Коваленко, Валерій Марченко, Стефанія Шабатура, Іван Світличний). Вміти розповідати про посилення владою репресій проти діячів українського спротиву в місцях позбавлення волі, зіставляти та порівнювати причини, хід та наслідки першої та другої хвиль масових арештів, укладати відповідну порівняльну таблицю [33, с. 307–308].

Робота із джерелами, в ході вивчення даної теми зводиться до аналізу документів ГДА СБУ, спогаді та інтерв'ю; «покаянної» заяви Івана Дзюби, опублікованої в газеті «Літературна Україна». З даних джерел учні мають

добирати факти для усного переказу про перебіг «Генерального погрому» та репресій проти українських дисидентів другої половини 1972 – кінця 1973 рр. [33, с. 308].

Даний урок, в плані вивчення тюремного доробку дисидентів, варто використати для зацікавлення учнів цим питанням. Тобто зосередити увагу на чіткому виокремленні інформації про хід арештів 1972–1972 рр., а саме хто був затриманий, коли, за якої статтею засуджений, де відбував покарання, що написав, будучи в ув'язненні. Наприклад: 1. Іван Гель, 12 січня 1972 року, в серпні того ж року за ст. 62 ч. 2 КК УРСР до 10 років таборів суворого режиму та 5 років заслання, в колоніях особливого режиму в Мордовії (с. Сосновка) та в Пермській обл. (с. Кучино), книгу «Грані культури» [48]. 2. Іван Світличний, 12 січня 1972 року, 27–29 квітня 1973 року а статтею 62 ч. 1 КК УРСР «антирадянська агітація і пропаганда» до 7 років позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5 років заслання, в таборах Пермської області ВС-389/35 і 36, збірку віршів «Гратовані сонети» [52]. 3. В. Стус, 12 січня 1972 року, 7 вересня 1972 року за ст. 62 ч. 1 КК УРСР до 5 років таборів суворого режиму і 3 років заслання, в різних таборах СРСР, а саме: табір ЖХ-385/3 (с. Барашево Теньгушовського району), табір ЖХ-385/17-а (с. Озерне), табір № 19 (с. Лесной; усі три в Мордовії). 11 січня 1977 р. відправлений на заслання в селище Матросове Тенькінського району Магаданської області, збірки віршів «Час творчості» та «З таборового зошита», що являє собою листи автора до сім'ї [53]. Та інших дисидентів і їх доробків на розсуд вчителя. Дану інформацію, найоптимальніше буде подати у формі таблички або схеми, для компактного подання такої, відносно обширної інформації, в ході досить змістовно-насиченого уроку.

Ефективним методом в плані роботи із джерелами вчителі вважають перегляди художніх та документальних фільмів. В плані вивчення тематики репресій та відбуття покарання є чимало гарних фільмів, що допоможуть краще дослідити це питання [37, 123]. Таким фільмом зокрема є «Заборонений». Фільм про життя Василя Стуса до ув'язнення та його долю в умовах відбуття

покарання. У фільмі всі актори досить сильно візуально схожі на тих дисидентів, чию роль вони виконують. Події у фільмі відтворені в повній своїй правдивості. Наприклад виступ Стуса в кінотеатрі «Україна» разом із І. Дзюбою та В. Чорноволем, виключення Стуса із аспірантури, суд над ним в 1980 році, відбуття покарання в таборі Перм-36 до останніх днів життя. [55]. Ще одним, вже документальним фільмом, що фактично присвячений пам'яті В. Стуса є «Просвітлої дороги свічка чорна». Цінний він з точки зору свого обсягу та наповненості інтерв'ю із різними діячами дисидентського руху (Л. Лук'яненком, В. Овсієнком, Л. Бородіним та ін.), родиною В. Стуса (мамою, дружиною, сином). Фільм є досить великим (2,5 години) і переглянути його увесь, навіть в умовах позаурочного перегляду буде досить проблематично. Тому радимо зосередити увагу на наступних моментах: із 1:55 хв. до 2:05, в даному відривку Василь Овсієнко, Левко Лук'яненко та Леонід Бородін ведуть оповідь про останні дні Василя Стуса в табірній камері (Овсієнка знімали саме в цій камері). Також В. Овсієнко та інші, зняли кадри табору Перм-36, який був ліквідований в 1987 році. Ще одним уривком цього фільму, що можна продемонструвати учням є чин перепоховання Стуса, Литвина та Тихого в Києві 19 листопада 1989 року (2:10 хв. – 2:20 хв. фільму). Що фактично був акцією протесту, в тоді ще умовах існування СРСР [56].

Важливо наголосити, що фільми не є першоджерелом, це джерело вже вторинне. Отож, з метою уникнення сприйняття художнього за дійсне варто ставити проблемне завдання, яке треба вирішити після перегляду фільму [37, с. 123]. Наприклад, в плані вище згаданих фільмів, можна поставити запитання учням, який фільм про В. Стуса є точно правдивішим та чому? Що говорить нам про те, що фільм «Просвітлої дороги свічка чорна» є саме документальним, а не художнім та ін.

Використання даного методу, вважаємо доречним в ході проведення уроків 33–35 «Феномен українського спротиву другої половини ХХ століття» (заняття систематизування та узагальнення), розрахованого на три години навчального часу. Змістом його є підготовка та презентація навчальних проектів.

Вимогами є вибір теми, підготовка та представлення навчальних проєктів, що стосуються українського спротиву другої половини ХХ ст.; узагальнення та систематизація знань, умінь, навичок, цінностей, ставлення, набутих, удосконалених, сформованих та вихованих в результаті вивчення курсу; роздуми про феноменальні ознаки українського спротиву другої половини ХХ ст., динамічність, складність, повчальність історії України та її вплив на сучасне державотворення [33, с. 332–324]. Власне вище згадані фільми можна запропонувати як вторинне джерело, для орієнтованої теми проєкту, наприклад «Табірні умови відбуття покарання В. Стуса крізь призму показів його сучасників та кінематографістів ХХ–ХХІ століття».

Отже, в ході аналізу матеріалу даного розділу та його викладу, можемо зробити висновок про те, що вибір методів для роботи із «тюремним доробком» українських дисидентів кінця 1960-х – 1970-х років є досить різноманітним. Він базується на аналізі вчителем аналітичних вмінь учнів та відповідно до цього його підбором. Обов'язковими формами роботи, на нашу думку, є індивідуальна, групова та парна, а також ті форми роботи, що дозволяють детально проаналізувати як біографію автора, так і його доробок. Окремим плацдармом для детального вивчення тематики українського дисидентського руху другої половини ХХ століття, зокрема репресивної політики керівної верхівки СРСР проти дисидентів, та їх доробку, написаного в умовах ув'язнення є вибірковий курс «Український спротив другої половини ХХ століття». Авторами програми даного курсу є О. Бажан та В. Островський. В контексті нашої теми особливо важливими є уроки № 14, 22 та 30 (див. Додаток Р). Адже саме їх зміст відповідає вивченню першої та другої хвиль арештів українських дисидентів, та їх «тюремного доробку». Розмірений вибір методів роботи (зокрема запропоновані нами) є тим важелем, що допоможе учням сповна пізнати та вивчити дану проблематику в курсі новітньої історії України.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи весь матеріал, напрацьований в даній магістерській роботі, можемо зробити висновок, насамперед про досягненні мети та завдань, визначених попередньо. Стан наукової розробки обраної нами проблематики, а саме використання історичних джерел на уроці історії України має хороший рівень уваги з боку дослідників та методистів. Дана проблематика вичерпно досліджена в навчально-методичних посібниках та науково-методичних статтях. Наприклад: «Методика навчання історії: навчально-методичний посібник», за авторства Яковенко Г., «Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії», за авторства Молоткіної В. та Тарапон О., та «Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел», за авторства Ткаченко О., Грукач В. та Ткаченко Т. Особливо важливими та змістовним доповненням у практичній площині даного питання є програма вибіркового курсу «Український спротив другої половини XX століття», за авторства Бажана О. та Островського В. Історична сторона магістерської роботи досліджена, за допомогою ряду монографій та статей із даної проблематики. Наприклад: «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років», за авторства Касьянова Г. та «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років», за авторства Русначенка А. Джерельною основою історичної частини роботи є безпосередній тюремний доробок дисидентів, що являє собою публіцистичні доробки, збірки листів, а також віршів.

Підсумовуючи історичну сторону магістерської роботи, можемо зробити висновок про масштабне розгортання репресивних дій керівної верхівки СРСР проти учасників українського дисидентського руху. Засвідчує це проведення численних арештів та засуджень українських дисидентів, що в історії увійшли як перша та друга хвиля арештів, що хронологічно відповідають серпню–вересню 1965 року та 1972–1973 рокам. В плані загальної характеристики репресивної політики Радянського Союзу події 1965 – 1972–1973-х років є лише частиною. У

процесі цих чисток було арештовані та засуджені найяскравіші учасники українського дисидентського руху, а саме: Валентин Мороз, Михайло Горинь, Іван Гель, Іван Світличний, Василь Стус, Ігор Калинець та ін. Явище «тюремної публіцистики та поезії» дало старт якісно новому рівню розвитку дисидентського руху та української культури загалом. Важкі, але вже звичні буденні умови в рамках радянської дійсності змінились на тюремні, на великій відстані від рідних людей. Не зважаючи на це, та відносно невелика частка тюремного доробку, нами проаналізована, свідчить про збереження в дисидентів притаманних їм особливостей характеру: мужність, впевненість в собі, завзятість, бажання до саморозвитку та освіти та інші. Що найголовніше – вже будучи покараними, на досить великі терміни, вони не боялись творити далі та передавати доробки на свободу, ризикуючи своїм відносним добробутом в умовах ув'язнення.

Підсумовуючи методичну сторону магістерської роботи, можемо зробити висновок про важливість використання історичних джерел (особливо письмових в старших класах). Робота із першоджерелами допомагає виробити ті знання, вміння та навички, які мають бути в кожного випускника ЗЗСО. Вона розвиває вміння учнів отримувати, аналізувати інформацію, робити власні висновки, дискутувати, оцінювати саме джерело походження інформації (що є особливо важливим в сучасних умовах) та багато іншого. Актуальність питання використання першоджерел на уроках новітньої історії України підсилюється сучасним станом використання джерел, що має посередній рівень. Особливо це стосується джерел з історії українського дисидентського руху другої половини XX ст. Для детальнішого розуміння репресивної політики СРСР, шляху до відновлення незалежності України. З метою кращого усвідомлення й засвоєння цих процесів учнями, залучення дослідження «тюремного доробку» є особливо потрібним, і що важливо цілком допустим, адже 11-класники це учні старшого шкільного віку, які вже в змозі, пробувати себе в роботі із такими джерелами.

Вибір методів для роботи із «тюремним доробком» українських дисидентів є досить різноплановим. Він базується на аналізі вчителем аналітичних вмінь

учнів та відповідно до цього його підбором. Обов'язковими формами роботи є індивідуальна, групова та парна, а також ті форми роботи, що дозволяють детально проаналізувати як біографію автора, так і його напрацювання. Окремим курсом для детального вивчення тематики українського дисидентського руху другої половини XX століття (репресивної політики керівної верхівки СРСР проти дисидентів, та їх доробку зокрема), є вибірковий курс «Український спротив другої половини XX століття». В контексті нашої теми особливо важливими є уроки № 14, 22 та 30. Адже саме їх зміст відповідає вивченню першої та другої хвиль арештів українських дисидентів, та їх «тюремного доробку». Розмірений вибір методів роботи є тим чинником, що допоможе учням сповна пізнати та вивчити дану проблематику в курсі новітньої історії України в 11 класі ЗЗСО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативні документи

1. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. (дата звернення: 04.09.2025 р.).
2. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 06.09.2025 р.).
3. Про затвердження Державного стандарту профільної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від від 25 липня 2024 р. № 851. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.09.2025 р.).

II. Твори дисидентів та опубліковані джерела

4. Гель І. Грані культури. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1984. 184 с.
5. Горинь М. Листи з-за ґрат. Харків: Фоліо, 2005. 288 с.
6. Калинець І. Зібрання творів: У 2 т. Т. 2: Невольнича муза. К.: Факт, 2004. 544 с.
7. Кіпіані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Віват, 2019. 688 с.
8. Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берії. Мюнхен: Сучасність, 1968. 47 с.
9. Світличний І. Гратовані сонети. Сучасність, 1977. 101 с.
10. Стус В. Мені здалося – я живу завжди. Вибрані твори. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 400 с.
11. Стус В. Палімпсести. Українська поетична антологія. 352 с.

III. Монографії і статті

12. Бажан О. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 2 (43).* 2014. С. 443 – 456.
13. Бажан О. Петро Шелест: вигнання з політичного Олімпу. *Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 36.* 2010. С. 327 – 340.
14. Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Т. 143.* 2013. С. 30 – 36.
15. Бажан О. Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 2 (50).* 2018. С. 222 – 239.
16. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
17. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами. Київ: Дух і літера, 2004. 332 с.
18. Деревінський В. Громадсько-політична діяльність В. Чорновола після першого ув'язнення (1969 – 1972 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Вип. 24.* 2013. С. 114 – 118.
19. Дорошенко О. Василь Стус. Харків: Фоліо, 2016. 128 с.
20. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
21. Зінкевич О. З генерації новаторів: Світличний і Дзюба. Балтимор-Торонто: Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1967. 243 с.
22. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
23. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1978. 406 с.
24. Лутчин Т. Проблематика дослідження українського національно-визвольного руху другої половини XX століття. *Studia politologica Ucraino-Polona. Вип. 1.* 2011. С. 224–236.

25. Паска Б. В. «Програма укомуністів» в контексті реалізації секретної справи КДБ «Блок». *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія.* № 2. 2019. С. 42–47.
26. Пуніна О. Людина без шкіри. Психотип Василя Стуса: розвідка-нарис. Брустури: Дискурс, 2022. 160 с.
27. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
28. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* У 2-х ч. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 98 – 105.
29. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. Україна–Європа–Світ. *Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, Вип. 15.* Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 198 – 210
30. Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 2(1).* Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2014. С. 128 – 134.
31. Стасюк І. Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови та наслідки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* № 752. 2013. С. 179 – 185.
32. Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Париж: Перша Українська Друкарня в Франції, 1967. 335 с.

IV. Навчально-методична література

33. Бажан О. Островський В. Український спротив другої половини ХХ століття. Програма варіативного курсу. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (49).* 2018. С. 278–351.
34. Барановський В. М. Методика використання історичних джерел на уроках історії. *Матеріали Другого всеукраїнського науково-методичного семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти»* за ред. Л. В. Гуцала, Г. М. Стародубець, А. Шевчука. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2022. С. 79 – 81.
35. Бережна А. І. Використання історичних джерел на уроках історії як засіб формування критичного мислення учнів: методичний матеріал. *Всеосвіта*. 2019. 27 березня. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01003gvs-afb9.docx.html> (дата звернення: 19.09.2025 р.).
36. Власов В. Історичні джерела в арсеналі засобів навчання: чи можна подолати втому від історії? *Історія в школах України*. 2009. № 4. С. 3 – 8.
37. Молоткіна В. Тарапон О. Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії. *Society. Document. Communication. Bun. 16*. 2022. С. 107 – 129
38. Мороз І. Принципи добору історичних джерел до практикуму «Історія України в джерелах». *Освіта ХХІ століття: теорія, практика, перспективи: матеріали Першої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*, м. Київ, 18 квіт. 2019 р. Дидактика: теорія і практика. Київ : Відділ дидактики Інституту педагогіки НАПН України, 2019. С. 200 – 202.
39. Мороз П. В., Мороз І. В. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. *Український педагогічний журнал*. № 4. 2019. С. 142 – 153.
40. Смілаш Т. Г. Використання історичних джерел, як засіб формування історичних компетентностей учнів. *На Урок*. 2018. URL:

<https://naurok.com.ua/vikoristannya-istorichnih-dzherel-yak-zasib-formuvannya-istorichnih-kompetentnostey-uchniv-94517.html> (дата звернення: 18.09.2025 р.).

41. Ткаченко О., Грукач В., Ткаченко Т. Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел. *Соціум. Документ. Комунікація. Вип. 14*. 2022. С. 116 – 138.

42. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

V. Підручники і посібники

43. Історія України (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. О. М. Сирцова. А. А. Галімов. Харків: Ранок, 2024. 330 с.: іл. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3024-istoriia-ukrainy-gisem-11-klas-2024.html> (дата звернення: 23.09.2025 р.).

44. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ: Літера ЛТД, 2019. 288 с. URL: <https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/11-klas-istoria-ukr-vlasov-2019-prof.pdf> (дата звернення: 23.09.2025 р.).

45. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків: Ранок, 2019. 288 с.: іл. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hisem_Oleksandr/Istoriia_Ukrainy_riven_standartu_Pi_druchnyk_dlia_11_klasu_zakladiv_zahalnoi_serednoi_osvity/ (дата звернення: 23.09.2025 р.).

46. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень. О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Харків: Сиція, 2012. 333 с. URL: https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/Istoriija_Ukrainy_11klas_Pometun.pdf (дата звернення: 23.09.2025 р.).

VI. Енциклопедичні і довідкові видання

47. Захаров Б., Захаров Є. Генеральний погром: як це було. URL: <http://museum.khpg.org/1628664314>. (дата звернення: 20.04.2025 р.).
48. Персоналії. Гель Іван Андрійович. URL: <https://museum.khpg.org/1113844652> (дата звернення: 18.05.2025 р.).
49. Персоналії. Горинь Михайло Миколайович. URL: <https://museum.khpg.org/1113893629> (дата звернення: 15.05.2025 р.).
50. Персоналії. Калинець Ігор Миронович. URL: <https://museum.khpg.org/1113911396> (дата звернення: 25.06.2025 р.).
51. Персоналії. Мороз Валентин Якович. URL: <https://museum.khpg.org/1113917542> (дата звернення: 13.05.2025 р.).
52. Персоналії. Світличний Іван Олексійович. URL: <https://museum.khpg.org/1113995279> (дата звернення: 23.05.2025 р.).
53. Персоналії. Стус Василь Семенович. URL: <https://museum.khpg.org/1114000126> (дата звернення: 03.06.2025 р.).
54. Перша хвиля арештів. URL: <https://museum.khpg.org/1162386486> (дата звернення: 05.04.2025 р.).

VII. Відеоматеріали

55. «Заборонений». Історія життя і боротьби Василя Стуса. Реж. Р. Бровко. 2019. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wC_oImXATzc
56. «Просвітлої дороги свічка чорна». Пам'яті Василя Стуса. Реж. С. Чернілевський. 1989-1992. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5jrLr3bpIRo&t=7711s>

ДОДАТКИ

Додаток А1

ІХ Всеукраїнський науковий форум «Чорноволівські читання»

(м. Київ. 12.04.2025 р.)

БРАТИМУТЬ УЧАСТЬ В РОБОТІ ДЕВ'ЯТИХ ЧОРНОВОЛІВСЬКИХ ЧИТАНЬ:

Бабарикіна Надія, к.політ.н., доц., доц. каф. ПН КНЕУ. *Роль української діаспори у формуванні міжнародної солідарності з Україною в умовах інформаційної війни*

Басіста Лілія, студ. магістрат. ПНУ. *П.Григоренко: голос спротиву на еміграції (1977–1987)*

Валівко Андрій, асп. КНУБА. *В. Чорновіл та Ю. Шухевич: діалог ідей та спільна боротьба за незалежність України*

Василишин Степан, к.і.н., дир. ліцею с. Гадинківці Копичин. миськради Терн. обл.; **Копко Вікторія**, член МАН *Степан Сапеляк – учасник руху за здобуття незалежності України*

Воробйова Людмила, к.е.н., доц., зав. сектор. Наук. 6-ки ім. М. В. Довнар-Запольського КНЕУ. *Соловки і Сандармох: місця пам'яті, що єднають українців*

Гаврилів Юрій, асп. КНУБА. *Візія В. Чорновола щодо захисту національних прав кримських татар*

Губін Данило, студ. КНЕУ; **Науменко Ольга**, д.політ.н., доц. каф. ПТ КНЕУ. *Збереження єдності підтримки міжнародних друзів України у досягненні справедливого миру*

Гурова Діана, студ. КНЕУ. *Взаємозалежність національної ідентичності та економічної глобалізації: виклики та можливості*

Деревинський Василь, д.і.н., проф., зав. каф. ПНІ КНУБА. *Вячеслав Чорновіл: візія українського світового простору*

Зварич Аліна, студ. ПНУ. *Алла Горська як один із лідерів клубу творчої молоді «Сучасник»*

Клімович Сергій, к.н. з держ. управ., доц. каф. ППУ КНУБА. *Українське лобіювання після 2024 року*

Костючок Петро, к.і.н., доц., проф. каф. етнології і археології ПНУ. *Роль та вплив Г. Жатковича в етнополітичному означенні закарпатських українців*

Лісіцин Владислав, студ. КНЕУ. *Національна ідентичність і національна консолідація в епоху штучного інтелекту: виклики та можливості*

Максимець Богдан, к.політ.н., виклад. вищ. кат. Івано-Франківського фак. коледжу ПНУ. *Закордонне представництво Української головної визвольної ради та його роль у підтримці національного спротиву*

Малая Ганна, асп. Ін-ту історії України НАНУ. *Національне питання в дисидентському русі: український досвід і глобальний контекст*

Масловський Костянтин, асп. каф. ВІПНУ. *Ініціатива Prostir: досвід української молоді в державі Ізраїль*

Мельникова-Курганова Олена, к.н. із соц. комунік., доц. ДУ «КАІ». *Вячеслав Чорновіл і його способи протидії наклепам та дезінформації на сторінках «Українського вісника»*

Музичко Олександр, д.і.н., проф. ОНУ. *Одеський історик та політолог О. Болдирев contra Чорновіл: до історії дискусій про федералізм та націю у 1990-х роках*

Оганян Армаїс, студ. НДУ. *Внутрішні проблеми України як чинник російського вторгнення*

Олійник Олег, д.філос., пров. н.с. Івано-Франківського краєзнав. музею. *Експонати з фондів Івано-Франківського краєзнавчого музею пов'язані з життям та діяльністю О. Пецка*

Паска Богдан, к.і.н., доц. каф. ІУМВІ ПНУ. *Секретні заходи КДБ щодо розриву зв'язків між українськими дисидентами та діаспорою в середині 1970-х рр.*

Перегінчук Марія, студ. ПНУ. *Психологічний портрет Василя Стуса крізь призму аналізу його публіцистичного доробку періоду першого ув'язнення (1972–1979 рр.)*

Пристипенко Тетяна, к.і.н., проф., проф. каф. ДМІЖ ННІ журналіст КНУ; **Євдокименко Ірина**, к.н. із соц. комунік., доц. каф. ДМІЖ ННІ журналіст КНУ. *Media як важливий сегмент функціонування системи сучасного українського інформаційного простору*

Україна: повоєнне українство в контексті глобальних викликів і можливостей

ПРОГРАМА

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ФОРУМ

12 квітня 2025 р.

Київ

Місце проведення:
м. Київ,
Берестейський пр-т, 54/1,
Київський національний
економічний університет
Імени Вадима Гетьмана,
конференц-зал + YouTube

chornovil.chyt@ukr.net

БРАТИМУТЬ УЧАСТЬ В РОБОТІ ДЕВ'ЯТИХ ЧОРНОВОЛІВСЬКИХ ЧИТАНЬ:

Бабарикіна Надія, к.політ.н., доц., доц. каф. ПН КНЕУ. *Роль української діаспори у формуванні міжнародної солідарності з Україною в умовах інформаційної війни*

Басіста Лілія, студ. магістрат. ПНУ. *П.Григоренко: голос спротиву на еміграції (1977–1987)*

Валівко Андрій, асп. КНУБА. *В. Чорновіл та Ю. Шухевич: діалог ідей та спільна боротьба за незалежність України*

Василишин Степан, к.і.н., дир. ліцею с. Гадинківці Копичин. миськради Терн. обл.; **Копко Вікторія**, член МАН *Степан Сапеляк – учасник руху за здобуття незалежності України*

Воробйова Людмила, к.е.н., доц., зав. сектор. Наук. 6-ки ім. М. В. Довнар-Запольського КНЕУ. *Соловки і Сандармох: місця пам'яті, що єднають українців*

Гаврилів Юрій, асп. КНУБА. *Візія В. Чорновола щодо захисту національних прав кримських татар*

Губін Данило, студ. КНЕУ; **Науменко Ольга**, д.політ.н., доц. каф. ПТ КНЕУ. *Збереження єдності підтримки міжнародних друзів України у досягненні справедливого миру*

Гурова Діана, студ. КНЕУ. *Взаємозалежність національної ідентичності та економічної глобалізації: виклики та можливості*

Деревинський Василь, д.і.н., проф., зав. каф. ПНІ КНУБА. *Вячеслав Чорновіл: візія українського світового простору*

Зварич Аліна, студ. ПНУ. *Алла Горська як один із лідерів клубу творчої молоді «Сучасник»*

Клімович Сергій, к.н. з держ. управ., доц. каф. ППУ КНУБА. *Українське лобіювання після 2024 року*

Костючок Петро, к.і.н., доц., проф. каф. етнології і археології ПНУ. *Роль та вплив Г. Жатковича в етнополітичному означенні закарпатських українців*

Лісіцин Владислав, студ. КНЕУ. *Національна ідентичність і національна консолідація в епоху штучного інтелекту: виклики та можливості*

Максимець Богдан, к.політ.н., виклад. вищ. кат. Івано-Франківського фак. коледжу ПНУ. *Закордонне представництво Української головної визвольної ради та його роль у підтримці національного спротиву*

Малая Ганна, асп. Ін-ту історії України НАНУ. *Національне питання в дисидентському русі: український досвід і глобальний контекст*

Масловський Костянтин, асп. каф. ВІПНУ. *Ініціатива Prostir: досвід української молоді в державі Ізраїль*

Мельникова-Курганова Олена, к.н. із соц. комунік., доц. ДУ «КАІ». *Вячеслав Чорновіл і його способи протидії наклепам та дезінформації на сторінках «Українського вісника»*

Музичко Олександр, д.і.н., проф. ОНУ. *Одеський історик та політолог О. Болдирев contra Чорновіл: до історії дискусій про федералізм та націю у 1990-х роках*

Оганян Армаїс, студ. НДУ. *Внутрішні проблеми України як чинник російського вторгнення*

Олійник Олег, д.філос., пров. н.с. Івано-Франківського краєзнав. музею. *Експонати з фондів Івано-Франківського краєзнавчого музею пов'язані з життям та діяльністю О. Пецка*

Паска Богдан, к.і.н., доц. каф. ІУМВІ ПНУ. *Секретні заходи КДБ щодо розриву зв'язків між українськими дисидентами та діаспорою в середині 1970-х рр.*

Перегінчук Марія, студ. ПНУ. *Психологічний портрет Василя Стуса крізь призму аналізу його публіцистичного доробку періоду першого ув'язнення (1972–1979 рр.)*

Пристипенко Тетяна, к.і.н., проф., проф. каф. ДМІЖ ННІ журналіст КНУ; **Євдокименко Ірина**, к.н. із соц. комунік., доц. каф. ДМІЖ ННІ журналіст КНУ. *Media як важливий сегмент функціонування системи сучасного українського інформаційного простору*

Марія Перегінчук

студентка I курсу ОП «Магістр» за спеціальністю «Середня освіта (Історія)» факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВАСИЛЯ СТУСА КРИЗЬ ПРИЗМУ АНАЛІЗУ ЙОГО ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ДОРОБКУ ПЕРІОДУ ПЕРШОГО УВ'ЯЗНЕННЯ (1972–1979 РР.)

Василь Семенович Стус (1938–1985) – український поет та публіцист, літературний критик, автор самвидаву, із 1979 р. – член Української Гельсінської групи (УГГ). Народився на Вінничині, в селі Рахнівка Гайсинського району. Згодом сім'я переїхала до м. Сталіно (нині Донецьк), рятуючись від більшовицької політики «розкуркулення». Дитинство минуло в дусі прищеплення української культури від батьків – мати Василя Стуса співала йому українських народних пісень. У віці шести років він пішов до школи¹.

У полі зору позашкільних інтересів Василя Стуса в підлітковому віці були гра в шахи та футбол. Особливу його увагу займала музика. Від батьків своїх однокласників, братів-близнюків Володимира та Миколи Морозів, він перейняв зацікавленість у грі на гітарі. Через отримання похвальної грамоти після закінчення сьомого класу батько Василя Семена купив йому власну гітару. На ній Василь Стус міг вільно грати по 2–3 години, імпровізуючи власні мелодії, або підбираючи на слух вже існуючі². Із наведеної вище інформації можемо зробити висновок про різносторонність розвитку Василя Стуса з дитинства, а особлива любов до музики була яскравим провісником майбутньої культурної діяльності поета в середовищі шістдесятників, його глибокого чуття мистецтва.

Після закінчення навчання в школі зі срібною медаллю³ (1954 р.), тримісячного викладання української мови та літератури в Таужнянській школі на Кіровоградщині (1959 р.), дворічної служби в армії та роботи редактором газети «Соціалістичний Донбас»⁴ починається процес влиття Василя Семеновича у дисидентський рух в Україні та поступове розкриття його як одного із борців здобуття прав і свобод для українського народу, а також відновлення незалежної України.

¹ Персоналії. Стус Василь Семенович. URL: <https://museum.khpg.org/1114000126>.

² Дорошенко О. Василь Стус. Харків: Фоліо, 2016. С. 19.

³ Там само С. 21.

⁴ Персоналії. Стус Василь Семенович. URL: <https://museum.khpg.org/1114000126>.

У 1963 р. В. Стус вступає до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук (АН) УРСР (курс «теорія літератури»). Починається так званий «київський» період його життя та діяльності. У 1965 р. вперше заявляє про себе як інакодумця. 4 вересня 1965 р. на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» він підтримав Вячеслава Чорновола та Івана Дзюбу, які виступили з акцією протесту проти арештів шістдесятників. За це був звільнений з роботи в Державному історичному архіві та виключений із аспірантури⁵. Безпосередньо дана акція протесту, що відбулась в кінотеатрі «Україна» (м. Київ), дозволяє прослідкувати риси характеру В. Стуса, що домінували в ньому при спостереженні за жорстокими каральними заходами радянської влади щодо українських дисидентів. Важливими є свідчення Михайлини Коцюбинської – безпосереднього свідка участі В. Стуса в акції протесту. Вона характеризує поета як людину досить

участі В. Стуса в акції протесту. Вона характеризує поета як людину досить нервову, спонтанну, яка здатна на досить активний протест, а також вразливу і дуже чутливу. Після вигуку В. Стуса «Хто проти тиранії, встаньте!», М. Коцюбинська обійняла його, бо він тремтів всім тілом. За М. Коцюбинською, молодий чоловік «сприймав оголеним нервом не тільки те, що стосувалось його особисто»⁶.

Реакція на арешти українських шістдесятників, що стали причиною участі в акції протесту свідчать про як особистісну, так і громадянську незгоду з політикою радянського режиму щодо чисток у колах української інтелігенції. Абсолютним підтвердженням глибинного відчуття патріотизму та незгоди із викоріненням української самобутності на етнічних українських землях є лист Василя Стуса до Андрія Малишка, що датується 12 грудня 1962 р. У ньому Василь Семенович досить радикально висловлює аргументи щодо потреби терміново припинити русифікаторську політику на Донбасі – «Я читаю рідну мову в Горлівці, в російській, звичайно, школі. В Горлівці є кілька (2–3) українських шкіл, яким животіти зовсім недовго. В Донецьку таких немає, здається. Отож, картина дуже сумна. У нас немає майбутнього. Коріння нації – тільки в селі, а «хуторянським» народом ми довго не проживем, пам'ятаючи вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації»⁷.

Також у 1965 р. В. Стус здійснював спроби видати авторські збірки поезій. Ними мали стати збірки «Круговерть» та «Зимові дерева». Але обидві збірки не були видані в Україні через незадоволення видавництва активною громадянською позицією автора. Збірка «Зимові дерева» все ж таки була

⁶ Там само.

⁷ Пушнін О. Людина без шкіри. Психотип Василя Стуса: розвідка-нарис. Брустурі. Дискурс. 2022. С. 77–78.

⁸ Стус В. Мені здалося – я живу завжди. Вибрані твори. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Смейного Довілля», 2023. С. 7.

видана в Бельгії аж 19/0 р.⁸. Цю подію поряд із реакцією на воєнство художниці Алли Горської в листопаді 1970 р. та впорядкуванням збірки поезій під назвою «Веселий цвинтар» український поет та прозаїк Костянтин Москалець називає причиною переходу свідомості Василя Стуса на новий рівень, що дозволило йому гідно пройти через події січня 1972 р. (початок другої хвилі арештів українських дисидентів)⁹. Справа в тому, що на думку К. Москальця, «київський» період життя та діяльності В. Стуса був недостатньо продуктивним саме через комплекс незреалізованості й навіть маргінальності (причиною чому були власне відрахування з аспірантури та неможливість видати збірку поезій «Круговерть»). Видання збірки «Веселий цвинтар» стало своєрідним другим народженням поета¹⁰.

У січні 1972 р. Центральний комітет (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) прийняв постанову «Про літературно-художню критику», в якій вимагалось підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики, її актуальність і принциповість у проведенні партійної лінії у галузі художньої творчості, підвищувати її роль в боротьбі з т. зв. «чужим світорозумінням»¹¹. Ця постанова, поряд із арештом кур'єра емігрантських організацій Ярослава Добоша, стала безпосереднім приводом до початку другої хвилі арештів українських дисидентів. Із 12 по 20 січня було заарештовано чимало відомих дисидентів, чимало дослідників називають орієнтовну їх цифру – 20 осіб. Серед них був і Василь Стус¹². Сьомого вересня того ж року поета засудили за ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу (КК) УРСР до 5 років таборів суворого режиму і 3 років заслання¹³.

Від 1972 до 1977 рр. В. Стус відбував покарання в різних таборах СРСР, а саме: табір ЖХ-385/3 (с. Барашево Теньгушовського району), табір ЖХ-385/17-а (с. Озерне), табір № 19 (с. Лесной; усі три в Мордовії). 11 січня 1977 р. відправлений на заслання в селище Матросове Тенькінського району Магаданської області¹⁴. Така зміна обставин відбуття покарання, що тягла за собою зміну умов проживання, співмешканців, погодні та кліматичні умови безпосередньо впливали на психічне здоров'я засудженого Василя Стуса.

Цілком логічно, що він, як людина чуттєва та вразлива, шукав способи вивільнення емоцій і водночас фіксації реалій ув'язнених в СРСР. Саме тому,

⁸ Персоналії. Стус Василь Семенович. URL: <https://museum.khpg.org/1114000126>.

⁹ Пушина О. Людина без шкіри. Психотип Василя Стуса: розвідка-нарис. Брустури: Дискурс, 2022. С. 55.

¹⁰ Там само. С. 54–56.

¹¹ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 289.

¹² Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 33.

¹³ Персоналії. Стус Василь Семенович. URL: <https://museum.khpg.org/1114000126>.

¹⁴ Там само.

на нашу думку, писав багато листів рідним, а саме дружині Валентині Попелюх та сину Дмитру. Листи загалом перетворились в цикл публіцистики за авторства Василя Стуса під назвою «З таборового зошита».

Варто зазначити, що цикл «З таборового зошита», який дійшов до читача після смерті поета, містить в собі записи періодів двох ув'язнень В. Стуса – в 1972–1979 рр. та 1980–1985 рр. У полі зору нашої уваги перебували записи, що датуються роками першого ув'язнення, тобто перші п'ять записів¹⁵. У них поет зафіксував особливості табірної роботи, порушення своїх прав керівництвом табору, випадки провокацій та інше.

Перші два записи є більш загальними, у них В. Стус описує свій шлях прибуття на Колиму, характеризує особливості роботи в шахті, а також своїх сусідів по кімнаті в гуртожитку. Навіть із таких досить загальних відомостей про обставини відбуття покарання в таборі можемо прослідкувати загальні риси характеру Василя Стуса, а саме: поашовитість (важка робота на вудні, риси характеру Василя Стуса, а саме: працьовитість (важка робота на рудні, яку він завжди виконував), сміливість (проживання в одній кімнаті і алкогольно-залежними і відповідно гучними і небезпечними сусідами), фізична витривалість (самостійний догляд за собою при переломі двох п'яткових кісток)¹⁶.

Найбільш вражаючим, на нашу думку, є запис № 5, у якому Василь Стус описує свою повторну заяву до Верховної Ради СРСР про відмову від громадянства, що датується кінцем 1978 р. Причиною такого кроку були регулярні приниження гідності Василя Семеновича, заборона займатись творчою роботою, зведення почуття патріотизму до державного злочину, а також загальні умови національно-культурного погрому в Україні¹⁷. Поведінку поета в ув'язненні можна пояснити з точки зору фахового психолога Михайла Гориня, активного учасника дисидентського руху. Він ідентифікував Василя Стуса як «гордого орла», який не вміє пристосовуватись до важких тюремних реалій. Засуджений постійно вступав у конфлікт із радянською системою, адже боявся зникнути як поет, підкорившись їй¹⁸.

Прикладом готовності до самопожертви з боку Василя Стуса є запис № 3. У ньому В. Стус описує організацію голодування задля здобуття можливості поїхати в Донецьк і поховати батька¹⁹. Такі дії В. Стуса можна охарактеризувати як цілком логічні для нього, і свідчать про нього як

¹⁵ Кіпіані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Віват, 2019. С. 668–675.

¹⁶ Там само С. 668–671.

¹⁷ Там само С. 675.

¹⁸ Пушина О. Людина без шкіри. Психотип Василя Стуса: розвідка-нарис. Брустури: Дискурс, 2022. С. 65.

¹⁹ Кіпіані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Віват, 2019. С. 672–673.

експансивну особу, яка прагне добитись і зберегти право власної гідності і морально-психологічну самостійність²⁰.

Запис № 4, у свою чергу, характеризує стійкість духу Василя Стуса, його спроможність встояти перед цькуваннями та наклепами. У ньому поет описує закиди на свою адресу від псевдожурналістки Супряги в статті «Друзі та вороги Василя Стуса». У ній описувалося про нібито одержання В. Стусом пакунків із закордону, про те, що він порвав свій профспілковий квиток, дізнавшись про ненадання йому медичної допомоги з ініціативи профспілок. Потім поета звинуватили в страйку, за відмову працювати без респіратор (така робота була грубим порушенням техніки безпеки роботи шахтаря). З метою компрометації В. Стуса каральні органи сприяли широкому розповсюдженню наклепницької статті Супряги, через що оточення поета на засланні почало ставитися до нього досить негативно. Василь Семенович домігся дозволу публічно відповісти на висунуті в статті звинувачення. Проте під час зустрічі з представниками газети, яка опублікувала статтю, В. Стусу заважали говорити, після чого він покинув залу, звинувативши присутніх у боягузстві²¹. Однією із ключових змістових ліній «З таборового зошита» був самозахист через рішучі заперечення, швидкі та гострі реакції на неправомірні дії радянської влади²².

Отже, шляхом первинного аналізу життя та діяльності В. Стуса, його публіцистичного доробку часів першого ув'язнення, можемо зробити висновок про широкий спектр рис його характеру. Серед базових варто виділити витривалість, хоробрість та працьовитість. Одним із домінуючих характеристик морально-етичної складової особистості поета був яскраво-виражений патріотизм та повага до української мови, розуміння важливості її відродження на противагу русифікаторській політиці радянського режиму. Якостями Василя Стуса, які викликають безумовну повагу, були жертвність заради рідних і близьких, задля здобуття демократичних прав і свобод, а також стійкість перед провокаціями та наклепницькими закидами, збереження

холодного розуму. Винятковими рисами характеру Стуса були вразливість і чуттєвість навіть до тих речей чи обставин, що не стосувались його особисто, через що чимало дослідників його діяльності охрестили його «оголеним нервом» або «людиною без шкіри».

²⁰ Пуніна О. Людина без шкіри. Психотип Василя Стуса: розвідка-нарис. Брустури: Дискурс, 2022. С. 84.
²¹ Кішпані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Віват, 2019. С. 673–674.

²² Пуніна О. Людина без шкіри. Психотип Василя Стуса: розвідка-нарис. Брустури: Дискурс, 2022. С. 84.

Перегинчук Марія. Психологічний портрет Василя Стуса крізь призму аналізу його публіцистичного доробку періоду першого ув'язнення (1972–1979 рр.). У статті здійснена спроба здійснити аналіз домінуючих рис характеру Василя Семеновича Стуса – поета-шістдесятника та учасника дисидентського руху в Україні, що сприяли його активній громадянській та правозахисній діяльності. Дослідження психотипу Василя Стуса реалізовано через аналіз його мистецького і публіцистичного доробку після першого арешту в січні 1972 р. (в ході здійснення КДБ УРСР операції «Блок») та відбуття покарання до 1979 р.
Ключові слова: Василь Стус, шістдесятництво, дисидентський рух, поезія, листи, характер, психологічний портрет.

Perehinchuk Mariia. Psychological portrait of Vasyl Stus through the prism of the analysis of his journalistic work during the period of his first imprisonment (1972–1979). The article attempts to analyze the dominant character traits of Vasyl Semenovych Stus, a poet-sixties and a participant of the dissident movement in Ukraine, which contributed to his active civic and human rights activities. The study of the psychotype of Vasyl Stus was carried out through the analysis of his artistic and journalistic work after his first arrest in January 1972 (during the implementation of the KGB of the Ukrainian SSR Operation «Bloc») and serving his sentence until 1979.
Keywords: Vasyl Stus, sixties, dissident movement, poetry, letters, character, psychological portrait.

Джерело: Чорноволівські читання: Матеріали ІХ Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025). Редкол: В. Ф. Деревінський (гол.), Б. Паска, Я. Секо, О. Шипотілова та ін. Вид. доп. Київ: «Бескиди», 2025. 219 с.

XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція
(м. Чернівці. 17–18.10.2025 р.).

СЕРТИФІКАТ

Підтверджує, що

МАРІЯ ПЕРЕГІНЧУК

Взяв (ла) участь у роботі

XV БУКОВИНСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

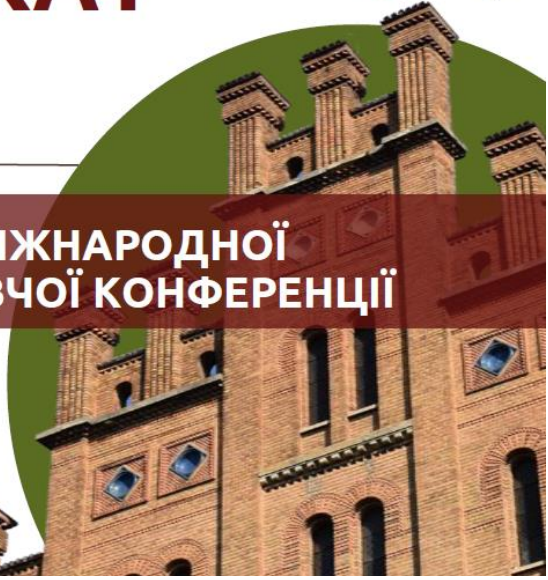
17-18 ЖОВТНЯ 2025

Та отримав 0,5 кредита ECTS

Декан факультету
історії, політології
та міжнародних відносин

Василь Карпо

Секція 5

Імперія, війна, спротив: російсько-українські конфлікти в історичному континуумі

17 жовтня 15⁰⁰ — 18⁰⁰, корп. XIV, ауд. 25

Модератори:
Глібіщук Микола (Чернівці),
Синявська Олена (Одеса)

[під'єднатися онлайн](#) <

- Глібіщук Микола (Чернівці)** Екологічна історія Першої світової війни: східноєвропейська перспектива.
- Синявська Олена (Одеса)** Пам'ять вигнання: досвід польських біженців в Одесі під час Першої світової війни.
- Савчук Богдан (Івано-Франківськ)** Степан Федак у горнилі Першої світової війни: трансформація громадського діяча (1914–1918 рр.).
- Карнатовський Андрій (Чернівці)** Стан і розвиток освіти Подільського краю під час російсько-польсько-української війни 1920 р.
- Попович Вікторія (Івано-Франківськ)** Дарія Ребет — єдина жінка у проводі ОУН
- Хом'як Павло (Луцьк)** Спроби знищення радянською владою релігійної ідентичності західноукраїнських земель 1939 — 1941 рр.
- Перегінчук Марія (Івано-Франківськ)** «Час творчості»: поетична спадщина Василя Стуса періоду перебування у київському слідчому ізоляторі КДБ (1972 р.).

Перегінчук Марія (Івано-Франківськ)

**«ЧАС ТВОРЧОСТІ»: ПОЕТИЧНА СПАДЩИНА
ВАСИЛЯ СТУСА ПЕРІОДУ ПЕРЕБУВАННЯ
У КИЇВСЬКОМУ СЛІДЧОМУ ІЗОЛЯТОРІ КДБ (1972 Р.)**

Василь Семенович Стус — видатний учасник творення української культури в другій половині ХХ століття. Він відомий у першу чергу як поет, публіцист, літературний критик, а також як автор самвидаву та член Української Гельсінської групи (УГГ).

Народився 8 січня 1938 р. на Вінниччині (с. Рахнівка Гайсинського району). У тому ж році його сім'я вирішила переїхати до м. Сталіно (нині Донецьк). Причиною переїзду стало бажання врятуватись від так званого «розкуркулення». Дитячі роки Василя Стуса можна назвати «першими уроками поезії» від матері, яка часто співала сину українські народні пісні. У віці шести років Василь Стус пішов до першого класу місцевої школи. Після її закінчення, у віці шістнадцяти років, майбутній поет вступив до Сталінського педагогічного інституту на історико-філологічний факультет. У 1959 р. був викладачем української мови та літератури в Таужнянській школі (Кіровоградська область). Згодом проходив дворічну військову службу на Уралі. По закінченні служби працював літературним редактором газети «Соціалістичний Донбас».

Із 1963 р. в житті Василя Стуса починається якісно новий етап життя, який умовно можна назвати «київським». Цей період життя Василя Семеновича характеризується як час активної участі у творенні нової української літератури, яка слу-

XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція 265

гувала інструментом спротиву окупаційному режиму СРСР. У тому ж таки 1963 р. В. Стус стає аспірантом Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук (АН) УРСР (курс «теорія літератури»). Згодом, у 1965 р., він здійснює спробу видати збірку віршів «Круговерть», яка не увінчалась успіхом. Наступну збірку «Зимові дерева» очікувала така сама доля, незважаючи на позитивні рецензії редакторів — поета І. Драча та літературного критика Є. Адельгейма. Тільки у 1970 р. ця збірка вийшла в Бельгії. Після цього Василь Стус став остаточною «ворогом для радянського режиму». Цьому сприяли також попередні участі в акціях протесту проти радянської окупації України. Зокрема, яскравим прикладом є участь В. Стуса в акції протесту проти арештів українських дисидентів у кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р. Також Василь Семенович активно виступав проти політики реставрації культу особи, денаціоналізації, обмеження свободи слова. У 1970 р. з цього приводу він писав відкриті листи до Верховної Ради УРСР, де доводив згубність таких явищ.

У січні 1972 р. Центральний комітет (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) прийняв постанову «Про літературно-художню критику». Її зміст зводився до важливості «підвищення ідейно-теоретичного рівня літературно-художньої критики» в плані підвищення її ролі в боротьбі з ін-акодуством. Ця постанова, поряд із арештом кур'єра українських емігрантських організацій Ярослава Добоша, стала приводом до початку проведення операції «Блок», більш відомої в історії України як друга хвиля арештів українських дисидентів. Із 12 по 20 січня було заарештовано велику кількість відомих дисидентів. Дослідники цієї проблематики називають орієнтовну їх цифру — 20 осіб, серед яких був і Василь Стус. 7 вересня 1972 р. його засудили до 5 років таборів суворого режиму і 3 років заслання за ст. 62, ч. І Кримінального кодексу (КК) УРСР.

До винесення вироку (тобто вісім місяців із січня до вересня 1972 року) В. Стус перебував у Київському слідчому ізоляторі КДБ. За цей час він підготував свою четверту збірку авторських віршів та перекладів Й. Гете (переклав більше ста віршів) під назвою «Час творчості / Dichtenszeit». Наступного дня після арешту, 13 січня, Стус заявив, що не буде відповідати на жодне запитання, доки йому не принесуть оригінальні вірші Й. Гете, над якими він зможе працювати. Перший авторський вірш цієї збірки — «Мені зоря сяла нині вранці...» — Василь Семенич написав 18 січня, тобто через 6 днів після арешту.

Чимало віршів у цій збірці говорять про те, що Василь Стус, незважаючи на свій арешт, не шкодував про свою опозиційну діяльність. Прикладом цьому є один із перших віршів збірки,

266 XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція

датований 19 січня 1972 року: «Ще й до жнив не дожив, // зелен-жита не жав, // ані не долюбив. // І не жив. І не жаль». Ці рядки — приклад туги автора з приводу того, що він, можливо, передбачав жорстке покарання з боку радянської влади за свою громадську діяльність до 1972 р. Відповідно, він розумів, що не встигне пожити для себе та сім'ї, але не шкодував про це, адже зробив свій внесок у спротив радянському режиму. Схожим, але змістовно набагато сильнішим є вірш В. Стуса, у якому він у поетичній манері описує важливість вміння ризикувати на благо великої ідеї, а не сидіти склавши руки: «Блажен, хто тра-тити уміє, // коли заходить час утрат, // аби лишалася надія // і виростала востократ, // що білий світ — він завжди білий // і завжди добрий — білий світ. // Хай ти у ньому — син несмілий, // кого пройняв циганський піт, а все ж буття твоє — у леті і в

завжди добрий — білий світ. // Хай ти у ньому — син несмілий, // кого пройняв циганський піт, а все ж буття твоє — у леті, і в ньому — порятунок твій...».

Ще одним досить цікавим віршем В. Стуса періоду його перебування в Київському слідчому ізоляторі КДБ є наступний: «Господи, гніву пречистого // благаю — не май за зле. // Де не стоятиму — вистою. // Спасибі за те, що мале // людське життя, хоч надією // довжу його в віки. // Думою тугу розвіюю, // щоб був я завжди такий, // яким мене мати вродила // і благослови-ла в світи. // І добре, що не зуміла // мене об біди вберегти...». Ці рядки — наче своєрідна сповідь-подяка, насамперед, матері за виховання в патріотичному дусі (очевидно і про раніше згада-не виконання нею українських народних пісень для сина). Перші рядки, особливо «Де не стоятиму — вистою» — своєрідна клятва поета, що засвідчує його готовність витримати гоніння з боку влади і розвивати українську культуру надалі.

Отже, Василь Стус як активний учасник руху спротиву в Україні другої половини XX століття навіть після свого арешту в січні 1972 р. продовжував ідентифікувати себе як дисидент і творити навіть у час перебування в слідчому ізоляторі, до винесення вироку у вересні 1972 р. Його поетичний доробок того періоду можна охарактеризувати як масштабний вияв своїх душевних переживань через січневі арешти, про що говорить чимала кількість авторських віршів поета. Також збірка «Час творчості» є додатковим доказом високого рівня інтелекту Василя Стуса, про що свідчать більша ста перекладів творів Й. Гете.

Джерело: XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 150-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Тези доповідей, Чернівці, 17–18 жовтня 2025 р. Наук. ред. проф. Олександр Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2025. 388 с.

Звітна конференція студентів Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (27.03.2025 р.)

ПІДСЕКЦІЯ №1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Керівник підсекції – кандидат історичних наук, доцент О.І. ЄГРЕШІЙ

Секретар підсекції – студентка IV курсу, спеціальність «Середня освіта (історія)», денна форма навчання Ю. ІВАСЮТА

17. Військові формування Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.).

Студент IV курсу, спеціальність «Середня освіта (історія)», денна форма навчання Б. ВЕКСЕЙ

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент А.І. МІЩУК

18. Написання заяв протесту як метод боротьби українських політв'язнів проти радянського режиму.

Магістрантка I курсу, спеціальність «Середня освіта (історія)», денна форма навчання М. ПЕРЕГІНЧУК

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Б.В. ПАСКА

19. Станиславівська українська державна гімназія у 1905–1914 рр.

Студентка IV курсу, спеціальність «Середня освіта (історія)», заочна форма навчання Г. ХОМ'ЯКІВСЬКА

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент С.І. КОБУТА

20. Образ Івана Мазепи у пропаганді: міфи, створені імперією.

Студентка III курсу, спеціальність «Середня освіта (історія)», денна форма навчання О. ХАРЧЕНКО

НАПИСАННЯ ЗАЯВ ПРОТЕСТУ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

Український національно-визвольний рух та його комплексне дослідження є надзвичайно актуальним станом на 2025 рік, попереднє десятиліття та фактично всю історію України. Рух за свободу і правду, мир і незалежність – слова синоніми до національно-визвольного руху, і маркери суспільно-політичного життя на українських землях і як зараз, в час збройної агресії росії проти України, так і в часи радянської окупації. Саме глибинне знання історії національно-визвольних змагань є відмінним прикладом для подальшого продукування національної єдності в боротьбі за незалежність.

Станом на другу половину XX ст. уособленням борців за незалежність України від СРСР стали інакодумці, що в силі своєї єдності змогли організувати

дисидентський рух, різнопланова діяльність якого стала надзвичайно ефективною в питанні відновлення незалежності України. Безпосереднє питання літературної та публіцистичної діяльності українських дисидентів в місцях позбавлення волі та на засланні актуальне через свою масштабність – високий рівень мужності, впевненості і патріотизму незважаючи на умови життя. Цей аспект також є хорошим прикладом для боротьби із сьогоdnішнім, схожим до СРСР ворогом.

Актуальність роботи над даною тематикою підсилюється тим, що чимало фактів у судових процесах над дисидентами, а також їхнього перебування в місцях позбавлення волі та на засланні зазнавали фальсифікації і зараз потребують надзвичайно детального, і головне правдивого вивчення і донесення в маси.

Наукову новизну вбачаємо в спробі саме комплексного дослідження літературного та публіцистичного доробку дисидентів в умовах ув'язнення, а саме діяльність представників дисидентського руху до арештів, власне арешти та судові процеси, їх особливості, умови відбуття покарання і зрештою те, як вони продовжували продукувати матеріали літературного та публіцистичного жанрів, задля підтримки залпу спротиву радянському режиму.

Власне питання написання заяв протесту, в контексті нашого дослідження не охоплює написання заяв як таких в прямому сенсі. Мається на увазі ряд праць українських дисидентів, які були створені в час відбуття ними покарання в таборах та на засланні, мали так званий «антирадянський характер», були передані на волю та поширені у сам- чи тамвидаві. Саме вони і становлять основу джерельної бази дослідження, серед них наступні:

Перед безпосереднім, коротким оглядом вище згаданих заяв, хочемо зазначити про їх рівень доступності. Станом на сьогодні ситуація досить хороша і дані матеріали можна знайти на Читиво <https://chtyvo.org.ua/> або на сайті української діаспорної електронної бібліотеки «Diasporiana» <https://diasporiana.org.ua/>.

Детальніше хочемо розглянути працю В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», що стала своєрідним зачинателем активного продукування заяв протесту в умовах ув'язнення та поширення їх на волі, як мінімум хронологічно (1968 рік) та змістовно. Праця назагал не є велика (47 с.), але в ній міститься чи мало правдивих свідчень тодішніх реалій суспільно-політичного життя в Україні через призму цікавого символізму. Особливо цікавим вбачаємо розділ під назвою «Дракон». В ньому Валентин Мороз описує свавільну політику КДБ, порівнюючи його з рефрижератором, який має підтримувати «заморозку» свідомості людей, та драконом, який символізує жах, для того ж таки утримання людей в «тонусі покори владі»: *«Крижаний жах, без якого неможливо збудувати імперію гвинтиків, необхідно потім весь час підтримувати. Лід не може вічно існувати в природному стані – тому є необхідність в спеціальному рефрижераторі. Його мусить створити кожний диктатор – це для нього питання життя та смерті. У сталінських володіннях таким рефрижератором, якому на кілька десятиріч заморозили духовний розвиток суспільства, стало КДБ. Тотальне знищення думки в людських головах, масова стандартизація мислення і життя поклали на кагебістів велике навантаження, а разом з тим дало їм в руки необмежену владу. ... Дракон стає концентрацією і символом жаху, необхідного для фабрикації гвинтиків. Мабуть про становище кагебістів над суспільством свідчать в першу чергу не їх виключні матеріальні привілеї, а той магічний жах, який скрізь наводить слово КДБ. ... Дракон мусить регулярно пожирати людей, щоб існувати...»*. Найімовірніше, в цих рядках Валентин Мороз символічно хотів подати історію створення та перших, як мінімум, 10ти років існування КДБ, що були досить успішними в плані «стеження за дотриманням порядку по-радянськи».

Водночас, в цьому ж таки розділі праці, Валентин Мороз досить цікаво і символічно описує зародження дисидентського руху і його розвиток, і ніби то натякає на подолання радянського режиму рухом спротиву українських інакодумців: *«Дракон ще нічого не підозріває, але він вже морально вбитий. Його влада могла триматись тільки тому, що він вкрав у людей усвідомлення їх сили,*

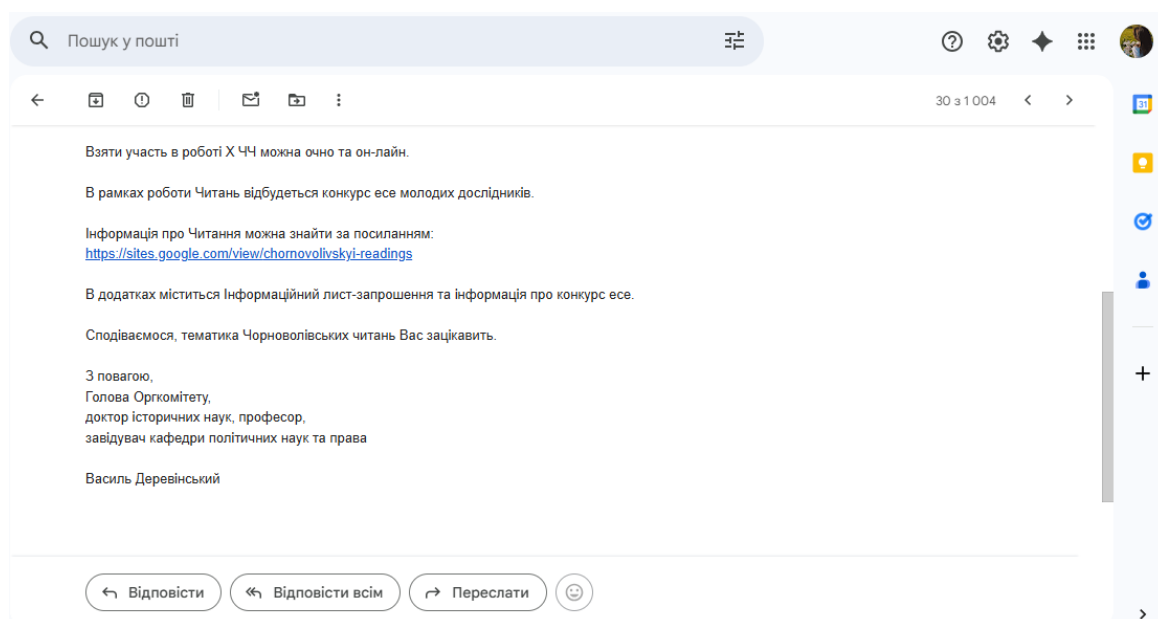
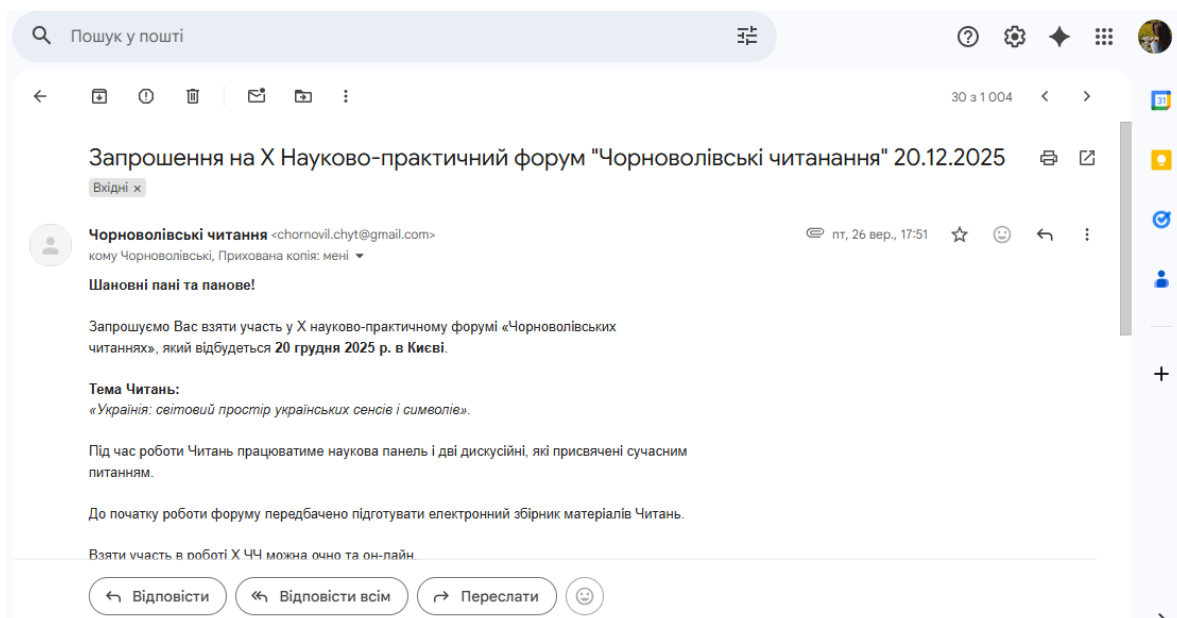
зумів переконати людей, що вони – ніщо. Але рано чи пізно в його володіння пробивається Прометей і повертає людям вкрадену у них силу. Все ніби то як було: неугодних кидають за ґрати, виганяють з роботи, але закляття вже не діє...».

Отже, шляхом аналізу історіографії тематики дослідження та досить короткого і схематичного огляду окремих заяв протесту українських дисидентів проти радянського режиму можемо зробити висновок про серйозний рівень їх наповненості як для тих, що становили дійсну загрозу існування радянському ладу, викривали правдиві реалії життя українського народу та інших під радянською окупацією, тобто заперечували офіційні ідеологічні догми та були продукovanі для пробудження національної свідомості мас, задля збільшення масштабів спротиву радянському режиму.

1. Говерля С. (Гель І.) Грані культури. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1984. 184 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2286/file.pdf>
2. Калинець І. Зібрання творів: У 2 т. Т. 2: Невольнича муза. К.: Факт, 2004. 544 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kalynets_Ihor/Zibrannia_tvoriv_u_dvoh_tomah_Tom_2.pdf?
3. Красівський З. Невольницькі плачі: Література і мистецтво, 1984. 145 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1669/file.pdf>
4. Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берії. Мюнхен: Сучасність, 1968. 47 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/25411/file.pdf>
5. Руденко М. За ґратами. Нью-Йорк: Сучасність, 1980. 222 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/poeziya/3771-rudenko-m-za-gratami-poeziyi-1977-1978/>
6. Світличний І. Гратовані сонети. Сучасність, 1977. 101 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Svitlychnyi_Ivan/Gratovani_sonety_zb.pdf?

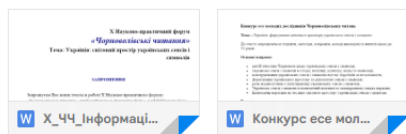
Додаток А4

Х Всеукраїнський науковий форум «Чорноволівські читання» (м. Київ; планова дата проведення заходу – 20.12.2025 р.)

Василь Деревінський

Вкладених файлів: 2 • Перевірено в Gmail ⓘ ⬇️ ⚙️ Додати всі на Диск

⬅️ Відповісти

⬅️ Відповісти всім

➡️ Переслати

Марія Перегінчук

студентка II курсу магістратури за спеціальністю «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)» факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ТЮРЕМНИЙ ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ДОРОБОК ІВАНА ГЕЛЯ ПЕРІОДУ ДРУГОГО УВ'ЯЗНЕННЯ (1972–1987 РР.)

Друга половина ХХ століття – період активного розгортання інтелектуального спротиву українців проти панування Радянського Союзу на території України. Друга половина 1950-х – 1980-ті рр. в історії України ознаменувались зародженням та активним розвитком дисидентського руху – якісно нового виду руху спротиву, що характеризувався незбройними методами боротьби із загарбницькими ідеологіями, на той час із радянською. Закономірною реакцією на розвиток нової хвилі спротиву радянському режиму стали заходи каральних органів СРСР для його придушення. Яскравим прикладом жорстких арештів та засуджень українських дисидентів стала друга хвиля арештів 1972–1973 рр. Під час неї були заарештовані та засуджені такі знакові в історії дисидентського руху постаті як В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Ігор Калинець, Іван Світличний та інші, зокрема Іван Гель. 1972–1973 рр. – час пожвавлення політичних репресій в Радянському Союзі. Причин цьому можна вказувати чимало – можливо, поштовхом до наступу на дисидентів було те, що в 1972 році Союз мав святкувати «знаменну дату» – 50 років із моменту утворення імперії. Виходячи з цього, з боку керівництва режиму був своєрідний поштовх – бажання забезпечити до ювілею «морально-політичну» та «інтернаціональну» єдність всіх народів Радянського Союзу. Найбільш очевидним фактором посилення «закручування гайок» було зростання

масштабів інакодумства, і подальше їх розширення, очевидно, вилилося би в крах імперії¹.

Влітку 1971 року Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) почав розробку спецоперації «Блок». У листопаді того ж року Комітет держбезпеки при РМ СРСР у Москві провів робочі збори за участі представників республіканських органів КДБ. На ній було схвалено схему дій для припинення «ворожої діяльності учасників так званого демократичного руху», згідно з яким український КДБ отримав наступне завдання – вести документацію діяльності інакодумців для притягнення їх до кримінальної відповідальності та отримання доказових матеріалів на їх спільників. З масовими арештами керівництво КДБ поки що не поспішало, бо поки що бракувало одного важливого шабля, який би дозволив розкрити зв'язок українського дисидентства із закордонними українськими спілками².

15 січня 1972 року з газети «Радянська Україна» читачі дізнались, що органи КДБ при РМ УРСР за проведення антирадянської діяльності заарештували туриста з Бельгії Ярослава Добоша. Сам арешт відбувся 4 січня в Чопі – при перетині кордону молодий чоловік був затриманий, а згодом арештований, бо перевозив з собою «Словник українських рим» політв'язня Святослава Караванського. Під тиском (психологічним, а можливо й психотропним) Я. Добош розповів про свої зустрічі з дисидентами. Вже через декілька днів почалися затримання та арешти тих, кого передбачалося пов'язати з ним як з посланцем із закордонних спілок, а саме заарештовано: у Києві – І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса, Л. Плюща, у Львові – В. Чорновола, І. Стасів-Калинець, М. Осадчого, С. Шабатуру³. Всім їм висували обвинувачення по ст. 62 (ч. 1) Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація та пропаганда»)⁴. Сповна використавши Я. Добоша, його наказом президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1972 р. звільнили від кримінальної відповідальності і змусили покинути кордони Радянського Союзу⁵. Одним із арештованих та засуджених в ході другої хвилі арештів українських дисидентів 1972–1973 рр. став Іван Гель.

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. С. 121.

² Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 32.

³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. С. 122

⁴ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. С. 191.

⁵ Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Т. 143. 2013. С. 33.

Іван Андрійович Гель, уродженець Львівщини, походив зі звичайної сільської родини. У 1954 році закінчив середню робітничу школу у м. Самбір. У 1960 році вступив на вечірній відділ історичного факультету Львівського університету. 24 серпня 1965 року був вперше арештований. У березні 1966 року на закритому судовому засіданні Львівського обласного суду обвинувачений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР та засуджений до 3 років виправно-трудових колоній. Покарання відбував у колонії № 11 в с. Явас Мордовської АРСР⁶. Цікавим є те, що крізь свідчення Івана Геля із цього заслання чітко прослідковується масштаб засудження українців в другій половині 1960-х років. А саме: «Я приїхав до Мордовії в так званий посьолок Явас-11. Туди мене привезли етапом. Ну, і вперше я зустрівся з совєцькими концтаборами. Табір, який нараховував біля 2000 чоловік, 950 там було українців». Серед загальної чисельності тих, хто в Радянському Союзі потрапив до поля зору КДБ, українська частина сягає щонайменше 30%, тобто приблизно 150 тис. осіб⁷.

Після повернення із заслання активно займався створенням та поширенням самвидаву, а саме видрукував та поширив 11 книг. Серед них: «Серед снігів» Валентина Мороза, «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, збірка віршів «Крик з могили» Миколи Холодного та ін. У листопаді 1970 р. надіслав до Верховного суду УРСР заяву протесту проти вироку в справі В. Мороза. 7 грудня 1970 році виступив на похороні художниці Алли Горської в Києві, за що отримав догану від керівництва на роботі⁸.

12 січня 1972 року Іван Гель був вдруге заарештований. У серпні того ж року засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР до 10 років колоній строгого режиму та 5 років заслання. Визнаний особливо небезпечним рецидивістом. Відбував покарання в колоніях особливого режиму в Мордовії (с. Сосновка) та в Пермській обл. (с. Кучино). Під час відбуття покарання Іван Гель написав збірку «Грані культури», яка побачила світ в 1984 році в Лондоні під псевдонімом Степан Говерля. В Україні книга «Грані культури» під справжнім іменем автора видана у Львові в 1993 р.⁹

«Грані культури» – публіцистична праця, яка стала своєрідним маніфестом українського дисидентського руху. У ній Іван Гель відверто й аргументовано критикує політику СРСР проти українського народу, розкриває механізми

⁶ Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Париж: Перша Українська Друкарня в Франції, 1967. С. 30.

⁷ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2003. С. 23

⁸ Персоналії. Гель Іван Андрійович. URL: <https://museum.khpg.org/1113844652>.

⁹ Там само.

політики русифікації та наголошує на необхідності відродження та захисту української державності та культури.

У цьому доробку Івана Геля міститься чимало його важливих і актуальних міркувань. На деяких із них зупинимось більш детально. Вартим безумовної уваги є підрозділ під назвою «Етноцид – головна мета стратегів Москви». У ньому автор наводить міркування про епохально-закономірні зазіхання на природні, економічні, людські та культурні ресурси України як територіально меншої території. Одним із чинників, що дозволяв такій політиці існувати, автор вважав тотальну безкарність, спостерігання міжнародної спільноти за злочинами радянського режиму та відсутність будь-якої допомоги з припиненні незаконних дій тоталітаризму. Сутність такої політики Москви починається, на думку автора, ще з епохи колоніального царизму, а причинами поширення на території України – ліквідація національних сил після більшовицької революції 1917 року та продовження більшовицького терору, що потягнув за собою знекровлення нації та деморалізацію національних сил, що все ж залишались активними¹⁰. «Малі народи не в змозі дозволити собі на активний опір з мільйонами жертв, прикладом чого стала Україна, що в ім'я свободи докладає виняткових героїчних і цілеспрямованих зусиль і в наслідок цього, а також мовної, релігійної та культурної близости з окупантом, величини нації та її території, історичної долі та геополітичного положення, піддається особливо жорстокому тискові донедавна в політиці геноциду, а нині етноциду»¹¹.

Відповіддю на такий стан речей логічно мало би стати наступне міркування Івана Геля, викладене в підрозділі «Граней культури» під назвою «Максимальна активізація всіх українців». Активізацію українців на території України та за кордоном автор вважав однією із фундаментальних задач національно-визвольного руху України. Під загальною активізацією українців та мобілізацією світової спільноти мається на увазі провадження на території України і в країнах, де знаходилася українська діаспора, зусиль психологічного впливу, в результаті яких уряди країн Заходу мали б усвідомити важливість включення своїх засобів масової інформації в суспільно-політичне та культурне життя України. Таким чином українське питання мало би стати значимим і винятково важливим у проблемах світової та європейської політики. Важливим завданням українського національного руху І. Гель вважав обговорення проблем поневоленого народу в міжнародних організаціях, зокрема Європейському

¹⁰ Гель І. Грані культури. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1984. С. 41.

¹¹ Там само С. 42.

Парламенті та Організації Об'єднаних Націй (ООН), під час зустрічей країн-учасниць Наради із питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) та ін.¹²

Важливою частиною роботи на міжнародній арені автор вважав клопотання до ООН про важливість визнання країнами-членами ООН колоніального статусу України, позбавлення членства в цій структурі УРСР як маріонеткового утворення. Також важливим заходом мало би стати прийняття Резолюції про надання Україні незалежності й утворення суверенної держави на основі природного права націй на суверенне життя і права народів на самовизначення та Декларації ООН про деколонізацію від 1960 року¹³.

Особливо важливим у контексті розуміння радикальних поглядів автора, навіть в умовах позбавлення волі, є наступна частина аналізованого підрозділу його праці: «В результаті цих заходів, перед Національно-визвольним рухом постає задача сформулювати й вручити компетентним інституціям держав-учасниць ООН – ще один офіційний Документ Руху про заміну сфальсифікованих і таких, що принижують національну гідність українців, формально існуючих, проте розроблених та прийнятих Москвою з метою осквернення історичних символів державности – справжніми національними державними символами, а саме: Прапор – синьо-жовтий, Герб – Тризуб, Гімн – «Ще не вмерла Україна»... До Документу буде звичайно додано Протокол з описом, а також правильне масштабне відтворення Прапора й графічне зображення Герба, текст і ноти Гімну»¹⁴. Власне, такі вимоги є абсолютно сміливою заявою автора про якісну відмінність України від імперії з центром у Москві.

Отже, в ході аналізу вище викладеного матеріалу можемо зробити висновок про неабсолютну успішність репресивних заходів КДБ проти українських дисидентів. Друга хвиля арештів 1972–1973 рр. безумовно була чітко спланованою та масштабною. У ході її проведення постраждали чимало яскравих представників дисидентського руху другої половини ХХ ст. Проте вона не стала остаточно руйнівною для розвитку спротиву радянській окупації. Навіть у місцях ув'язнення дисиденти продовжували інтелектуальну боротьбу. Це добре видно з діяльності Івана Геля, який в умовах відбуття покарання створив трактат «Грані культури» – визначний і винятково важливий публіцистичний доробок. У ньому дисидент аргументовано, відверто та впевнено критикував політику СРСР проти українського народу (зокрема, русифікацію) та обстоював

¹² Там само С. 163.

¹³ Там само С. 164.

¹⁴ Там само С. 164

думку про необхідність відновлення української державності й культури та їх подальшого активного захисту.

Перегінчук Марія. *Тюремний публіцистичний доробок Івана Геля періоду другого ув'язнення (1972–1987 рр.).* У статті здійснена спроба здійснити аналіз змісту публіцистичного твору Івана Геля «Грані культури», який був написаний в час другого ув'язнення автора (1972–1987 рр.). «Грані культури» є своєрідним маніфестом українського дисидентського руху другої половини ХХ століття. У ньому автор виклав свої міркування щодо тих фундаментальних засад імпералізму СРСР, що сприяли духовному занепаду України. Також було подано чіткі ідеї того, як посприяти відновленню України як самостійної держави та її збереженню.

Ключові слова: Іван Гель, дисидентський рух, друга хвиля арештів, тюремна публіцистика, Комітет державної безпеки, радянські колонії.

Perehinchuk Mariia. *Prison journalistic work of Ivan Hel during the period of his second imprisonment (1972–1987).* The article attempts to analyze the content of Ivan Hel's journalistic work "Edges of Culture," which was written during the author's second imprisonment (1972–1987). "Edges of Culture" is a kind of manifesto of the Ukrainian dissident movement of the second half of the 20th century. In it, the author outlined his thoughts on the fundamental principles of USSR imperialism that contribute to the spiritual decline of Ukraine, as well as clear ideas on how to contribute to the restoration of Ukraine as an independent state and its preservation.

Keywords: Ivan Hel, dissident movement, second wave of arrests, prison journalism, State Security Committee, Soviet colonies.

Додаток А5

Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти в умовах Нової української школи»

(м. Івано-Франківськ, 18.05.2023 р.)

Перегінчук М. М.

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ
КІНЦЯ 1950-х – ПОЧАТКУ 1980-х рр.
У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ**

Проаналізовано основні тенденції та аспекти висвітлення історії українського національного руху другої половини ХХ ст., що уособлений зародженням та розвитком течії дисидентства, у шкільних підручниках для 5-х та 11-х класів закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: український національний рух, дисидентство, шкільна освіта, підручники.

Кінець 1950-х – початок 1980-х рр. на українських землях був надзвичайно колоритним періодом. Саме тоді радянський режим почав спрямовувати всі важелі впливу на всебічну радянізацію всіх республік СРСР, а точніше їх тотальну русифікацію, обмеження прав людей на свободу віросповідання, власну національну культуру, мову, традиції та багато інших чинників, що дозволяли підтримувати на плаву збереження національної ідентичності в умовах радянського поневолення. Україна не стала винятком в такій політиці СРСР, і наслідком цього стало виникнення в тодішній УРСР течії дисидентства або інакодумства. Інакодумці – ті, хто не згоден із офіційною політикою правлячого режиму. Саме українські дисиденти були учасниками українського національного руху другої половини ХХ ст.

Питання дослідження аспектів інтерпретації українського національного руху в шкільних підручниках є дуже важливим в ході розвитку шкільної освіти, адже підручник – це саме той засіб навчання, в якому історична інформація подана структуровано, із поясненням не тільки матеріалу за хронологічним принципом, а також термінології, висвітлення дискусійних питань, роботою із джерелами, картою тощо. Підручник – це вірний друг та помічник учня в процесі навчання в школі, але варто зауважити, що не

також термінології, висвітлення дискусійних питань, роботою із джерелами, картою тощо. Підручник – це вірний друг та помічник учня в процесі навчання в школі, але варто зауважити, що не головний, адже ресурсів для навчання, окрім підручника, в сучасному освітньому процесі є дуже багато.

У шкільних підручниках для 5-х класів висвітлення історії дисидентського руху в силу вікових можливостей 5-класників отримало досить схематичний характер. Матеріал подається наступним чином: автори наводять інформацію про причини зародження руху (в ході лібералізації суспільно-політичного життя у другій половині 1950-х рр. та на підвалинах структур попереднього періоду боротьби за українську самостійність, що багато років вели боротьбу проти радянської влади – Української повстанської армії (УПА) та Організації українських націоналістів (ОУН)), називають деяких найбільш відомих інакодумців, наприклад Левка Лук'яненка, Аллу Горську, Мустафу Джемілева, В'ячеслава Чорновола та ін. [1, с. 118]

Сучасні підручники для 11-х класів ЗЗСО наразі досить добре наповнені навчальним матеріалом з історії українського національного руху XX ст. У них, зокрема, автори зупиняються на

аналізі питань зародження дисидентського руху (кінець 1950-х рр.), його розвитку за часів правління в СРСР Леоніда Брежнєва (середина 1960-х – початок 1980-х рр.). Цей період був досить багатограним як у плані розмаху розвитку діяльності дисидентів (підтримка української культури, а саме продукування літературно-мистецького доробку в маси, проведення літературних вечорів, а також різного роду політичні акції протести проти влади), так і в плані посилення репресивної політики влади СРСР проти дисидентів (три хвилі арештів українських дисидентів, позасудові переслідування, запроторення до психлікарень тощо). Також деякі автори, наприклад Н. М. Сорочинська та О. О. Гісем, зосереджують свою увагу на висвітленні релігійного дисидентства. Адже, незважаючи на те, що згідно із Конституцією СРСР громадяни нібито мали свободу віросповідання, радянська влада здійснювала атеїстичну політику; до прикладу в СРСР була заборонена Українська автокефальна православна та греко-католицька церкви. Поборниками такої політики влади стали релігійні дисиденти на чолі з Василем Романюком, Йосипом Терелею та ін. [3, с. 100–109]

Пропонуємо розглянути інтерпретацію українського національного руху другої половини XX ст. на прикладі підручника авторства В. Даниленка та М. Смольницької. Звернемо увагу на

національного руху другої половини XX ст. на прикладі підручника авторства В. Даниленка та М. Смольницької. Звернемо увагу на висвітлення надзвичайно важливої в історії розвитку дисидентського руху організації – Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод (УГГ), основною метою діяльності якої було стеження за здійсненням Гельсінських угод на території України, а також збиранням і поширенням інформації про їх порушення. Автори подають вище згадану інформацію, а також дату заснування УГГ – 9 листопада 1976 р. в м. Києві, інформацію про членів УГГ (Миколу Руденка, Левка Лук'яненка, Оксану Мешко, Ніну Строкату, Петра Григоренка, Івана Кандибу, Миколу Матусевича, Мирослава Мариновича, Олексу Тихого та ін.). Також наявні дані про подальшу долю групи – із грудня 1976 р. проти її учасників починаються нещадні репресії. Ті люди, які вступали в УГГ після грудня 1976 р. були по суті справжніми героями, адже вони знали, що рано чи пізно їх за цю діяльність арештують, але в свідомості дисидентів переважав покликання до здобуття демократії та свободи. Для учнів члени УГГ є хорошим прикладом активної громадської поведінки – бути впевненим в своїй ідеї, свято вірити в неї та робити все можливе для

173

її здійснення, якщо звісно вона не принесе лиха для інших [2, с. 96–97].

Важливим є не тільки опрацювання теоретичного матеріалу, а ще і виконання різного роду практичних завдань. У сучасних підручниках є пропонувані практичні роботи, що в деякій мірі полегшує роботу вчителя і дає можливість учням краще засвоїти навчальний матеріал. Гарним прикладом пропонуваного є практична робота № 3 «Українські дисиденти – виклик системі» в підручнику, авторами якого є Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. Б. Гирич, І. О. Бурнейко. Практична робота передбачає виконання учнями 3-х завдань. Завдання 1 дасть змогу учням розвивати вміння працювати в колективі та комунікувати зі своїми колегами. Учні мають об'єднатися в пари та опрацювати матеріал із рубрики «З Україною в серці» та інші документи практичної роботи, що також містяться в підручнику. Далі визначити, ким за професією були дисиденти та до якої верстви радянського суспільства належали. Під час виконання завдання 2 учні мають встановити, за що саме боролися дисиденти. У завданні 3 учні повинні визначити результати дисидентського руху для кожного з учасників і загалом для суспільства. Така робота допоможе формувати як предметні (інформаційна, логічна, аксіологічна,

повинні визначити результати дисидентського руху для кожного з учасників і загалом для суспільства. Така робота допоможе формувати як предметні (інформаційна, логічна, аксіологічна, хронологічна), так і загальні (громадянська, особистісна, творча та ін.) компетентності [4, с. 144–150].

Надзвичайно важливим аспектом вивчення будь-якої теми з історії є використання на уроках історії джерельного матеріалу. Щодо вивчення історії українського національного руху другої половини ХХ ст. більшість шкільних підручників отримали достатній рівень наповненості джерелами. У підручнику за авторства О. І. Пометун та Н. М. Гупан (рівня стандарту) є декілька цікавих документів, які заслуговують нашої уваги. Першим таким документом є документ, що має назву «З доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС “Про культ особи та його наслідки”». Він досить добре описує політику нового очільника комуністичної партії Микити Хрущова, засудження ним політики попереднього генсека (Йосипа Сталіна) та взяття курсу на часткову лібералізацію суспільства. Ще одним цікавим документом є «З листа В. Стуса до Президії Верховної Ради СРСР, 1976 р.». Це документ, у якому засуджений на той час поет, шістдесятник, дисидент Василь Стус,

174

після цілого ряду аморальних вчинків керівництва режиму, посилення репресій проти дисидентів, просить позбавити його радянського громадянства, і виселити його за межі СРСР. Цей вчинок заслуговує поваги та є дуже цінним для учнів, адже В. Стус – це яскравий приклад свідомого патріота та просто розумної та відважної людини [5, с. 112, 174].

Отже, загалом питання представлення та інтерпретації українського національного руху кінця 1950-х – початку 1980-х рр. в шкільних підручниках на сучасному етапі розвитку шкільної освіти отримало високий рівень. Переважна більшість підручників характеризуються як доволі хороші для використання в закладах загальної середньої освіти. У багатьох з них навчальний матеріал подано структуровано, із використанням схем, таблиць, тлумаченням термінів, джерельного матеріалу, наявними біографічними довідками тощо. Звісно ж, не можна не згадати і про мінуси, які ми помітили в ході аналізу висвітлення в підручниках історії українського національного руху в другій половині ХХ ст. Їх, на жаль, є достатньо, починаючи із неправильного оформлення навчального тексту (суцільна заповненість ним сторінок підручника) і закінчуючи «сухістю» подання навчального матеріалу (хронологічний принцип подання інформації, без цікавих доповнень, схем, таблиць тощо).

подання інформації, що давала допомогу, а не, навпаки, гальмувала. Також недоліком є те, що дуже часто автори шкільних підручників зупиняються на одних і тих самих подіях, навчальний матеріал надзвичайно схожий за своєю суттю, тобто різноманіття у виборі вчителем підручника для навчання фактично немає.

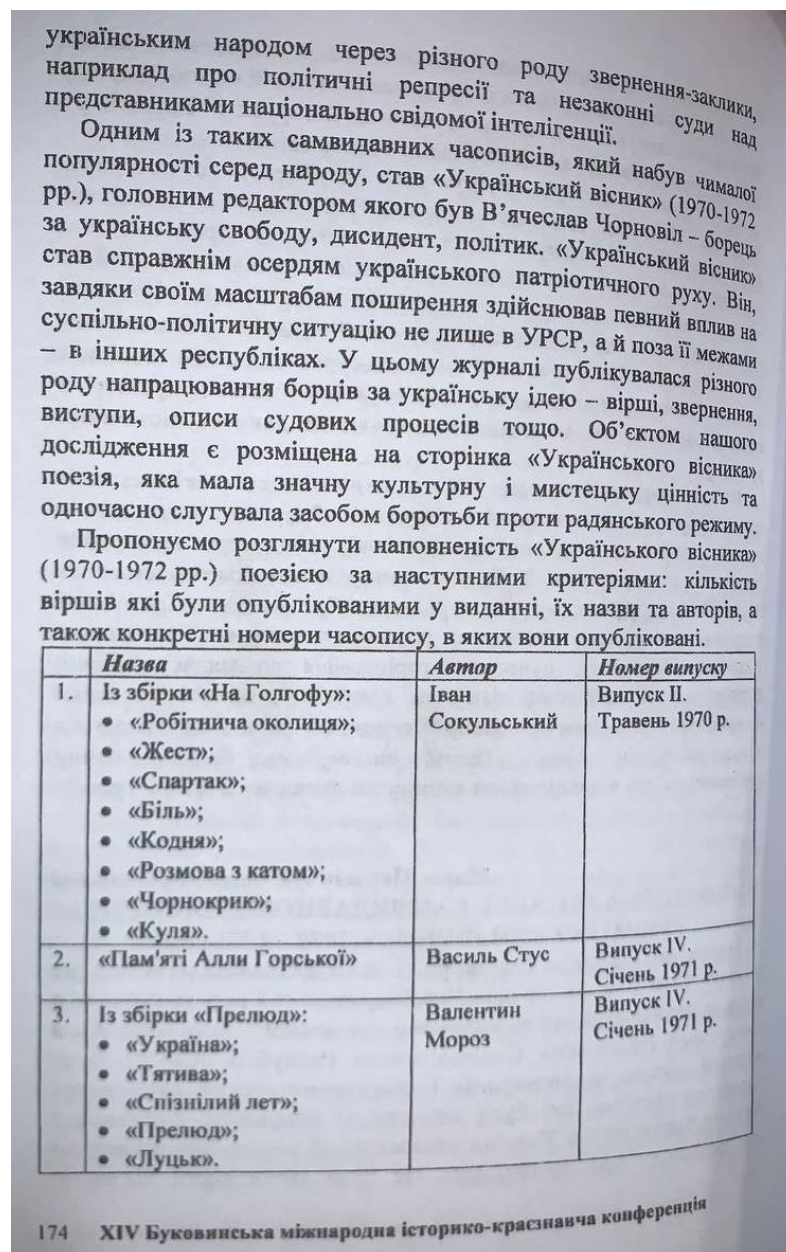
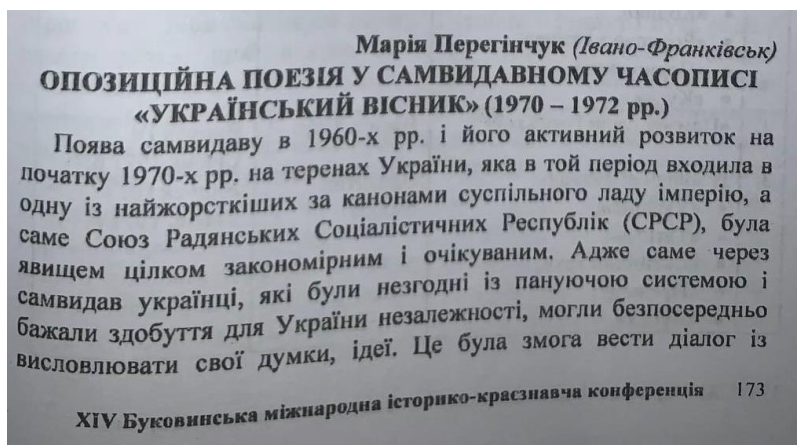
Список використаних джерел

1. Вступ до історії : підруч. для 5 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, І. О. Піскарьова, О. В. Бурлака. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 192 с.
2. Історія України : рівень стандарту : підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти / Віктор Даниленко, Мирослава Смольницька. Київ : Генеза, 2019. 224 с.
3. Історія України [рівень стандарту] : підручник для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти / Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2019. 240 с.
4. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. Б. Гирич, І. О. Бурнейко. Тернопіль : Астон, 2019. 256 с.
5. Історія України : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень / О. І. Пошетун, Н. М. Гупан. Харків : Січ, 2012. 333 с.

Джерело: ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 18 травня 2023 р. За наук. ред. М. Ю. Косила і А. З. Королька. Івано-Франківськ : Симфонія Форте, 2023. 281 с.

XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція

(м. Чернівці. 27–28.10.2023 р.)

4.	Із збірки «Підсумовуючи мовчання»:	Ігор Калинець	Продовження табл.
			Випуск IV. Січень 1971 р.
5.	«Василеві Симоненкові»	Іван Драч	Випуск IV. Січень 1971 р.
6.	«Василеві Симоненкові»	Микола Холодний	Випуск IV. Січень 1971 р.
7.	«Симоненкові»	Богдан Стельмах	Випуск IV. Січень 1971 р.

З вище поданої таблиці можемо зробити висновок, що загалом у виданні «Українського вісника» 1970–1972 рр. опубліковано близько двох десятків віршів, які були розміщені на сторінках II та IV випусків часопису.

Загальна тональність віршів, як і їх назви, дають зрозуміти, що вони наповнені глибоким патріотичним змістом, який висловлювався крізь призму опису загальних протестних настроїв суспільства, спровокованих імперією зла. Хорошим цьому прикладом є вірш І. Сокульського під назвою «Спартак», в якому автор дуже влучно описує становище українського народу в полоні СРСР: «Тавро раба кричить мені у душу, Тавро раба у мозок кричить: «Невже рабом померти мушу, Німий, нічий?!...». Вірш лунає ніби заклик до народу України – скинути пута раба і почати діяти, щоб власне не бути «рабом». Також гарним прикладом відваги та мужності у своїх висловлюваннях проти тодішньої влади є вірші, присвячені представникам українського шістдесятництва, яких вбила радянська влада, зокрема художниці Аллі Горській та літератору Василю Симоненку. Поет, перекладач, літературний критик, прозаїк Василь Стус присвятив Аллі Горській вірша під назвою «Пам'яті Аллі Горської»: «...Усім нам смерть судилася зарання. Бо калинова кров – така ж крута, вона така ж терпка, як в наших жилах. У сивій завірюсі голосінь ці грона болю, що падають в глибіню, безсмертною бідою окопились».

Схожа тональність багатьох інших віршів напевно і стала приводом до того, що головний редактор часопису В. Чорновіл відібрав їх для публікації в часописі. Адже саме на початку 1970-х рр. радянська влада почала «закручувати гайки» розвитку української культури, яка отримала можливості для розвитку у відносно спокійний період т. зв. хрущовської відлиги. Уже в 1972 р. проти українських дисидентів було організовано другу хвилю арештів, яка фактично призупинила поступ шістдесятництва та була спрямована в т. ч. проти видавців «Українського вісника».

Отже, на сторінках журналу «Український вісник» на початку 1970-х рр. було опубліковано близько двох десятків віршів авторства різних учасників українського дисидентського руху. Їх зміст і тональність дають можливість зрозуміти, які настрої панували серед тогочасного покоління інакодумців. Опозиційна поезія була просякнута відвагою, мужністю та радикалізмом та була викликом для радянського режиму та його політики щодо українського народу.

Джерело: XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей, Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р. Наук. ред. проф. Олександр Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2023. 226 с.

Всеукраїнська наукова конференція «Четверті Грабовецькі історичні читання»

(м. Івано-Франківськ. 04.12.2023 р.)

Марія ПЕРЕГІНЧУК

ПОЕТ ТАРАС МЕЛЬНИЧУК В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Предметом статті є аналіз вкладу поета Тараса Мельничука в розвиток українського національного руху другої половини ХХ століття через призму розгляду біографії митця, а також його літературно-творчого доробку. У статті розглянуто основні віхи діяльності Тараса Мельничука, загальні відомості із життя поета, а також здійснена спроба аналізу віршів із збірки «Князь Роси» на історичну та національно-патріотичну тематику.

Ключові слова: Тарас Мельничук, український національний рух, дисидентський рух, радянський режим, репресії.

Національно-визвольний рух – характерна риса життя українців в різні історичні епохи, що була спричинена різними зовнішніми, і зрештою внутрішніми факторами. У кожний період боротьби за відновлення української державності її учасниками і яскравими лідерами були насамперед свідомі, освічені і хоробрі українці. Станом на другу половину ХХ ст. учасниками українського національного руху стали дисиденти, а також шістдесятники. Окремою гілкою течії шістдесятництва стала поезія, автори якої в силу свого таланту та громадянської позиції висловлювали протест проти на той час пануючої імперії – СРСР. Одним із поетів-дисидентів став Тарас Мельничук.

Тарас Юрійович Мельничук (20.08.1938 – 29.03.1995) – відомий український поет. Лауреат премії ім. В. Сосюри (1990 р.) та Державної премії ім. Т. Шевченка (1992 р.). Політв'язень Пермських таборів (1972–1975 рр., 1979–1982 рр.). Потерпілий від явища «каральної» психіатрії в Радянському Союзі. Двічі одружений, батько двох дітей – дочки Ярослави та сина Віталія.

Народився в селі Уторопи Косівського району Івано-Франківської обл. в релігійній родині Ганни та Юрія Мельничуків. Мати Тараса Ганна – гуцулка, батько Юрій – талановитий різнофаховий місцевий майстер (коваль, стельмах, ткач). Дитинство

Тараса Юрійовича, на жаль, припало на роки Другої світової війни – найбільшого лихоліття за всю світову історію. У 1955 р., після закінчення Яблунівської семирічної школи здійснив спробу вступу на факультет журналістики Львівського державного університету. Проте ця спроба була невдалою. Опісля – зареєстрував шлюб та повінчався із Марією Залуцькою. У цьому шлюбі в Тараса Мельничука народилась донька Ярослава. Згодом шлюб розпався, Тарас Юрійович одружився вдруге. В другому шлюбі із дружиною Тетяною в нього народився син Віталій. Але і другий шлюб не був міцним. Згодом пара розлучилась [2].

Восени 1957 р., у віці 19-ти років Тараса Мельничука було призвано на військову службу. Проходив її юнак у Приморському краї. Після восьми місяців служби був достроково звільнений, в ході скорочення Збройних Сил, під яке потрапили хворі та одружені [2].

У 1958 р. вступив на філологічний факультет Чернівецького університету, з якого його тричі виключали. В результаті закінчив лише три курси. Заочно навчався в Літературному інституті ім. Горького в Москві. Саме в цей час почалися прояви таланту поета.

За свідченнями В. Освієнка, він багато писав, за одну ніч міг написати близько 15–20 віршів. Мав талант новатора та своєрідного «бунтівника» – ніколи довго не засиджувався на одному місці. Працював у м. Кривий Ріг над будівництвом гірничо-збагачувального комбінату, в Томській області у геодезичній партії, а також слюсарем на залізниці в м. Одеса [2].

З 1964 р. діяльність Тараса Мельничука набуває по-справжньому мистецьких рис. Саме тоді він остаточно повернувся в Україну. Почав працювати у декількох районних газетах, а саме у Хотині, Косові, Богородчанах, Верховині. Навесні 1964 р. в журналі «Дніпро» вийшла перша збірка віршів поета. У 1967 р. завершив роботу над збіркою «Несімо любов планеті». У цей період Тарас Юрійович почав отримувати запрошення з літстудії [2].

24 січня 1972 р. поет був вперше заарештований за рукопис поетичної збірки «Чага». Цензори збірки заявили, що декілька десятків віршів мають антирадянську спрямованість. 11 травня 1972 р. засуджений в м. Івано-Франківську за ст. 62 ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Вирок – три роки таборів суворого режиму в 36-му таборі в Пермській області. В ув'язненні не відмовився від своєї діяльності та позиції – продовжив писати вірші,

120

підтримував голодівки. Прикладом є голодування, оголошене 12 жовтня 1974 р. в знак протесту проти відмови надання медичної допомоги політв'язневі Івану Світличному. Був звільнений з ув'язнення після відбуття терміну покарання в січні 1975 р. Не відмовився від своїх поглядів, що в подальшому викликало проблеми із працевлаштуванням. Змушений був виїхати до Новосибірська на заробітки [2].

Вдруге був репресований в січні 1979 р. за ст. 206, ч. 3 КК УРСР («злісне хуліганство»). Це стало результатом нападу на Тараса Мельничука хулігана, озброєного ножом. Влада вирішила присвоїти за своєю суттю збройний напад саме Тарасу Юрійовичу. Через цю ситуацію він певний час був змушений переховуватись в друзів у Коломії та Печеніжині, але був вистежений і заарештований. У квітні 1979 р. Т. Мельничук був засуджений у м. Косів на чотири роки позбавлення волі. Термін відбував у кримінальній зоні ІВ-301/86 у м. Вінниці. В цей час він також писав і передавав вірші на волю під псевдонімами Олег Чорнобог, Зіновій Кайлос, Світозар Бойшак. У 1982 р. його було звільнено з ув'язнення, але запропорено в іншу тюрму – психлікарню с. Джурів Косівського району для лікування нібито від алкоголізму. Після втечі звідти і тривалих переховувань його направили в Івано-Франківську централізовану психлікарню. Випустили тільки після 1986 р. Останні роки життя провів у Коломії. Помер 29 березня 1995 р., похований в рідному селі Уторопи Косівського району [2].

Тарас Мельничук – приклад стійкості й мужності. Підтвердженням цих слів є спогади про нього одного із учасників українського Руху Опору, політв'язня, керівника одного з найуспішніших боїв УПА під Космачем сотенного УПА на прізвисько Кривоніс – Мирослава Симчича. Ось як про Тараса

Юрійовича відгукується Кривоніс: «Відвагою і мужністю з-посеред невільницького люду вирізнявся Тарас Мельничук. Постійно був у перших лавах, якщо йшлося про якісь акти непокори владі, вимог щодо прав людини, ніколи не ховався за чийсь спину. Я гордився молодим своїм країнином, уродженцем Уторопів на Косівщині...» [1, с. 248].

Загалом талановитий поетичний дух Тараса Мельничука є автором чималої кількості поетичних збірок, наприклад у 1982 році у м. Торонто (Канада) у видавництві «Смолоскип» ім. В. Симоненка

без відома автора вийшла збірка «Із-за ґрат», в якій було вміщено 28 віршів написаних в ув'язненні. У 1990 р. у Великобританії світ побачила збірка віршів «Строфи з Голгофи». Також у 1990 р. з'явилася збірка «Князь роси». Вірші, які наявні в даній збірці, пропонуємо проаналізувати детальніше.

Загалом у віршах Тараса Мельничука присутня тональність туті за трагічним минулим і сьогоденням, описано біль і розпач від ситуації, що склалась із українською державністю станом на другу половину XX ст. Гарним тому прикладом є вірш під назвою «Диптих»:

*Виводять знов на плац мужчин.
Дроти. І пси (немов міністри) ...
Мовчиш, Росіє?..*

*І мовчи!
Точи, точи на себе вістря!*

*А ви, кати-наглядачі.
Всія Росії палачі,
Не мучте –
краще нас повісьте...
Чи розстріляйте! –
так простіше! –
І ересь випалить огнем!..*

*...Десь на Вкраїні квітнуть вишні,
Й повстанців – гайдамаків піших
Волочить бусурмен конем. [1, с. 72].*

Також відмінним прикладом поетичного опису історичного минулого України та широї скорботи за ним є вірш що має назву «Стародавній Сонет». В нього читаємо наступне:

*Бджіл медоносних українські доли,
Й сама Вкраїна – вулик золотий...
Було, було... Та відгуло в світи
Й взяло з собою щільники медові.*

*І покриткою попідтинню доля
Пішла, розп'ята на штики й хрести.
Втіка з Сибіру Кармелюк Устим,*

122

Але дарма – нема Вкраїни вдома.

*Є прах. Є страх... З Софії капле кров,
Аж захлинулись Золоті Ворота,
І жебраком йде до Москви Суботів... [1, с. 32].*

У творчому доробку Тараса Мельничука наявні вірші із циклу «Історичне», у яких автор частково згадує історію України середньовічної доби та паралельно роздумує над сучасністю:

*Степом іду
коня убито*

*булану тінь його
за срібну вуздечку веду*

*Веду
над Трубайлом
чи то над Дніпром
що вкритий кригою
і синюватим
церковним склом
П'є печеніг вино
з черепа Святослава
І доки він буде пити
кров мою*

зайда кривава? [1, с. 71].

Своєрідною «сповіддю душі» поета, яка широко переймається за становище держави в ХХ ст. є вірш «Немає серця – лиш осердя». В ньому читаємо наступне:

*Немає серця – лиш осердя
Зосталось в грудях,
де кубло
Звив ненаситець. Серце ж –
ствердло,
А серце – мертве,
й сонце – вмерло,
Й в терновому вінку чоло.*

І не кажи: «Нещасна доле!..»

123

*Той, хто загріб тебе, зборов –
Не зжалиться! –*

він знає добре

*І що то мова,
й що Чорнобиль,*

Й що вільним стати

може

обрій,

Лише умочений у кров.

У цьому вірші проглядаються роздуми поета про те як «ствердло» (тобто уповільнилось, стало менш яскравим) національне життя в Україні в ХХ ст., у часи перебування під радянською окупацією. Також у вірші наявні прямі за своєю суттю, можливо жорстокі, але правдиві рядки «...*Й що вільним стати може обрій, Лише умочений у кров*». Тобто, автор доводить до читача думку, що вільним можна стати лише через боротьбу, але не обов'язково збройну, а й через інтелектуально-мистецьку, чи загалом просвітницьку [1, с. 198].

Отже, Тарас Юрійович Мельничук за свої 56 років життя зробив чималий внесок в розвиток українського національного руху як поет-дисидент. Двічі засуджений за свою діяльність, але ні разу не зламаний системою. Навіть перебуваючи в ув'язненні він не припиняв писати вірші, які згодом вилились у видання декількох збірок, зокрема збірки «Князь роси». Вірші за авторства Тараса Юрійовича можна охарактеризувати як змальовування туги за прадавнім минулим України, її історією державотворення, а також опис переживань за долю свого народу в умовах окупації Батьківщини Радянським Союзом.

Джерела та література:

1. Мельничук Т. Князь роси. Вибрані вірші / спогади, нариси (вид. 2-ге, доповнене). К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2022. 304 с.
2. Овсієнко В. Мельничук Тарас Юрійович. Персоналії / Український національний рух. URL: <https://museum.khpg.org/1317667073>.
УДК 069:316.7(477.86)(043.2)

Джерело: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Четверті Грабовецькі історичні читання». Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2024. 156 с.

Додаток А8

Звітна студентська наукова конференція ПНУ ім. В. Стефаника, підсекція історії України і методики викладання історії

(м. Івано-Франківськ, 04.04.2024 р.)

ПІДСЕКЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ І МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

(618 ауд.)

Керівник підсекції – кандидат історичних наук, доцент А.З. КОРОЛЬКО

Секретар підсекції – старший лаборант кафедри історії України і методики викладання історії І.І. ПАЛШІЧУК

15. Поезія шістдесятників як вияв спротиву радянському режиму.

Студентка IV курсу, спеціальність «Середня освіта (історія)», денна форма навчання

М. ПЕРЕГІНЧУК

Науковий керівник – старший викладач, кандидат історичних наук

Б.В. ПАСКА

ПОЕЗІЯ ШІСТДЕСЯТНИКІВ ЯК ВИЯВ СПРОТИВУ РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМУ

На превеликий жаль питання: «Скільки коштує свобода?» актуальне для українців мало не завжди! Чимало не кожної історичної епохи на українських землях в силу різноманітних обставин – чи то незлагодженості дій зсередини чи то загарбницьких поглядів ззовні.. існувало та існує поняття національно-визвольного руху – руху за мир, свободу, правду і незалежність.

Станом на другу половину ХХ ст. учасниками національно-визвольного руху в Україні стали дисиденти. Дисиденти – покоління молодих і рішучих, розумних і кмітливих, працьовитих і безстрашних. Інакодумці – творчі люди з неординарним мисленням, думки та смаки яких є відмінними від масових або офіційних. Тобто інакодумцем може бути будь-яка людина, яка насамперед є

творчою особистістю, в тому плані, що може інакше думати і висловлювати свої думки – це творчість, що породжує культуру. Згідно визначення відомого поета, прозаїка і водночас дисидента та політв'язня Ігоря Калинця: «Дисидент – це той, хто незгідний із офіційною ідеологією, не погоджується із діями офіційної влади... В нашому понятті дисиденти – це були ті люди, які в тій чи іншій мірі виступили проти марксистсько-ленінської ідеології, проти внутрішньої чи зовнішньої політики Радянського Союзу – тобто ті люди, які стали на захист прав людини, прав нації».

Окремою, надзвичайно важливою і колоритною ланкою українського національного руху 1960–1970-х рр. стало шістдесятництво, яке на жаль зазнало чи не найбільших гонінь від тодішньої влади СРСР. Видатними діячами культурно-просвітницького руху шістдесятників були молоді і творчі особистості: поети, письменники, художники, публіцисти, історики. Вони через свій науковий і мистецький доробок висловлювались проти радянського режиму

Поетів шістдесятників можна поділити на своєрідно умовних декілька гілок: «класиків поетичного слова» - Василь Симоненко, Ліна Костенко, Василь Стус; Василь Голобородько; представники львівського андеграунду – Ігор та Ірина Калинці, Григорій Чубай; і вже більш пізнє покоління вісімдесятників – Андрухович, Римарук, Малкович.

Василь Симоненко є автором збірок поезій: «Тиша і грім» (1962), «Земне тяжіння» (1964), «Берег чекань» (1965), «Лебеді материнства» (1981); Василь Стус – «Круговерть» (1965), «Палімпсести» (1986), «Зимові дерева» (1970), «Свіча в свічаді» (1977, видана за кордоном); Ліна Костенко - «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), роману у віршах «Маруся Чурай» (1979, Шевченківська премія 1987), поеми «Берестечко» (1999, 2010).

Чимала кількість віршів, авторами яких є шістдесятники були опубліковані в самвидавному часописі «Український вісник» (1970-72 рр.). Загалом у журналі «Український вісник» 1970–1972 рр. опубліковано 45 поезій (серед них один

цикл віршів і одна поема) дев'яти авторів, які були розміщені на сторінках II, IV та V випусків часопису. Авторами віршів були активні представники українського національно-визвольного руху другої половини XX ст. із середовища шістдесятників, зокрема В. Симоненко, В. Стус, В. Мороз, І. Калинець, Г. Чубай, І. Сокульський, М. Холодний та ін. Їх поезія в умовах брежнєвського застою 1960-х – 1970-х рр. була фактором, який підтримував опозиційні настрої в суспільстві, зворушував народ до протистояння існуючому режиму. Поети-опозиціонери перебували під постійним наглядом Комітету державної безпеки (КДБ), а незабаром більшість із них у результаті репресій опинилися за ґратами.

Загальна тональність віршів витримана в антирадянському ключі, вони наповнені глибоким патріотичним змістом, який висловлювався крізь призму опису загальних протестних настроїв суспільства, спровокованих радянською імперією. Хорошим цьому прикладом є вірш поета із м. Дніпропетровськ (нині Дніпро) Івана Сокульського під назвою «Спартак», в якому автор дуже влучно описує становище українського народу під владою СРСР: *«Тавро раба кричить мені у душу, // Тавро раба у мозок кричить: // «Невже рабом померти мушу, // Німий, нічий?!...»*. Вірш був своєрідним заклик до народу України – скинути пута раба і почати діяти, щоб відстояти свою людську гідність.

Наступним поетичним твором, який заслуговує особливої уваги, є поема авторства видатного львівського поета, лідера місцевого українського андеграундного мистецького середовища Григорія Чубая під назвою «Вертеп». У цьому яскравому творі, який на рубежі 1960-х – 1970-х рр. мав значну популярність серед львівських дисидентів та творчої інтелігенції, автор сатирично описує всю тавтологічність і буденність суспільного життя в Радянському Союзі: *«...Ах ця безмежно щаслива цивілізація, яка, попри все це не забуває про те, що вона є найвищим виявом всесвітнього прогресу і рухається. Так, саме рухається! // Пішки, // в авто, // в катафалку, // в трамваї, // і яка рухаючись, встигає: // відвідати пивний бар; // впівголоса критикувати позаочі свого начальника; // влаштувати скандал дружині;*

// розв'язати 2–3 кросворди... // Чуєте?! // Вона рухається!!! // Вистукує каблучками, грюкає дверима, співає, лається, гримить посудом на кухні, ковтає пілюлі. // Чуєте?! // Вирує світ. Сміється, плаче, виє. // Кружляють видива веселі і сумні. // Іде вертеп без поділу на дії, // Хіба що з поділом на ночі і на дні...».

Наявні рядки, у яких автор задається риторичним в умовах радянської дійсності запитанням: «Як не втратити себе як особистість в суспільстві, де потрібно підлаштовуватись під те, що продукує ідеологія?»: *«...Кружляє світ. Мовчить, як треба крику, // І правда топиться в брехні чи не щодня... // Невже і я впаду у нього й зникну // Безболісно, безлико, навмання? // Впаду туди, де безум всьому пастир, // Й пасе держави, душі і слова. // О Боже мій, не дай мені упасти, // Бо обертом іде вже голова...», «...Від пустослів'я, Боже, одведи! // Затъмила голови тупі лакумозанія – // Пофіміамлять і чекають: хто подасть. // І душу кожен з них, неначе мантію // Перешива по-модному – «под власть».*

Також у поемі Г. Чубая чудово описано «єдиноправильність» панівної в Радянському Союзі ідеології, коли всі галузі суспільного та навіть повсякденного життя керувалися кремлівськими директивами, зі зневагою до національних цінностей кожного конкретного народу, а власна думка та ініціатива особистості жорстоко карались: *«Диктатори, диктатори, диктатори, // погоничі великі; «цоб-цабе». // Диктатори, диктатори, диктатори // щодня диктують світові себе. // О, скільки їх возводиться і падає, // І скільки їх плює у наш Дніпро, // і прославляє світ своєю владою, // і одяга його в своє добро. // ...Все продиктовано і все перефарбовано // і удостоєно належної ціни. // За сумніви, за мислі – закатовано, // і за холуйство вбрано в ордени. // Все продиктовано і все перефарбовано // і узаконено: що думати – це гріх...».*

Важливим прикладом відваги та мужності у своїх висловлюваннях проти тодішньої влади були вірші, присвячені представникам українського шістдесятництва, які загинули за загадкових обставин, ймовірно, не без

втручання з боку КДБ, – художниці Аллі Горській та літератору Василю Симоненку. Поет, перекладач, літературний критик, прозаїк Василь Стус присвятив Аллі Горській, вбитій у листопаді 1970 р., вірша під назвою «Пам'яті Алли Горської»: *«...Усім нам смерть судилася зарання. // Бо калинова кров – така ж крута, // вона така ж терпка, як в наших жилах. // У сивій завірюсі голосінь // ці грона болю, що падуть в глибінь, // безсмертною бідною окошились»*. Інший опозиційний поет Микола Холодний присвятив свого вірша одній із жертв тоталітарного режиму СРСР – геніальному поету, журналісту Василю Симоненку: *«...А що в мені? // В мені лиш сльози-груддя, // які всміяли в мене ви // і вплакали. // На вашому жалі // моє останнє ложе гойдається – // моя труна, – // налята болями й калиною....»*, *«...Ви в небо українське вмурували гроб. // Хай буде так. Але не копирсайте пір'я: // планета я, болід чи шмат сузір'я, // чи тіло, що не стало тим чим стать могло б? // Вдивлятимуся в землю, // зв'язану трудом і карами. // І кам'янітиму в тривозі, // коли до мене будете летіти ікарами, // згоряючи на півдорозі»*. Останні рядки ніби є зверненням від автора, яке він адресує верхівці радянського режиму та всім іншим причетним до трагічної загибелі Василя Симоненка, натякаючи на те, що всіх очікує смерть, незважаючи на звання, роль і місце в суспільстві тощо, але за злочини можна і *«...летіти ікарами, згоряючи на півдорозі»*.

Додаток А9

VIII Всеукраїнський науковий форум «Чорноволівські читання»

(м. Київ. 27.04.2024 р.)

БРАТИМУТЬ УЧАСТЬ В РОБОТІ ВОСЬМИХ ЧОРНОВОЛІВСЬКИХ ЧИТАНЬ:

АДАМОВИЧ СЕРГІЙ, д.і.н., проф., зав. каф. теорії та історії держави і права Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Ідея соборності України у програмових засадах і діяльності Української гетьманської спілки в 1888–1890 рр.

ГОНЧАРУК ТРИГОРІЙ, д.і.н., проф., заслужений працівник освіти України
Більше уваги державі заду Народного Руху України

ДЕРЕВІНСЬКИЙ ВАСИЛЬ, д.і.н., проф., каф. політичних наук і права Київського нац. ун-ту будівництва і архітектури
Соборність заради України в довоєнній роки (1857, 1918, 1991)

ДЕРКАЧ ЮЛІЯ, асп. кафедри філософії, історії та політології Нац. ун-ту «Одеська політехніка»
Участі Вячеслава Максимовича Чорновола у виборах президента 1991 року в історичній літературі

ДРОГОМИРСЬКИЙ БОРИС, асп. кафедри історії та археології Мелітопольського держ. педагогічного ун-ту ім. Б. Хмельницького
Інформаційна складова «вільної політики» рф щодо України періоду 1990-х – початку 2000-х рр.

КОВУТА СТЕПАН, к.і.н., доц. каф. історії України і методики викладання історії Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Василь Стрильців: політичний дисидент, громадський діяч

КОТЛЯР ЮРІЙ, д.і.н., проф., перший проректор Чорноморського нац. ун-ту ім. П. Могили
Переслідування Світлана Сосни на Півдні України в 50–60-х рр. XX ст.

КРАВЕЦЬ ДАНИЛО, к.і.н., наук. співр. відділ. рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, ст. викл. каф. історії, музеєзнавства та культурної спадщини Нац. ун-ту «Львівська Політехніка»
Матеріали про Вячеслава Чорновола у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника

МАКСИМЕЦЬ БОГДАН, к.політ.н., виклад. вищої категорії ВСП «Івано-Франківський фаховий коледж Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника»
Партійна система України в інтерпретації В. Чорновола

МИНТА ІЛІНА, студ. IV курсу ф-ту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Основні напрями діяльності закордонного представництва Української гетьманської групи (ЗП УГГ)

МУРАТОВ МИКОЛА, голова Московської філії УГС
Пресслужба УГС. Московська складова (спогади)

ОСТРОВСЬКИЙ ВАЛЕРІЙ, к.і.н., в.о. доц. каф. теорії та методики навчання дисциплін Івано-Франківського обл. ін-ту післядипломної педагогічної освіти
«Воля і Батьківщина» – унікальний часопис в історії українського спротиву другої половини XX ст.

ПАСКА БОГДАН, к.і.н., ст. викл. каф. історії України і методики викладання історії Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Тамні обшукі як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів

ПЕРЕПІНЧУК МАРІЯ, студ. IV курсу ф-ту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Поезія Григорія Чубака на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» як складова руху опору радянському режиму

ПІПАШ ВОЛОДИМИР, к.і.н., голова Закарпатського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Промісвіт» ім. Т. Шевченка
«Неформальні» газети кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. як важливий чинник боротьби за демократію та незалежність України (із спогадів)

ПРИСЯЖНИК ТЕТЯНА, здобувачка наукового ступеня доктора філософії з політології Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Маніпулювання інформацією як інструмент впливу на суспільство в умовах війни

РОЖКОВА ЛЮДМИЛА, к.і.н., доц. каф. державно-правових дисциплін та українознавства Сумського нац. аграрного ун-ту
Український самвидав як суспільне явище

СЕКО ЯРОСЛАВ, к.і.н., доц. каф. всевітньої історії та релігієзнавства Тернопільського нац. педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка
Ідея «конструктивної опозиції» Вячеслава Чорновола як продовження антикомуністичної революції

СИТНИК КРИСТИНА, асп. кафедри політичних наук і права Київського нац. ун-ту будівництва і архітектури
Особливості формування національної ідентичності населення Донеччини в період XVIII ст.

СТОЦЬКИЙ ЯРОСЛАВ, проф., д.і.н., проф. каф. психології Тернопільського нац. технічного ун-ту ім. І. Пулюя
Роль газети «Терністий шлях» у національному відродженні України (1990–1991 рр.): спогади її першого редактора

ТОКАР МАРІАН, д.н. з держ. управ., дир. НДІ політичної регіоналістики Ужгородського нац. ун-ту
Самвидав і неформальна преса Закарпаття на зорі незалежності України

ФЕДУНИШИН ЛЮБОМИРА, к.і.н., виклад. суспільних дисциплін. ВСП «Бурштинський енергетичний фаховий коледж Івано-Франківського нац. технічного ун-ту нафти і газу»
«Орбунчик» оповідає Вячеслава Чорновола

ЦИПУТА АНДРІЙ, асп. спец. «Історія та археологія» Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Судово-процесна над будівником О. Залізняка (1965–1968 рр.)

ЧОРНА ЛЮДМИЛА, к.і.н., зав. відділу наук. доп. Шевченківського нац. заповідника
Вячеслав Чорновіл і Тарасова зора

ШАНОВСЬКА ОЛЕНА, к.і.н., доц. каф. філософії, історії та політології Нац. ун-ту «Одеська політехніка»
Вячеслав Чорновіл про зброю національної безпеки України

ШИПОТІЛОВА ОЛЕНА, к.і.н., доц. каф. журналістики та мовної комунікації Одеського нац. морського ун-ту
«Битва за Київ» за матеріалами репортажів польських журналістів (потопи – квітень 2022 р.)

Контакти: <https://cutt.ly/wk4ON6v> e-mail: chornovil.chyt@ukr.net

ЧОРНОВОЛІВСЬКІ ЧИТАННЯ

ПРОГРАМА НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ФОРУМ

20 квітня 2024 р., Київ

Місце проведення:
 Інформаційно-виставковий центр
 Музею Майдану
 (м. Київ, Майдан Незалежності, 18/2, 2 поверх)

КРАВЕЦЬ ДАНИЛО, к.і.н., наук. співр. відділ. рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, ст. викл. каф. історії, музеєзнавства та культурної спадщини Нац. ун-ту «Львівська Політехніка»
Матеріали про Вячеслава Чорновола у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника

МАКСИМЕЦЬ БОГДАН, к.політ.н., виклад. вищої категорії ВСП «Івано-Франківський фаховий коледж Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника»
Партійна система України в інтерпретації В. Чорновола

МИНТА ІЛІНА, студ. IV курсу ф-ту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Основні напрями діяльності закордонного представництва Української гетьманської групи (ЗП УГГ)

МУРАТОВ МИКОЛА, голова Московської філії УГС
Пресслужба УГС. Московська складова (спогади)

ОСТРОВСЬКИЙ ВАЛЕРІЙ, к.і.н., в.о. доц. каф. теорії та методики навчання дисциплін Івано-Франківського обл. ін-ту післядипломної педагогічної освіти
«Воля і Батьківщина» – унікальний часопис в історії українського спротиву другої половини XX ст.

ПАСКА БОГДАН, к.і.н., ст. викл. каф. історії України і методики викладання історії Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Тамні обшукі як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів

ПЕРЕПІНЧУК МАРІЯ, студ. IV курсу ф-ту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Поезія Григорія Чубака на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» як складова руху опору радянському режиму

ПІПАШ ВОЛОДИМИР, к.і.н., голова Закарпатського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Промісвіт» ім. Т. Шевченка
«Неформальні» газети кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. як важливий чинник боротьби за демократію та незалежність України (із спогадів)

ПРИСЯЖНИК ТЕТЯНА, здобувачка наукового ступеня доктора філософії з політології Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника
Маніпулювання інформацією як інструмент впливу на суспільство в умовах війни

РОЖКОВА ЛЮДМИЛА, к.і.н., доц. каф. державно-правових дисциплін та українознавства Сумського нац. аграрного ун-ту
Український самвидав як суспільне явище

СЕКО ЯРОСЛАВ, к.і.н., доц. каф. всевітньої історії та релігієзнавства Тернопільського нац. педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка
Ідея «конструктивної опозиції» Вячеслава Чорновола як продовження антикомуністичної революції

СИТНИК КРИСТИНА, асп. кафедри політичних наук і права Київського нац. ун-ту будівництва і архітектури
Особливості формування національної ідентичності населення Донеччини в період XVIII ст.

СТОЦЬКИЙ ЯРОСЛАВ, проф., д.і.н., проф. каф. психології Тернопільського нац. технічного ун-ту ім. І. Пулюя
Роль газети «Терністий шлях» у національному відродженні України (1990–1991 рр.): спогади її першого редактора

ТОКАР МАРІАН, д.н. з держ. управ., дир. НДІ політичної регіоналістики Ужгородського нац. ун-ту
Самвидав і неформальна преса Закарпаття на зорі незалежності України

ФЕДУНИШИН ЛЮБОМИРА, к.і.н., виклад. суспільних дисциплін. ВСП «Бурштинський енергетичний фаховий коледж Івано-Франківського нац. технічного ун-ту нафти і газу»
«Орбунчик» оповідає Вячеслава Чорновола

Марія Перегінчук

студентка IV курсу ОР «Бакалавр» за спеціальністю «Середня освіта (Історія)» факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ПОЕЗІЯ ГРИГОРІЯ ЧУБАЯ НА СТОРІНКАХ САМВИДАВНОГО ЧАСОПИСУ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» ЯК СКЛАДОВА РУХУ ОПОРУ РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМУ

Зародження та активний розвиток явища самвидаву в 1960–1970-х рр. в Україні цілком закономірний, логічний і в більшій мірі очікуваний процес. Адже саме через самвидав українці, чия держава на той час входила до складу СРСР, могли висловлювати свій протест пануючій системі і обґрунтовувати право України на незалежність. Самвидав (нелегальна література) став своєрідним місцем співпраці за ідею незалежності України між дисидентами-правозахисниками та шістдесятниками¹.

Одним із таких самвидавних часописів, який набув чималої популярності серед народу на початку 1970-х рр., став «Український вісник», головним редактором якого був Вячеслав Чорновіл – борець за українську свободу, дисидент, політик. Через роботу над цим журналом В. Чорновіл втратив своє основне місце праці, його було звільнено від роботи на метеостанції. До осені 1970 р., коли дисиденту все ж таки вдалося влаштуватися вагарем на залізничній станції Сквиливі поблизу міста Львова, він працював різноробчим (у цей період перекладав технічні тексти, писав дипломні роботи випускникам, під чужими прізвищами друкував власні статті в пресі)².

Основною метою часопису, який активно видавався та поширювався в 1970–1972 рр. було збирання та розповсюдження актуальної інформації про всі

вияви опору тогочасній владі на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). При цьому основна увага приділялася боротьбі за національні права українського народу. Також одним із ключових завдань часопису було висвітлення інформації про судові та позасудові репресії проти національно свідомих українців, становище політичних в'язнів у радянських тюрмах і колоніях. «Український вісник» можна вважати

¹Обertas О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). К.: Смолоскип, 2009. С. 55.

²Деревинський В. Громадсько-політична діяльність В. Чорновола після першого ув'язнення (1969–1972 рр.). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2015. Вип. 24. С. 115.

справжньою енциклопедією українського дисидентського руху кінця 1960-х – початку 1970-х рр. На його сторінках, окрім публіцистичних статей політичного та культурного характеру, досить часто розмішувалися і художні твори, зокрема опозиційна поезія.

«Український вісник» став справжнім осердям українського патріотичного руху. Цей журнал завдяки своїм масштабам поширення мав значний вплив на суспільно-політичну ситуацію не лише в УРСР, а й поза її межами – в інших республіках. Лише в Україні, з часу зародження «Українського вісника» і до ухвалення 28 червня 1971 р. Центральним комітетом (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) таємної постанови «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів»³, було вилучено приблизно 5 тисяч антирадянських та інших ворожих документів. У цьому

журналі публікувалися різного роду напрацювання борців за українську ідею – вірші, звернення, виступи, описи судових процесів тощо. На сторінках часопису було розміщено чимало зразків поезії, яка мала значну культурну й мистецьку цінність, та водночас слугувала засобом боротьби проти радянського режиму.

Поява опозиційної поезії на сторінках «Українського вісника» (загалом в даному самвидавному часописі опубліковано близько 45 поезій) зумовлена розмахом руху течії шістдесятників – молодого та амбітного крила дисидентського руху в Україні, покоління творчої інтелігенції, яке зуміло проявити себе наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Шістдесятники через свої твори – поезію, прозу, образотворче мистецтво, музику – висловлювали опозицію до радянської системи та оспівували любов до своєї батьківщини – України. Безпосередньо до течії поетів-шістдесятників належить чимало діячів українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст., а саме: Василь Симоненко, Василь Стус, Валентин Мороз, Ігор Калинець, Григорій Чубай, Іван Сокульський, Микола Холодний та ін. Їх поезія в умовах брежнєвського застою 1960-х – 1970-х рр. була фактором, який підтримував опозиційні настрої в суспільстві, зворушував народ до протистояння існуючому режиму. Поети-опозиціонери перебували під постійним наглядом Комітету державної безпеки (КДБ), а незабаром більшість із них у результаті репресій опинилися за ґратами.

У центрі нашої уваги є поезія Григорія Чубая, якого за вклад у розвиток українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. охрестили «Гетьманом втраченого покоління».

³Стасюк І. Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови та наслідки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2013. № 752. С. 182.

Григорій Петрович Чубай (1949–1982) – один із провідників українського літературно-мистецького андеграунду 1960–1970-х рр. Поет, художник, перекладач, мистецтвознавець. Автор поетичної збірки «Постать голосу» (1968 р.), самвидавного літературно-мистецького часопису «Скриня» (1971 р.). Також поетичних книг «Говорити, мовчати і говорити знову» (1990), «Плач Єремії» (1999), «Скоромовка не для вовка» (2008), «П'ятикнижжя» (2013) – посмертно⁴.

У 1968 році написав знакову та за своєю суттю антирадянську поему «Вертеп». Вона була опублікована у 5 випуску «Українського вісника» (травень 1971 р.). Дана поема заслуговує особливої уваги. «Вертеп» – досить яскравий твір, який на рубежі 1960-х – 1970-х рр. мав значну популярність серед львівських дисидентів та творчої інтелігенції. Автор сатирично описує всю тавтологічність і буденність суспільного життя в Радянському Союзі: «...Ах ця безмежно щаслива цивілізація, яка, попри все це не забуває про те, що вона є найвищим виявом всесвітнього прогресу і рухається. Так, саме рухається! // Пішки, // в авто, // в катафалку, // в трамваї, // і яка рухаючись, встигає: // відвідати пивний бар; // впівголоса покритувати позаочі свого начальника; // влаштувати скандал дружині; // розв'язати 2–3 кросворди... // Чуєте?! // Вона рухається!!! // Вистукує каблучками, грюкає дверима, співає, лається, гримить посудом на кухні, ковтає пілюлі. // Чуєте?! // Вирує світ. Сміється, плаче, вніє. // Кружляють видива веселі і сумні. // Іде вертеп без поділу на дії, // Хіба що з поділом на ночі і на дні...»⁵.

Наявні рядки, у яких автор задається риторичним в умовах радянської дійсності запитанням: «Як не втратити себе як особистість в суспільстві, де потрібно підлаштовуватись під те, що продукує ідеологія?»: «...Кружляє світ. Мовчить, як треба крику, // І правда топиться в брехні чи не щодня... // Невже і я впаду у нього й зникну // Безболісно, безлико, навімання? // Впаду туди, де безум всьому пастир, // Й пасе держави, душі і слова. // О Боже мій, не дай мені

упасти, // Бо обертом іде вже голова...», «...Від пустослів'я, Боже, одведи! // Затьмила голови тупі лакумозанія – // Пофіміамлять і чекають: хто подасть. // І душу кожен з них, неначе мантию // Перешива по-модному – «под владсть». Також у поемі Г. Чубай чудово описано «єдиноправильність» панівної в Радянському Союзі ідеології, коли всі галузі суспільного та навіть повсякденного життя керувалися кремлівськими директивами, зі зневагою до національних цінностей кожного конкретного народу, а власна думка та ініціатива особистості жорстоко карались: «Диктатори, диктатори, диктатори, // погоничі великі; «цоб-цабе». // Диктатори, диктатори, диктатори // щодня

⁴Чубай Григорій – Біографія. URL: <https://onlyart.org.ua/biographies-poets-and-writers/chubaj-grytsko-biografiya/>.

⁵Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2006. Т. 3. С. 741-742.

диктують світові себе. // О, скільки їх возводиться і падає, // І скільки їх плює у наш Дніпро, // і прославляє світ своєю владою, // і одяга його в своє добро. // ...Все продиктовано і все перефарбовано // і удостоєно належної ціни. // За сумніви, за мислі – закатовано, // і за холуйство вбрано в ордени. // Все продиктовано і все перефарбовано // і узаконено: що думати – це гріх...»⁶.

Також в арсеналі творів Григорія Чубай є знаковий вірш «Космач-1970», який є відсилкою до переслідувань радянською владою історика й публіциста Валентина Мороза. «Космач-1970» відсилає до здійсненої представниками радянської влади провокації проти В. Мороза та спроби його затримання в с. Космач на Великдень 1970 р. У поезії радянський режим та КДБ постають в образі дракона, який намагається втертися в довіру до українців і водночас здійснює постійні репресії та залякування народу: «всі житла і храми наші в

долині // а на горі дракон // сидить і дивиться в долину // а то починає малювати гуцульські // писанки щоб у долині повірили // що дракон той тутешній // взявся і цього разу він малювати // котилися писанки із гори глеєм // розмоклим // вибігли ми до воріт щоб на писанки // ті поглянути // а на писанці кожній // тюрма намальована»⁷.

Отже, Григорій Петрович Чубай вніс чималий вклад в розвиток опозиційного руху в Україні в другій половині XX ст. У своїх творах, які були опубліковані у на той час найпопулярнішому в дисидентських колах самвидавньому часописі «Український вісник» влучно і правдиво описував канони які продукувала радянська влада в суспільно-політичному та культурному житті, і які були беззаперечно згубні в своїх мотивах, тавтологічні та просякнуті «червоною ниткою», тобто прославлянням партії і комуністичного режиму загалом. Григорій Чубай – приклад відваги та хоробрості перед режимом, який не боявся заявити про свою позицію в своїх поетичних творах.

⁶Там само. С. 747.

⁷Там само. С. 492.

⁶Там само. С. 747.

⁷Там само. С. 492.

Перегінчук Марія. Поезія Григорія Чубая на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» як складова руху опору радянському режиму. У статті розглядається творчий доробок поета, перекладача та мистецтвознавця Григорія Чубая. Аналізується його вклад у розвиток опозиційної поезії шістдесятників 1960–1970-х рр., що активно поширювалась через самвидавний часопис «Український вісник» (1970–1972 рр.).
Ключові слова: «Український вісник», Григорій Чубай, український дисидентський рух, шістдесятництво, самвидав, опозиційна поезія, радянський режим.

Perehinchuk Mariia. Hryhoriy Chubay's poetry on the pages of the self-published magazine «Ukrainian Herald» as a component of the movement of resistance to the Soviet regime. The article examines the creative work of the poet, translator and art critic Hryhoriy Chubay. His contribution to the development of the oppositional poetry of the 1960s and 1970s, which was actively distributed through the self-published magazine «Ukrainian Herald» (1970–1972), is analyzed.

Key words: «Ukrainian Herald», Hryhoriy Chubay, Ukrainian dissident movement, the Sixtiers, samizdat, opposition poetry, Soviet regime.

Джерело: Чорноволівські читання: Матеріали VIII Науково-практичного форуму (Київ, 20 квітня 2024). Упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ: «Бескиди», 2024. 180 с.

Фахова стаття «Опозиційна поезія в самвидавному часописі «Український вісник (1970–1972 рр.)» в журналі категорії «Б» зі спеціальності 032 «Історія та археологія» «Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича», № 2 за 2023 р.

124

Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. № 2/2023 (58)

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 124–131
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 124–131
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.124-131>
hj.chnu.edu.ua

УДК 821.161.2-1:328.123]316.647.6:082.1Український вісник«1970/1972»

© Богдан Паска* (Івано-Франківськ)

© Марія Перегінчук** (Івано-Франківськ)

ОПОЗИЦІЙНА ПОЕЗІЯ У САМВИДАВНОМУ ЧАСОПИСІ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» (1970–1972 рр.)

У статті проаналізовано опозиційну поезію, розміщену на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» (1970–1972 рр.). Вивчено зміст та характер віршів, висвітлені в них ключові теми та заклики поетів до тогочасного українського суспільства. Автори роблять висновок, що опублікована в журналі опозиційна поезія викривала численні негативні сторони радянського повсякдення, недоліки політики правлячої партії у економічній та національній сферах. У деяких віршах можна зустріти прямі заклики до боротьби з шовінізмом, алюзії на українські національні символи, опис правдивого історичного минулого українців, становища політичних в'язнів. Опозиційна поезія була просякнута відвагою, мужністю й радикалізмом, була справжнім викликом для радянського режиму та його політики щодо українського народу. Часопис «Український вісник» свого часу відіграв роль важливого літературного майданчика, де поети-шістдесятники в умовах посилення радянської цензури мали змогу публікувати свої вірші.

Ключові слова: «Український вісник», український дисидентський дух, шістдесятництво, самвидав, опозиційна поезія, радянський режим.

Bohdan Paska (Ivano-Frankivsk)

Mariia Perehinchuk (Ivano-Frankivsk)

OPPOSITION POETRY IN THE SELF-PUBLISHED JOURNAL «UKRAINIAN HERALD» (1970–1972)

Abstract. «Ukrainian Herald» is a self-published magazine that was actively published and distributed among the resistance movement against Soviet regime in Ukraine in 1970–1972. Its pages, in addition to journalistic articles of a political and cultural nature, quite often featured artistic works, in particular, opposition poetry.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the poetry published in the pages of the magazine «Ukrainian Herald» (1970–1972), which was oppositional to the ruling regime. In modern Ukrainian historiography, this problem has not yet received a comprehensive study. Some of its aspects in the context of the study of the general history of the Ukrainian dissident movement are highlighted in the works of Anatolii Rusnachenko, Borys Zakharov, Ivan Stasiuk, Volodymyr Baran, Oles Obertas, and Bohdan Paska. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special-historical methods.

* к.і.н., старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

PhD in History, Senior lecturer of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

orcid.org/0000-0002-5452-5254
e-mail: bohdan.paska@pnu.edu.ua

**** студентка IV курсу ОР «Бакалавр» за спеціальністю «Середня освіта (Історія)» факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.**

Student of the IV year of the Bachelor's program, specialty «Secondary Education (History)», Faculty of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

orcid.org/0009-0006-9066-9235
e-mail: mariaperehinchuk2003@gmail.com

Паска Б., Перегінчук М. Опозиційна поезія у самвидавному часописі ...

125

The authors conclude that in the early 1970s, 45 poems authored by various members of the Ukrainian dissident movement were published on the pages of the magazine «Ukrainian Herald». The published poems reflect the significant events of the confrontation between the Sixtiers and the Soviet regime – the tragic deaths of the poet Vasyl Symonenko and the artist Alla Horska, the trial of the historian Valentyn Moroz. Opposition poetry exposed numerous negative aspects of Soviet everyday life, shortcomings of the ruling party's policy in the economic and national spheres. In some poems, you can find direct calls to fight against chauvinism, allusions to Ukrainian national symbols, and a description of the true historical past of Ukrainians. The poets of the sixties called on the society for public activism against the destruction of national culture by the totalitarian regime. Opposition poetry was imbued with courage, courage and radicalism, and was a challenge to Soviet regime and its policy towards the Ukrainian people. At one time, the magazine «Ukrainian Herald» played the role of an important literary platform, where poets Sixtiers had the opportunity to publish their poems under conditions of increased Soviet censorship. Ultimately, the regime's reaction was to intensify the repressive pressure on dissidents in the early 1970s and to carry out a «general pogrom» of the Ukrainian national movement in 1972.

Keywords: «Ukrainian Herald», Ukrainian dissident movement, the Sixtiers, self-publishing, opposition poetry, Soviet regime.

«Український вісник» – самвидавний часопис, що активно видавався і поширювався у середовищі руху спротиву радянському режиму на території України в 1970–1972 рр. Метою цього періодичного видання, головним редактором якого був журналіст В'ячеслав Чорновіл, було збирання та розповсюдження актуальної інформації про всі вияви опору тогочасній владі на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). При цьому основна увага приділялася боротьбі за національні права українського народу. Також одним із ключових завдань часопису було висвітлення інформації про судові та позасудові репресії проти національно свідомих українців, становище політичних в'язнів у радянських тюрмах і колоніях. «Український

вісник» можна вважати справжньою енциклопедією українського дисидентського руху кінця 1960-х – початку 1970-х рр. На його сторінках, окрім публіцистичних статей політичного та культурного характеру, досить часто розміщувалися і художні твори, зокрема опозиційна поезія.

Метою статті є комплексний аналіз розміщеної на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» (1970–1972 рр.) поезії, яка мала опозиційний до тогочасного панівного режиму характер. Основою джерельної бази є шість випусків «Українського вісника» за січень 1970 – березень 1972 рр., опубліковані у 3-му томі видання творів В. Чорновола¹. У сучасній українській історіографії названа проблема ще не отримала комплексного дослідження. Окремі її аспекти в контексті вивчення загальної історії українського дисидентського руху висвітлено у працях Анатолія Русначенка², Бориса Захарова³, Івана Стасюка⁴, Володимира Барана⁵, Олеса Обертаса⁶, Богдана Паски⁷. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Покоління дисидентів, які боролися в рамках українського національно-визвольного руху, було тією генерацією патріотів, яка чи не найбільше долучилася до процесів відновлення української незалежності. У 1950-х – 1980-х рр. представники дисидентського середовища намагалися діяти в першу чергу мирними методами проти тоталітарного режиму на території України. Витоки політичного дисидентства знаходимо в русі шістдесятників – молодого покоління творчої інтелігенції, яке зуміло проявити себе наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Шістдесятники через свої твори – поезію, прозу, образотворче мистецтво, музику – висловлювали опозицію до радянської системи та оспівували любов до своєї батьківщини – України.

Власне своєрідним місцем співпраці за ідею незалежності України між дисидентами-правозахисниками та шістдесятниками (в полі зору нашої уваги – лише поети-шістдесятники) і став самвидав (нелегальна література), поява якого в 1960-х рр. й активний розвиток на початку 1970-х рр. на теренах України були явищем цілком закономірним і очікуваним⁸. Адже саме через самвидав українці, які були незгодні із пануючою системою і бажали здобуття для України незалежності, могли безпосередньо висловлювати свої думки, ідеї. Це була змога вести діалог з українським народом через різного роду звернення-заклики, наприклад, про політичні репресії та незаконні суди над представниками національно свідомої інтелігенції. Також самвидав став відмінним місцем для публікації поетичних творів національного характеру, які через жорстку цензуру з боку влади не дозволялись для публікації в офіційних виданнях.

Одним із самвидавних часописів, який набув значного поширення серед народу, став «Український вісник» (1970–1972 рр.). Головним його редактором був В'ячеслав Чорновіл – борець за українську свободу, дисидент, журналіст, політик. У нелегальному журналі було вміщено публіцистику й інші інформаційні матеріали. Через роботу над цим журналом В. Чорновіл втратив своє основне місце праці, його було звільнено від роботи на метеостанції. До осені 1970 р., коли дисиденту все ж таки вдалося влаштуватися вагарем на залізничній станції Сквиливі поблизу міста Львова, він працював різноробчим (у цей період перекладав технічні тексти, писав дипломні роботи випускникам, під чужими прізвищами друкував власні статті в пресі)⁹.

«Український вісник» став справжнім осердям українського патріотичного руху. Цей журнал завдяки своїм масштабам поширення мав значний вплив на суспільно-політичну ситуацію не лише в УРСР, а й поза її межами – в інших республіках. Лише в Україні з часу зародження «Українського вісника» і до ухвалення 28 червня 1971 р. Центральним комітетом (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) таємної постанови «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів»¹⁰ було вилучено приблизно 5 тисяч антирадянських та інших ворожих документів. У цьому журналі публікувалися різного роду напрацювання борців за українську ідею – вірші, звернення, виступи, описи судових процесів тощо. На сторінках часопису було розміщено чимало зразків поезії, яка мала значну культурну й мистецьку цінність, та водночас слугувала засобом боротьби проти радянського режиму.

Пропонуємо розглянути наповненість «Українського вісника» (1970–1972 рр.) поезією за наступними критеріями: кількість віршів, які були опубліковані у виданні, їхні назви та автори, а також конкретні номери часопису, в яких вони опубліковані.

	<i>Автор</i>	<i>Назва (подано тільки найбільш знакові вірші)</i>	<i>Номер випуску</i>
1.	Іван Сокульський (всього – 16 поезій)	Із збірки «На Голгофу»: • «Робітничча околиця» • «Жест» • «Спартак» • «Біль» • «Кодня» • «Розмова з катом» • «Чорнокрик» • «Куля»	Випуск II. Травень 1970 р.
2.	Василь Стус	«Пам'яті Алли Горської»	Випуск IV. Січень 1971 р.
3.	Валентин Мороз (всього – 6 поезій)	Із збірки «Прелюд»: • «Україна» • «Тятива» • «Спізнаний лет» • «Прелюд» • «Луцьк» • «Перший день»	Випуск IV
4.	Ігор Калинець (всього – 3 поезії)	Із збірки «Підсумовуючи мовчання»: • «До Валентина Мороза» • «Вступ до циклу «Кам'яний вітряк»» • Цикл «Тренос над ще однією хресною дорогою»	Випуск IV
5.	Григорій Чубай (всього – 2 поезії)	«Космач-1970»	Випуск IV
		Поема «Вертеп»	Випуск V. Травень 1971 р.

6.	Василь Симоненко (всього – 14 поезій)	• «Некролог кукурудзяному качанові, що загинув на заготпункті» • «Український лев» • «Курдському братові»	Випуск IV
7.	Іван Драч	«Василеві Симоненкові»	Випуск IV
8.	Микола Холодний	• «Сьогодні» • «Біжить вода»	Випуск II
		«Василеві Симоненкові»	Випуск IV
9.	Богдан Стельмах	«Симоненкові»	Випуск IV

Із поданої вище таблиці можемо зробити висновок, що загалом у журналі «Український вісник» 1970–1972 рр. опубліковано 45 поезій (серед них один цикл віршів і одна поема) дев'яти авторів, які були розміщені на сторінках II, IV та V випусків часопису. Авторами віршів були активні представники українського національно-визвольного руху другої половини XX ст. із середовища шістдесятників, зокрема В. Симоненко, В. Стус, В. Мороз, І. Калинець, Г. Чубай, І. Сокульський, М. Холодний та ін. Їх поезія в умовах брежнєвського застою 1960-х – 1970-х рр. була фактором, який підтримував опозиційні настрої в суспільстві, зворушував народ до протистояння існуючому режиму. Поети-опозиціонери перебували під постійним наглядом Комітету державної безпеки (КДБ), а незабаром більшість із них у результаті репресій опинилися за ґратами.

Загальна тональність віршів витримана в антирадянському ключі, вони наповнені глибоким патріотичним змістом, який висловлювався крізь призму опису загальних протестних настроїв суспільства, спровокованих радянською імперією. Хорошим з цього прикладом є вірш поета із м. Дніпропетровськ (нині Дніпро) Івана Сокульського під назвою «Спартак», в якому автор дуже влучно описує становище українського народу під владою СРСР: «Тавро раба кричить мені у душу, // Тавро раба у мозок кричить: // «Невже рабом померти мушу, // Німий, нічий?!...»¹¹. Вірш був своєрідним заклик до народу України – скинути пута раба і почати діяти, щоб відстояти свою людську гідність.

На сторінках «Українського вісника» побачили світ декілька заборонених або спотворених радянською цензурою поезій одного із найбільш яскравих представників шістдесятництва – Василя Симоненка, який у грудні 1963 р. загинув від хвороби, спровокованої його побиттям представниками радянської міліції. Вірш «Некролог кукурудзяному качанові, що загинув на заготпункті» є прямою алегорією на хрущовську політику в сільському господарстві, надпрограму щодо вирощування кукурудзи; висміюванню піддаються негативи колгоспної системи в сільському господарстві¹². У поезії «Український лев» В. Симоненко освідчується в коханні українському Львову, пригадуючи видатні, пов'язані з цим містом, постаті національної історії: «Я побачив у Львові Шашкевича очі, // Кривonosові плечі, Франкове чоло»¹³. Вірш «Курдському братові» змальовує змагання народу курдів за свою незалежність, проте «між рядками» можна відчитати очевидні натяки на російський шовінізм, необхідність боротьби українців проти зросійщення та національного поневолення: «З гнобителем не житимеш у згоді: // Йому – паняте, тобі – тягнути віз! // Жиріє з крові змучених народів // Наш ворог найлютіший – шовінізм»¹⁴.

Важливим прикладом відваги та мужності у своїх висловлюваннях проти тодішньої влади були вірші, присвячені представникам українського шістдесятництва, які загинули за загадкових обставин, ймовірно, не без втручання з боку КДБ, – художниці Аллі Горської та літератору Василю Симоненку. Поет, перекладач, літературний критик, прозаїк Василь Стус присвятив Аллі Горській,

вбитий у листопаді 1970 р., вірша під назвою «Пам'яті Алли Горської»: «...Усім нам смерть судилася зарання. // Бо калинова кров – така ж крута, // вона така ж терпка, як в наших жилах. // У сивій завірюсі голоси // ці грона болю, що падуть в глибину, // безсмертною бідою окопились»¹⁵. Інший опозиційний поет Микола Холодний присвятив свого вірша одній із жертв тоталітарного режиму СРСР – геніальному поету, журналісту Василю Симоненку: «...А що в мені? // В мені лиш сльози-груддя, // які всімляли в мене ви // і вплакали. // На вашому жалі // моє останнє ложе гойдається – // моя труна, – // налята болями й калиною...», «...Ви в небо українське вмурували гроб. // Хай буде так. Але не копіруйте пір'я: // планета я, болід чи шмат сузір'я, // чи тіло, що не стало тим чим стати могло б? // Вдивлятимуся в землю, // зв'язану трудом і карами. // І кам'янітиму в тривозі, // коли до мене будете летіти ікарами, // згоряючи на півдорозі»¹⁶. Останні рядки ніби є зверненням від

автора, яке він адресує верхівці радянського режиму та всім іншим причетним до трагічної загибелі Василя Симоненка, натякаючи на те, що всіх очікує смерть, незважаючи на звання, роль і місце в суспільстві тощо, але за злочини можна і «...летіти ікарами, згоряючи на півдорозі».

Наступним поетичним твором, який заслуговує особливої уваги, є поема авторства видатного львівського поета, лідера місцевого українського андеграундного мистецького середовища Григорія Чубая під назвою «Вертеп». У цьому яскравому творі, який на рубежі 1960-х – 1970-х рр. мав значну популярність серед львівських дисидентів та творчої інтелігенції, автор сатирично описує всю тавтологічність і буденність суспільного життя в Радянському Союзі: «...Ах ця безмежно щаслива цивілізація, яка, попри все це не забуває про те, що вона є найвищим виявом всесвітнього прогресу і рухається. Так, саме рухається! // Пішки, // в авто, // в катафалку, // в трамваї, // і яка рухаючись, встигає: // відвідати пивний бар; // співголоса покритувати позаочі свого начальника; // влаштувати скандал дружині; // розв'язати 2–3 кросворди... // Чуєте?! // Вона рухається!!! // Вистукує каблучками, грюкає дверима, співає, лається, гримить посудом на кухні, ковтає пілюлі. // Чуєте?! // Вирує світ. Сміється, плаче, виє. // Кружляють видива веселі і сумні. // Іде вертеп без поділу на дії, // Хіба що з поділом на ночі і на дні...»¹⁷.

Наявні рядки, у яких автор задається риторичним в умовах радянської дійсності запитанням: «Як не втратити себе як особистість в суспільстві, де потрібно підлаштовуватись під те, що продукує ідеологія?»: «...Кружляє світ. Мовчить, як треба крику, // І правда топиться в брехні чи не щодня... // Невже і я впаду у нього й зникну // Безболісно, безлико, навмання? // Впаду туди, де безум всьому пастир, // Й пасе держави, душі і слова. // О Боже мій, не дай мені упасти, // Бо обертом іде вже голова...», «...Від пустослів'я, Боже, одведи! // Затьмила голови тупі лакумозанія – // Пофіміамлять і чекають: хто подасть. // І душу кожен з них, неначе мантию // Перешива по-модному – «под власть».

Також у поемі Г. Чубая чудово описано «єдиноправильність» панівної в Радянському Союзі ідеології, коли всі галузі суспільного та навіть повсякденного життя керувалися кремлівськими директивами, зі зневагою до національних цінностей кожного конкретного народу, а власна думка та ініціатива особистості жорстоко каралися: «Диктатори, диктатори, диктатори, // погоничі великі; «цоб-цабе». // Диктатори, диктатори, диктатори // щодня диктують світові себе. // О, скільки їх

возводиться і падає, // І скільки їх пліє у наш Дніпро, // і прославляє світ своєю владою, // і одяга його в своє добро. // ... Все продиктовано і все перефарбовано // і удостоєно належної ціни. // За сумніви, за мислі – закрито, // і за холуйство вбрано в ордени. // Все продиктовано і все перефарбовано // і узаконено: що думати – це гріх...»¹⁸.

Творами, вартими уваги дослідників української опозиційної поезії, є вірші історика й публіциста Валентина Мороза, який під час перебування в Івано-Франківському слідчому ізоляторі КДБ в 1970 р. написав збірку «Прелюд»¹⁹. Декілька творів політ'язня розміщено у випуску IV «Українського вісника», значна частина матеріалів якого була присвячена судовій розправі над ним. У вірші під назвою «Лущю» автор згадує справжню історію України, що тягнеться з часів Руської держави, Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського. Цим самим історик вступає у протиріччя із концепцією «єдиного радянського народу», що отримала значний рівень пропаганди та владної підтримки в СРСР, водночас описуючи, як радянський режим знищує культурні та історичні надбання України: «Любарте-князю, срібнобородий лицарю, // вже заніміли гудців твоїх яворів гуслі, // маєстаті княжі на спорохнілому пергаменті випіли, // і почорніло ймено твоє на шербатім залізі. // Позбираю забутих слів квадратів гривни, // з вішого срібла викую чарівний ланцюг, // підйму з намулу Дажбога дерев'яне олтарище // і збагну заповітів наших праукраїнський дух...»²⁰.

У вірші під промовистою назвою «Україна» В. Мороз у зашифрованій формі описує національні символи українського народу – синьо-жовтий і червоно-чорний прапори, а також тризуб: «Сонячна червінь, важка чорнота – твої барви // вигнуті вії летючих тополь – твоя пісня // сплетені берла трирогих богів – твої знаки // сивого степу нічне шепотіння – молитва // сонячний присок на синьому небі – знамено»²¹. Привертає увагу також поезія у прозі В. Мороза під назвою «Перший день». Перебуваючи в ув'язненні, дисидент зумів дуже влучно і пронизливо передати внутрішні почуття і переживання політичних в'язнів, які піддавалися судовим репресіям та вперше потрапляли до тюрми: «Перший тюремний день – це людина без шкіри. Кожний спогад – розпечена крапля, кожна думка – жарина. Перший тюремний день – це світ, розрубаний на дві половини»²².

У випуску IV «Українського вісника» розміщено цілий ряд творів львівських поетів Ігоря Калинця та Григорія Чубая, присвячених Валентину Морозу. У циклі І. Калинця «Тренос над ще однією хресною дорогою» в метафоричній формі змальовано судовий процес над політ'язнем,

який відбувся в листопаді 1970 р. в Івано-Франківську. Автор порівнював В. Мороза з Ісусом Христом, а його боротьбу проти радянського режиму під час слідства та суду – із хресною дорогою, робив натяки на публіцистичні твори ув'язненого – есеї «Хроніка опору» та «Серед снігів» – які мали значне поширення в самвидаві²³. Сам І. Калинець був присутній біля стін івано-франківського суду та намагався підтримати свого товариша.

Знаковим був вірш «Космач-1970» авторства Г. Чубая, назва якого відсилає до здійсненої

представниками радянської влади провокації проти В. Мороза та спроби його затримання в с. Космач на Великдень 1970 р. У поезії радянський режим та КДБ постають в образі дракона, який намагається втертися в довіру до українців і водночас здійснює постійні репресії та залякування народу: «всі житла і храми наші в долині // а на горі дракон // сидить і дивиться в долину // а то починає малювати гуцульські // писанки щоб у долині повірили // що дракон той тутешній // взявся і цього разу він малювати // котилися писанки із гори глеєм // розмоклим // вибігли ми до воріт щоб на писанки // ті поглянути // а на писанці кожній // тюрма намальована»²⁴.

Опозиційна тональність таких віршів, очевидно, і стала приводом до того, що головний редактор часопису В. Чорновіл відібрав їх для публікації в «Українському віснику». Адже саме на початку 1970-х рр. радянська влада почала «закручувати гайки» розвитку української культури, яка отримала можливості для свого розвитку у відносно спокійний період т. зв. хрущовської відлиги. Енергійна діяльність журналіста щодо популяризації української опозиційної поезії була важливим фактором піднесення національного руху в цей період.

Проте вже в січні 1972 р. проти українських дисидентів було організовано другу хвилю арештів, яка фактично призупинила поступ шістдесятництва та була спрямована в першу чергу проти редакції «Українського вісника». Тоді працівники КДБ затримали більше 20-ти відомих дисидентів, серед яких був і В. Чорновіл²⁵. Одним із кроків на шляху «генерального погрому» був ідеологічний тиск і посилення цензури в галузі літератури з боку партійного керівництва. У січні 1972 р. ЦК КПРС затвердив постанову «Про літературно-художню критику», в якій вимагалось «підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики», її актуальність і принциповість у проведенні партійної лінії в галузі художньої творчості, зміцнювати її роль у боротьбі з «чужим світорозумінням»²⁶. Ця постанова фактично унеможливила продовження видання та подальший розвиток самвидавного часопису «Український вісник». Хоча спроба його відновлення була: односторонні репресованих дисидентів на знак їх підтримки та відповіді на арешти у березні 1972 р. видали черговий номер журналу. Взялись за цю справу співробітники Інституту філософії Академії наук (АН) УРСР – Євген Пронюк та Василь Лісовий, яких було заарештовано 8 липня 1972 р.²⁷

Але все ж таки подальшого розвитку часопис «Український вісник» не набув, адже погроми з боку влади продовжувались, і ще навіть до їх початку, напередодні 1972 р. представники дисидентського руху прийняли рішення про призупинення діяльності журналу; про це можна дізнатись зі спогадів Василя Овсієнка: «На п'ятому числі «Український вісник» обірвався – його зупинили в середині 1971 року, бо пішли чутки про те, що ось-ось почнуться арешти, і сам голова КДБ України Віталій Нікітченко мав розмову з Іваном Світличним і сказав: «Доки ви не були організовані, ми вас терпіли. Відтак, коли у вас з'явився журнал, ми вас терпіти не будемо». Вирішено було зупинити видання «Українського вісника», однак уже було пізно»²⁸.

Отже, на сторінках журналу «Український вісник» на початку 1970-х рр. побачили світ 45 поезій авторства дев'яти учасників українського дисидентського руху. В опублікованих віршах знайшли відображення знакові події протистояння середовища шістдесятників із радянським режимом – трагічні загибелі поета Василя Симоненка (1963 р.) та художниці Алли Горської (1970 р.), судовий процес над істориком Валентином Морозом (1970 р.). Опозиційна поезія викривала численні негативні сторони радянського повсякдення, недоліки політики правлячої партії у економічній та національній сферах. У деяких віршах можна зустріти прямі заклики до боротьби з шовінізмом, алюзії на українські національні символи, опис правдивого історичного минулого українців, становища політичних в'язнів. Поети-шістдесятники закликали суспільство до громадської активності проти нищення національної культури тоталітарним режимом. Опозиційна поезія була просякнута відвагою, мужністю й радикалізмом, була справжнім викликом для радянського режиму та його політики щодо українського народу. Часопис «Український вісник» відіграв свого часу роль важливого літературного майданчика, де поети-шістдесятники в умовах посилення радянської цензури мали змогу публікувати свої вірші. Зрештою, реакцією з боку режиму було посилення репресивного тиску на дисидентів на початку 1970-х рр. та здійснення в 1972 р. «генерального погрому» українського національного руху.

- ¹ В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.* [Works: In 10 vol.], Київ, 2006, т. 3, 976 с.
- ² А. Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років* [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s], Київ, Видавництво імені Олени Теліги, 1998, 720 с.
- ³ Б. Захаров, *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)* [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)], Харків, Фоліо, 2003, 144 с.
- ⁴ І. Стасюк, *Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови та наслідки* [Pogrom of Ukrainian self-publishing in the early 1970s: prerequisites and consequences], in «Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія», 2013, № 752, с. 179–185.
- ⁵ В. Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)* [Ukraine: recent history (1945–1991)], Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003, 670 с.
- ⁶ О. Обертас, *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)* [Ukrainian Samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)], Київ, Смолоскип, 2010, 300 с.
- ⁷ Б. Паска, *Дисиденти Івано-Франківщини на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» (1970–1972 рр.)* [Dissidents from the Ivano-Frankivsk region on the pages of the self-published magazine «Ukrainian Herald» (1970–1972)], in «Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія», 2021, № 2, с. 124–133.
- ⁸ О. Обертас, *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)*, с. 55.
- ⁹ В. Деревінський, *Громадсько-політична діяльність В. Чорновола після першого ув'язнення (1969–1972 рр.)* [Social and political activity of V. Chornovil after his first imprisonment (1969–1972)], in «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки», 2015, Вип. 24, с. 115.
- ¹⁰ І. Стасюк, *Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови та наслідки*, с. 182.
- ¹¹ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970* [Ukrainian Herald. Issue II. May 1970], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 189–190.
- ¹² *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, [Ukrainian Herald. Issue IV. January 1971], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 497–498.
- ¹³ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 499.
- ¹⁴ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 506.
- ¹⁵ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 453.
- ¹⁶ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 554–555.
- ¹⁷ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971* [Ukrainian Herald. Issue V. May 1971], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 741–742.
- ¹⁸ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971*, с. 747.
- ¹⁹ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 481–484.
- ²⁰ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 483–484.
- ²¹ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 481.
- ²² *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 484.
- ²³ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 497–491.
- ²⁴ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 492.
- ²⁵ О. Бажан, *Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки* [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR «Block»: development, progress, consequences], in «Наукові записки НАУКМА. Історичні науки», 2013, т. 143, с. 33; А. Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*, с. 190.
- ²⁶ В. Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*, с. 290.

- ²⁶ В. Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*, с. 289.
- ²⁷ А. Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*, с. 193.
- ²⁸ Б. Захаров, Є. Захаров, *Генеральний погром: як це було* [General pogrom: how it was], URL: <http://museum.khpg.org/1628664314>.

References

1. Baran V., *Ukraine: novitnia istoriia (1945–1991 rr.)* [Ukraine: recent history (1945–1991)], Lviv, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 2003, 670 s.
2. Bazhan O., *Spetsoperatsiia KDB URSR «Blok»: rozrobka, khid, naslidky* [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR «Block»: development, progress, consequences], in «Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky», 2013, t. 143, s. 30–36.
3. Chornovil V., *Tvory: U 10-ty t.* [Works: In 10 vol.], Kyiv, 2006, t. 3, 976 s.

4. Derevynskyi V., *Hromadsko-politychna diialnist V. Chornovola pislia pershoho uviaznennia (1969–1972 rr.)* [Social and political activity of V. Chornovil after his first imprisonment (1969–1972)], in «Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii». Seriia «Istorychni nauky», 2015, Vyp. 24, s. 114–118.
5. Obertas O., *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv)* [Ukrainian Samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)], Kyiv, Smoloskyp, 2010, 300 s.
6. Paska B., *Dysydynty Ivano-Frankivshchyny na storinkakh samvydavnoho chasopysu «Ukrainskyi visnyk» (1970–1972 rr.)* [Dissidents from the Ivano-Frankivsk region on the pages of the self-published magazine «Ukrainian Herald» (1970–1972)], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istoriia», 2021, № 2, s. 124–133.
7. Rusnachenko A., *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National liberation movement in Ukraine: mid 1950s – early 1990s], Kyiv, Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1998, 720 s.
8. Stasiuk I., *Pohrom ukrainskoho samvydavu pochatku 1970-kh rr.: peredumovy ta naslidky* [Pogrom of Ukrainian self-publishing in the early 1970s: prerequisites and consequences], in «Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Derzhava ta armii», 2013, № 752, s. 179–185.
9. *Ukrainskyi visnyk. Vypusk II. Traven 1970* [Ukrainian Herald. Issue II. May 1970], in: V. Chornovil, *Tvory: U 10-ty t.*, Kyiv, 2006, t. 3, s. 167–282.
10. *Ukrainskyi visnyk. Vypusk IV. Sichen 1971*, [Ukrainian Herald. Issue IV. January 1971], in: V. Chornovil, *Tvory: U 10-ty t.*, Kyiv, 2006, t. 3, s. 433–602.
11. *Ukrainskyi visnyk. Vypusk V. Traven 1971* [Ukrainian Herald. Issue V. May 1971], in: V. Chornovil, *Tvory: U 10-ty t.*, Kyiv, 2006, t. 3, s. 603–770.
12. Zakharov B., *Narys istorii dysyidentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)* [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)], Kharkiv, Folio, 2003, 144 s.
13. Zakharov B., Zakharov Ye., *Heneralnyi pohrom: yak tse bulo* [General pogrom: how it was], URL: <http://museum.khpg.org/1628664314>.

Джерело: Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2023. № 2. 184 с.

Додаток Б

Алла Горська, Лесь Танюк та Василь Симоненко в Биківнянському лісі поруч із знайденими там рештками жертв сталінського терору

Джерело: <https://ua.ua.top/17983/>

Алла Горська

Джерело: <http://museum.khpg.org/1113894362>

Лесь Танюк

Джерело: <http://museum.khpg.org/1114000538>

Василь Симоненко

Джерело: <http://museum.khpg.org/1113996417>

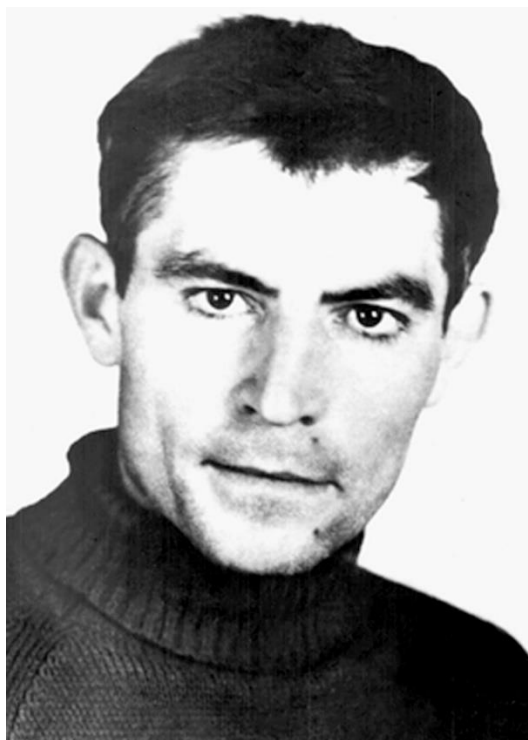
Додаток В

Кінотеатр «Україна». Київ. 1960-ті рр.

Джерело: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/hto-za-nas-vstante-v-znak-protestu>

Василь Стус

Джерело: <http://museum.khpg.org/1114000126>

В'ячеслав Чорновіл

Джерело: <http://museum.khpg.org/1114001418>

Іван Дзюба

Джерело: <http://museum.khpg.org/1113910477>

Додаток Г

Ярослав Добош після затримання 4 січня 1972 р.

Джерело: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/01/12/160767/>

Доповідна записка КГБ про затримання Ярослава Добоша. 7 січня 1972 р.

УСРСР
КОМИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
при РМ и Министре внутренних дел при ЦК КПСР Министр (при Президиуме) СМ

№ 1 1972 г. № 114-1

Содержание сообщения
Серию "А"
Инв. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

ТОБОМОВ СЕБЕСТУ В.В.

СПЕЦИАЛЬНОЕ СОБЩЕНИЕ

С 29 декабря 1971 года по 2 января 1972 года в г. Львов находились в качестве туристов граждане Болгарии

ДОБЫШ Ярослав, 1947 года рождения, украинец, студент Львовского католического университета.

В ходе ареста органов КГБ ДОБЫШ попал при попытке установить обусловленную связь с объектом дела "Блок" СВЕТАЧИЙ И. По имеющимся данным, в г. Львове ДОБЫШ осуществил встречу с объектом дела "Блок" ФРАНКО З. и договорился о встрече с СВЕТАЧИЙ И. 2 января с.г. ДОБЫШ выехал в г. Львов.

Во время пребывания во Львове 3-4 января с.г. были замечены отдельные подозрительные моменты в поведении ДОБЫША, в частности, сверка в номере гостиницы книжек-то записей в блокноте с купленным путеводителем по г. Львову, а также постоянные попытки выжить за собой слежку во время осмотра достопримечательностей г. Львова.

Внесено на рассмотрение в Центр
По резолюции XXIV / 24.10
Вопрос 4.5 / 3
Выводы 24.10
4. - 11 6.1972.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ
Инв. № 1
4. - 11 6.1972.

Джерело: В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 205.

Додаток Д

Меморіальний музей історії політичних репресій «Перм-36». Головна Будівля

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%BC-36>

Василь Овсієнко на фоні табору ВС-389/36 с. Кучино (Пермська область РРФСР) тримає в руках ключі від камер і елементи одягу особливо небезпечного рецидивіста. Знімок від 02.06.1996 р.

Джерело: <http://museum.khpg.org/1279867224>

Додаток Е1

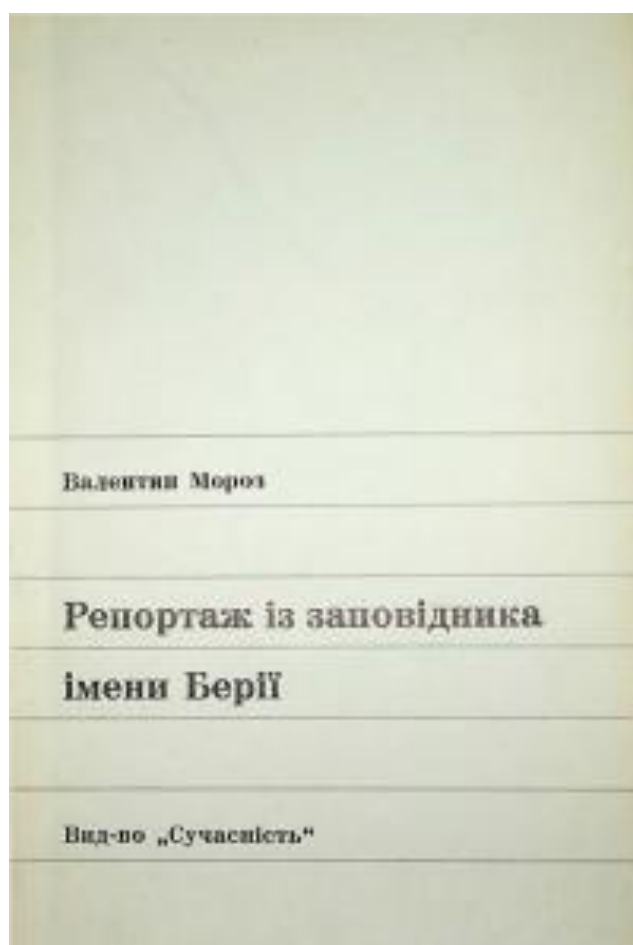
Валентин Мороз

Джерело: <https://museum.khpg.org/1113917542>

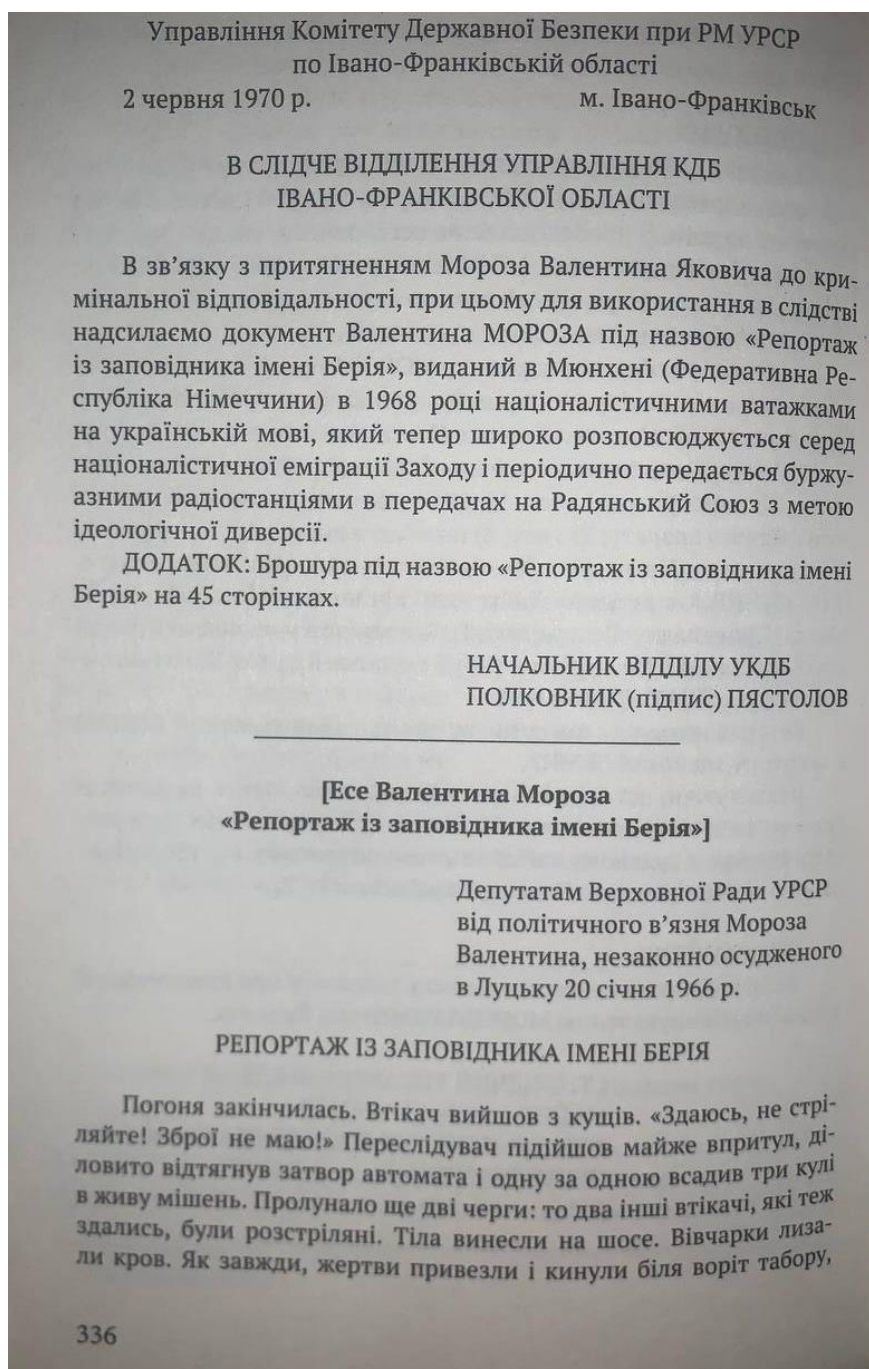
Додаток Е2

Палітурка праці В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії»

Джерело: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/moroz-v-reportazh-iz-zapovidnyka-imeny-beriyi/>

Використання праці «Репортаж із заповідника імені Берії» під час другого засудження В. Мороза

Джерело: Паска Б. Судовий процес Валентина Мороза. Розсекречені матеріали. Брустури: Дискурс, 2021. С. 336.

Додаток Є1

Михайло Горинь

Джерело: <https://museum.khpg.org/1113893629>

Додаток Є2

Палітурка праці «Листи з-за ґрат»

Джерело: https://chtyvo.org.ua/authors/Horyn_Mykhailo/Lysty_z-za_grat/

Додаток Ж1

Іван Гель

Джерело: <https://museum.khpg.org/1113844652>

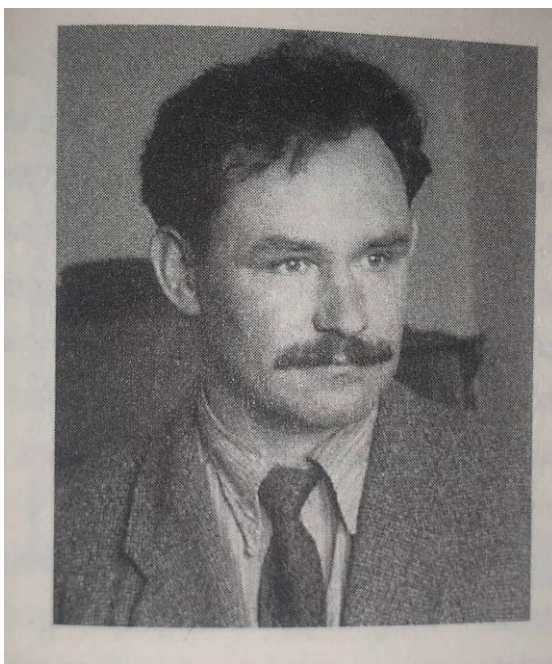
Додаток Ж2

Палітурка праці «Грані культури»

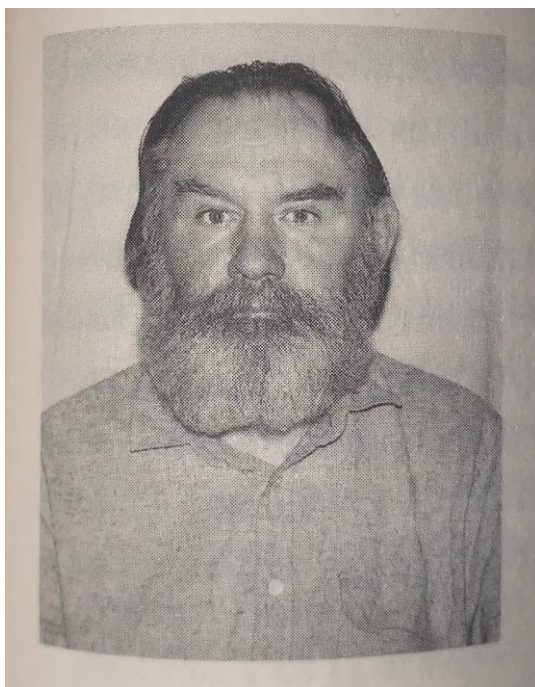
Джерело: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/2286-goverlya-s-grani-kulturi-do-seriyi-politichni-lektsiyi-dlya-ukrayinskoyi-molodi/>

Іван Світличний

Джерело: Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ: «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2023. С. 231.

Іван Світличний під час заслання

Джерело: Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ: «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2023. С. 271.

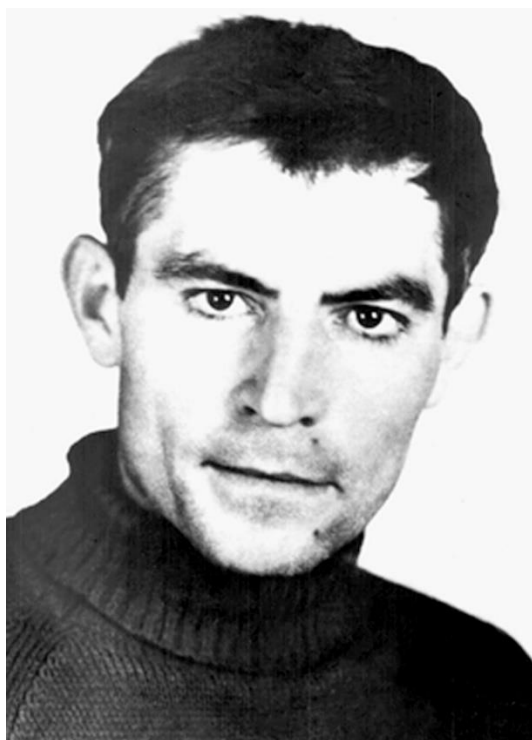
Палітурка збірки віршів «Гратовані сонети»

Джерело: <https://diasporiana.org.ua/poeziya/1608-svitlichniy-i-gratovani-soneti/>

Додаток І1

Василь Стус

Джерело: <http://museum.khpg.org/1114000126>

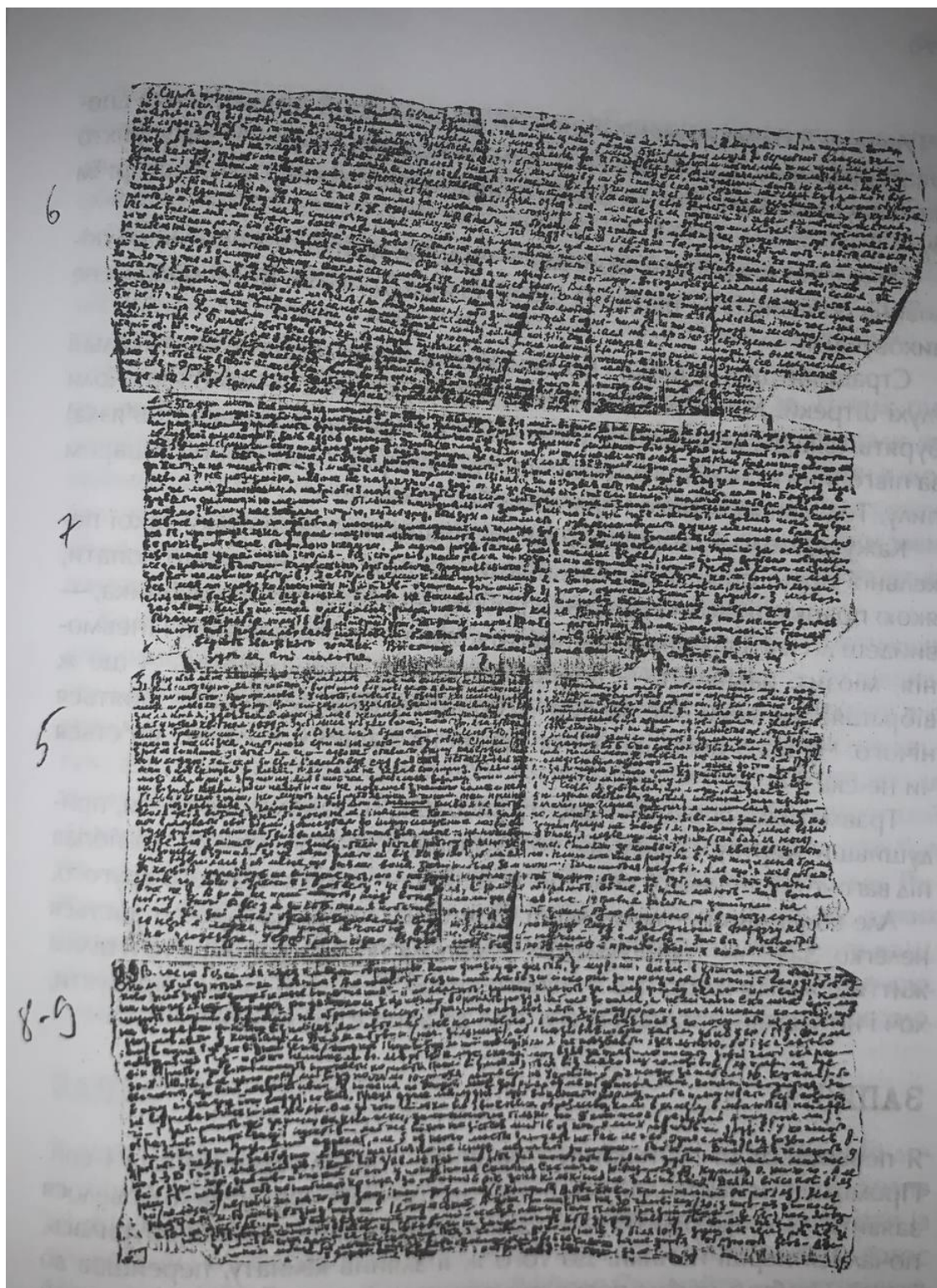
Додаток І2

Макет загального вигляду Київського слідчого ізолятору, що розташований в історичній місцевості Лук'янівка на вул. Дегтярівській, 13

Джерело: <https://vilneslovo.com/muzey-istorii-du-kyivskiy-slidchiy-izolyator/>

Вигляд тексту, написаного В. Стусом, що згодом отримав назву «З таборового зошита»

Джерело: Кіпіані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Віват, 2019. С. 669.

Перші два записи «З таборового зошита»

**З ТАБОРОВОГО ЗОШИТА.
ОСТАННІЙ ВІДОМИЙ
ТЕКСТ ВАСИЛЯ СТУСА****ЗАПИС І**

Отож, п'ятого березня я прибув на Колиму. Позаду залишилося 53 дні етапу, майже два місяці. Згадую камеру челябінської тюрми з натовпами тарганів по стінах; надивившись на них, я чув, як свербить усе тіло, і потім — новосибірська пересилка, перебута разом з В. Хаустовим, страшна іркутська тюрма — мене вкинули в камеру з бічима-аліментшиками: вошиві, брудні, отупілі, вони розносили дух периферійної задущливої волі, від чого хотілося вити вовком: виявляється, і так можна жити, і так мучитися тюремною скрутою. П'яні наглядачі Іркутська — ніби вихоплені з когорти жандармів-самодурів часів Миколи І чи Олександра ІІ. Один з них мало не побив мене за те, що я сказав у голос про його брутальне поводження. Нарешті, Хабаровськ, і по тому — пасажирський літак, де вільні й невольники розділені рядами крісел: тут уже соромитися нікого. Мене скували наручниками із якимсь рецидивістом, і так ми перебували дві години льоту.

Аж ось і Колима. Холодне низьке небо, маленька тюрма на якомусь вигоні, порівняно добра страва і тепла тьмяна одиночка. Після жарки можна було терпіти свій одяг. Викликав начальник тюрми: він нібито ніколи не бачив політв'язня.

За кілька днів воронок з буржуйкою всередині докинув мене до Усть-Омчуга. Це 400 кілометрів од Магадана. Кинувши до камери КПЗ і протримавши кілька днів, мене викликали до начальника міліції Перверзева, і той заявив, що працюватиму я на рудні ім. Матросова шахтарем, житиму в гуртожитку в кімнаті ч. 6, а що я поскаржився на нездоров'я, то обіцяв показати лікарям. За яких 20 хвилин мене оглянули лікарі; всі заявили, що я здоровий.

Увечері 5 березня мене привезли до селища. В кімнаті, наче сподіваючись мене, сиділо кілька п'яних молодиків і пили горілку. Ніхто не здивувався мені. Ревіло радіо, вищав магнітофон і транзистор: їм було весело.

Почалася моя робота. Бригада — ударна, комуністична. Чи не половина робітників — партійні. Це показова бригада. Вони мали мене виховувати.

Страшний пил у вибої, бо вентиляції нема: бурять вертикальні глухі штреки. Молоток важить коло 50 кг, штанга — до 85 кг. Коли бурять «вікна», доводиться лопатити. Респіратор (марлева пов'язка) за півгодини стає непридатний: він стає мокрий і вкривається шаром пилу. Тоді скидаєш його і працюєш без захисту.

Кажуть, молоді хлопці (одразу після війська) за півроку такої пекельної праці стають силікозниками. За порохом не видно лопати, якою працюєш. Коли закінчуєш роботу — немає сухого рубчика, — вийдеш до кліті під крижане повітря, яке не підігрівається. Пневмонія, міозит, радикуліт — переслідують кожного шахтаря. А ще ж вібрація і силікоз. Але за 500—700 крб у місяць люди не бояться нічого. Через 5 років він збере гроші на машину, коли не зіп'ється чи не скалічіє.

Травматизм на рудні — досить високий. То завалилася стеля, придушивши жертву «заколом», то бурильник упав у «дучку», то попав під вагонетку, перебиті руки, ноги, ребра — чи не в кожного другого.

Але колимчани — люди міцні. Вони знають, що добробут дається нелегко. За нього треба платити — молодістю, здоров'ям, а то й цілим життям. Життя жорстоке — нічого не вдієш. А на Колимі є продукти, хоч і не завжди дістанеш м'яса. Але де воно є, те м'ясо?

ЗАПИС 2

Я повертався до гуртожитку і падав як убитий. Була робота і сон. Проміжків не існувало. Так я зміг витримати три місяці. Довелося заявити, що така робота — не для мого здоров'я. Міліція обурилась, почалися перші нагінки. До того ж я змінив кімнату, перейшов до іншої. Це було новим порушенням: як я смів, коли мені, всупереч положенню про заслання, наказано жити саме в цій кімнаті і саме з цими людьми. Але їхня постійна пиятика не давала мені спокою.

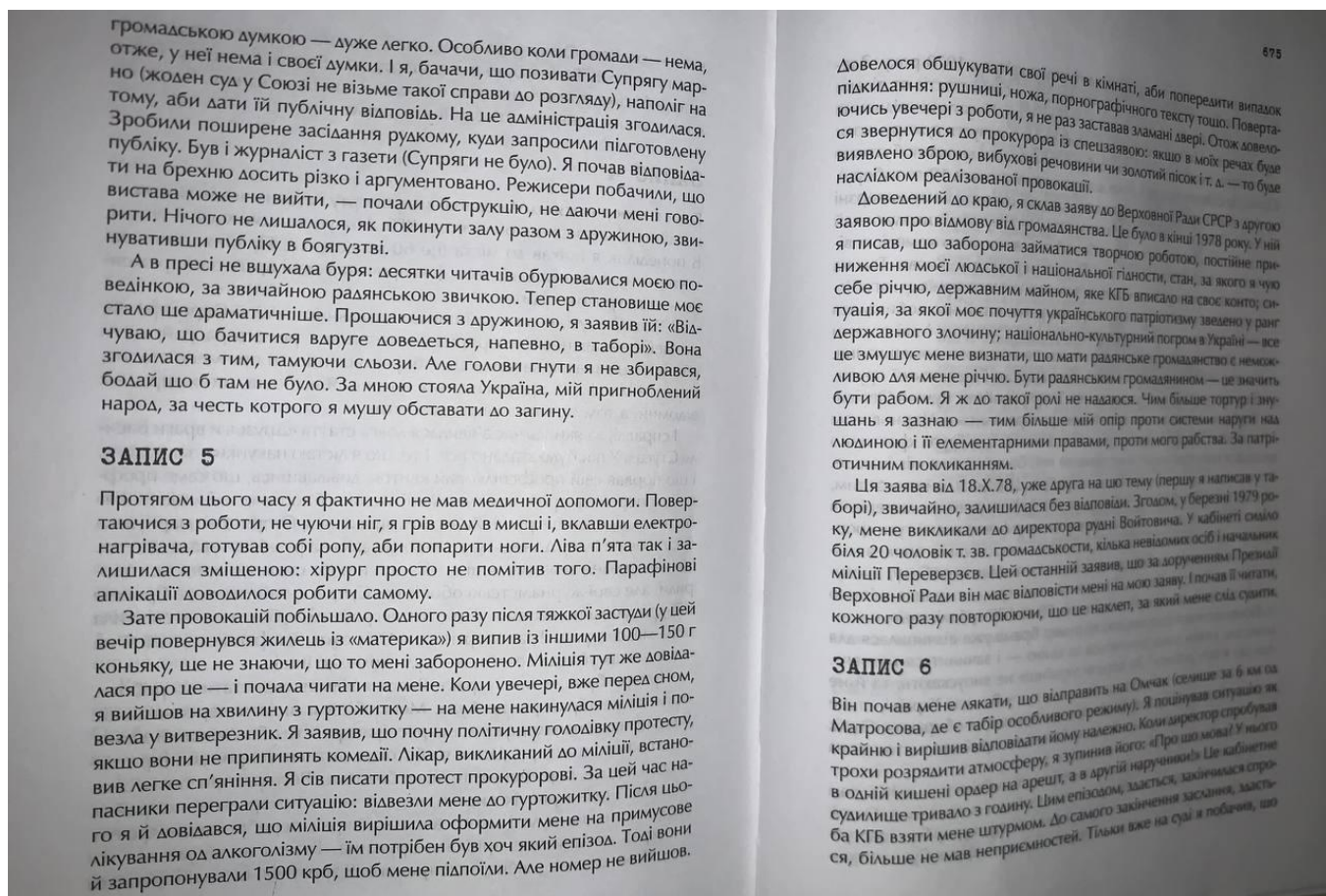
У травні мене викликали до райцентру і почали погрожувати: в разі подальшого порушення режиму будуть судити. Я послався на положення про заслання, яке дозволяє мені проживати в межах району, обирати житло своєю волею. Переверзєв тільки злісно усміхався, перейшовши на брудну лайку. Довелося його поставити на місце. «Зі мною навіть у концтаборі не розмовляли таким тоном, отож припиніть лаятися, інакше я піду. Я не збирався їхати до вас, а викликали — то розмовляйте людським тоном».

Незабаром приїхала дружина — нас поселили в т. зв. готелі, підселивши водночас двох кагебістів, що спокійно прослуховували всі наші розмови. Якось вони вдерлися до нас, сіли до столу, а один з них, вийнявши ножа, почав випробовувати мої нерви. Я просто не реагував на цю дешеву витівку. Інший пожилець хотів подарувати мені ножа; я відмовився від подарунка, навіть не знаючи, що це провокація з можливим осудженням (збереження холодної зброї)!

Коли дружина поїхала, зі мною стався нещасний випадок: прагнучи добратися до кімнати (сусід подався на кількаденні зальоти, не лишивши мені ключа), я спробував проникнути до кімнати через вікно, але впав — і зламав обидві п'яткові кістки, мене відвезли до лікарні, наклали гіпс, а до кімнати підселили нового жителя. Уже звикши до того, що за мною влаштовували тотальне стеження, я не сумнівався, звідки цей житель. Перебувши два місяці, я повернувся до кімнати. На ногах був гіпс із металевою дужкою — нижче Plattfus'a. Надворі мороз, сніг. Виходок — за 200 метрів. У мене пара милиць і гіпсові черевики, з яких виглядають пальці. На цей раз кімната була порожня. Принести води, сходити до буфету чи по нужді — стало дуже складною проблемою. З цих вояжів я повертався, чуючи на чолі циганський піт. Було невесело.

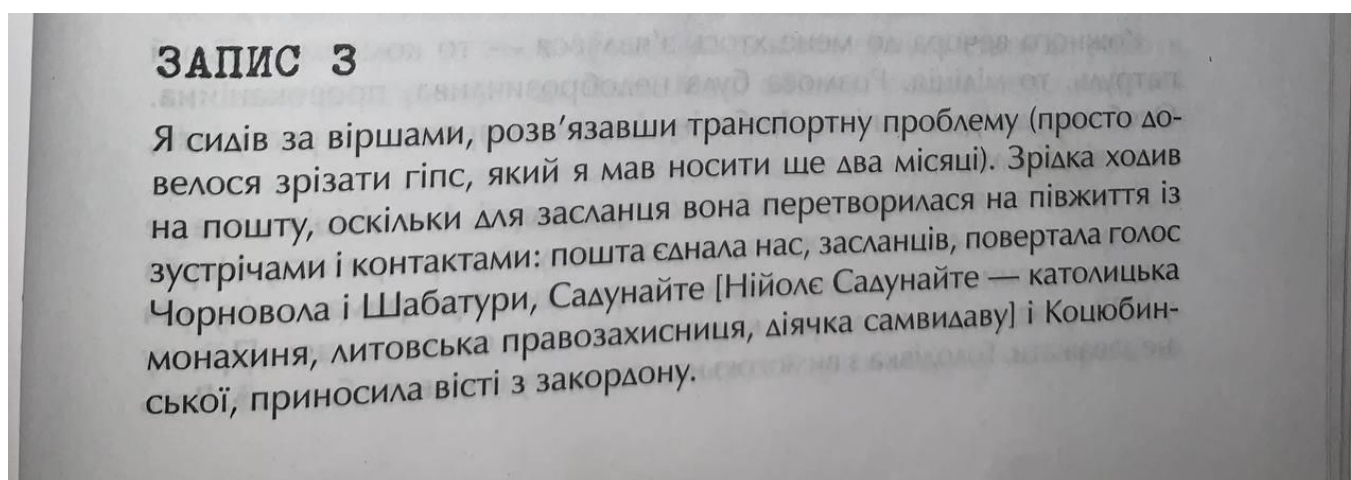
Джерело: Кіпіані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Віват, 2019. С. 668–671.

Запис № 5 «З таборового зошита»

Джерело: Кіпіані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Віват, 2019. С. 674–675.

Запис № 3 «З таборового зошита»

За листи доводилося витримувати справжню війну з КГБ. Десятки й десятки листів просто зникали. А на мої оскарження відповідали своєрідно: «В Магаданському аеропорту мішок, у якому носять кореспонденцію, дірявий». Довелося кілька разів бити телеграму до Андропова: «Ваша служба краде мої листи». Телеграми відсилали, але користі не було. Хіба шкода: це стало добре видно із щомісячних відвідин міліції (т. зв. реєстрація). Їздити туди треба було за 30 км (сел. Гастелло). Чулося, що в повітрі — гроза.

10.11.78 року, коли я, ледве пересуваючися на ногах, уже працював на шахті, мене викликали до відділу кадрів. Виявилося, налетіли на мене з обшуком. Групу очолював майор Грушецький із України. Обшук був у справі Лук'яненка. Байдуже, що Лук'яненка я не знав, хіба обмінявся з ним одним-двома листами, — в мене вилучили чернетки моїх листів до Гамзатова, Григоренка, деякі листи інших друзів, зошит віршів. Потім три дні допитували в Усть-Омчугі. Свідчень я не дав, хіба висловив обурення.

Тепер цькування зайшло на нове коло. До кімнати підселяли п'яниць (це вони згодом виявилися свідками на новому процесі). Вони пили, і мені в кімнаті один із них навіть помочився в чайник. Коли я протестував, мені казали: «Молчи, а то опять попадешь, где был». Я вимагав відселити їх — це нічого не давало. Я намагався знайти деь кімнату — мені було заборонено це зробити.

Стало відомо, що КГБ, міліція, партком старанно нацьковують проти мене людей. Одному з них, наприклад, запропонували підкласти в мої речі рушницю або ніж, іншому — підпоїти мене. За це обіцяли винагороду — 1500 крб (тобто дві місячні зарплати колимські). А до якого стану? Аби лиш запах був — відповіли йому. Але я цього ще не знав.

Кожного вечора до мене хтось з'являвся — то комсомольський патруль, то міліція. Розмова була недоброзичлива, провокаційна. Особливо докучав капітан Любавін. Довелося просто не реагувати, коли він з'являвся.

І тут дістав я телеграму, що батько при смерті. Але міліція мене не пустила — мені довелося оголосити голодівку на знак протесту. Через тиждень вони таки дозволили, але перед тим протримали цілу ніч у КПЗ — за те, що на дверях кімнати я вчепив оголошення: «Прошу не заважати. Голодівка з вимогою надати змогу поховати батька». Вєсь

Запис № 4 «З таборового зошита»

673

час — од Усть-Омчуга до Донецька — мене супроводжував загін шпигунів од КГБ. Так було в аеропорту, так було в Донецьку. Поховавши батька, я повернувся до Колими — ніби до в'язниці. Я чув, що кожного дня мене можуть зачинити знову.

ЗАПИС 4

Коли я повернувся до Магадана, в аеропорту на мене чекав виклик — негайно з'явитися до обласного КГБ. Ночувати довелося в готелі. В понеділок я поїхав до міста (це 60 км дороги). Прийняв мене заступник начальника Сафонов. Він прочитав мені друге застереження — з погрозою судити.

В Усть-Омчугі, коли я зайшов до начальника міліції Переверзева, на мене чекав новий сюрприз — заступник редактора райгазети «Ленинское знамя» заявила, що збирається писати про мене статтю, і поставила кілька провокаційних питань. Я відповів, що жанр мені відомий, а тому я волію не розмовляти.

І справді, за якийсь час з'явилася довга стаття «Друзья и враги Василя Стуса». У ній було згадано все. І те, що я дістаю пакунки з закордону, і що порвав свій профспілковий квиток, довідавшись, що саме профспілки перечать проти надання мені медичної допомоги, і «свідчення» багатьох мешканців рудні. Як згодом виявилось, Супряга не марнувала часу: поки я був у Донецьку, вона вояжувала на рудні, готувала статтю. Чимало людей заявило мені потім, що нічого схожого вони не говорили, але свої журналістські обов'язки Супряга, забезпечена бронею КГБ, розуміла по-своєму. «Стус готов грабить и убивать», — свідчила одна медсестра із Транспортного. «Он похож на фашиста, такой на моих глазах убивал детей», — гнули комедію інші.

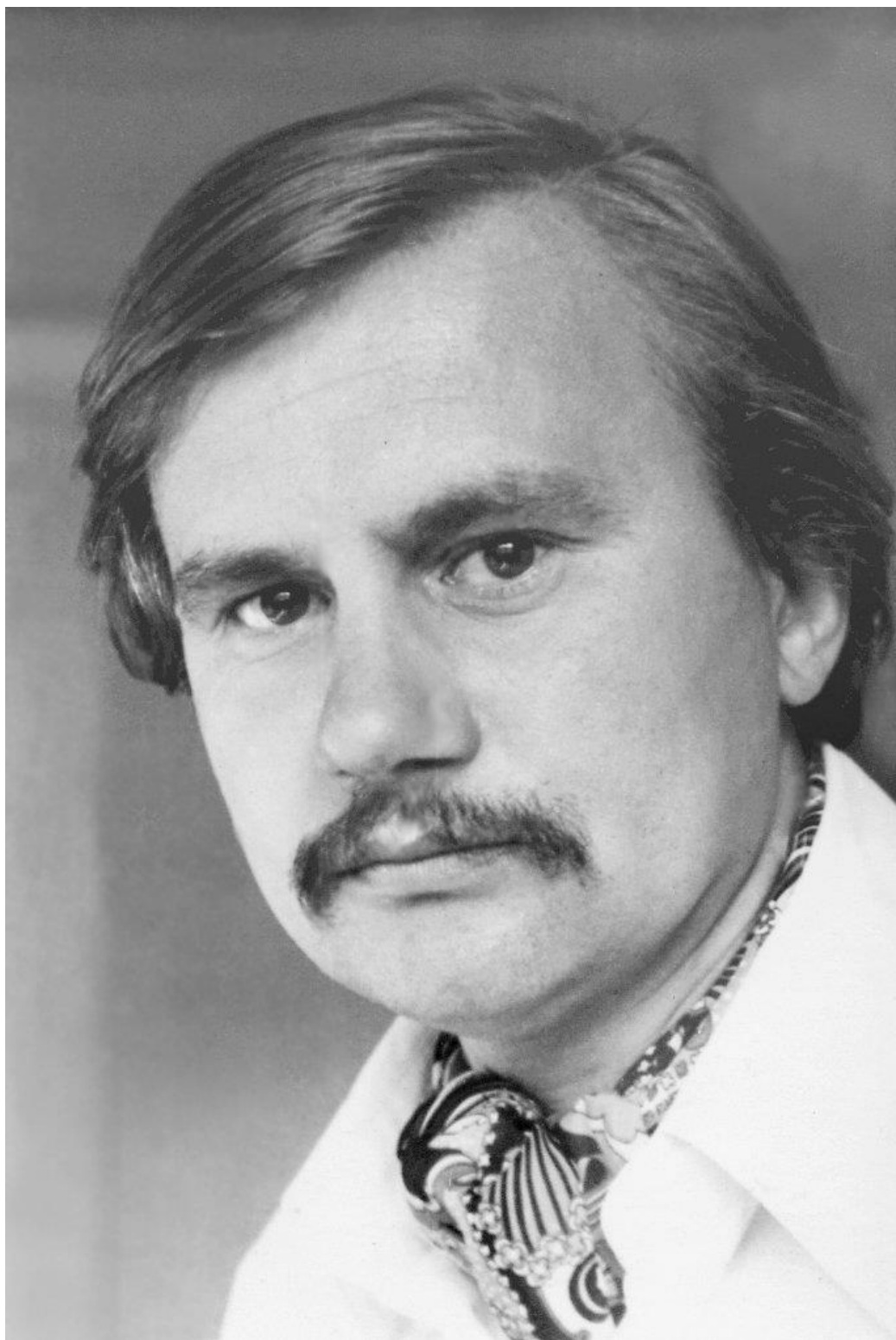
Прикро було за такий факт. Якось я відмовився стати до роботи, оскільки респіраторів не було. Мені обіцяли видати персональний. Я відмовився, наголошуючи, що респіратор — то обов'язковий захист для кожного шахтаря. Отож я обстоюю загальний принцип [протестуючи] проти порушення техніки безпеки. Респіратори потім знайшлися. Певна річ, їх видали всім. А мене покарали за «страйк». Супряга не оминула і цього випадку, вкрай перебрехавши факти. Якраз на цей час приїхала дружина. Газета вплинула на людей. Вони сахалися мене, мов чумного. Я зрозумів, що маніпулювати

громадською думкою — дуже легко. Особливо коли громади — нема, отже, у неї нема і своєї думки. І я, бачачи, що позивати Супрягу марно (жоден суд у Союзі не візьме такої справи до розгляду), на поліг на тому, аби дати їй публічну відповідь. На це адміністрація згодилася. Зробили поширене засідання рудкому, куди запросили підготовлену публіку. Був і журналіст з газети (Супряги не було). Я почав відповідати на брехню досить різко і аргументовано. Режисери побачили, що вистава може не вийти, — почали обструкцію, не даючи мені говорити. Нічого не лишалось, як покинути залу разом з дружиною, звинувативши публіку в боягузтві.

А в пресі не вщухала буря: десятки читачів обурювалися моєю поведінкою, за звичайною радянською звичкою. Тепер становище моє стало ще драматичніше. Прощаючися з дружиною, я заявив їй: «Відчуваю, що бачитися вдруге доведеться, напевно, в таборі». Вона згодилася з тим, тамуючи сльози. Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загибелі.

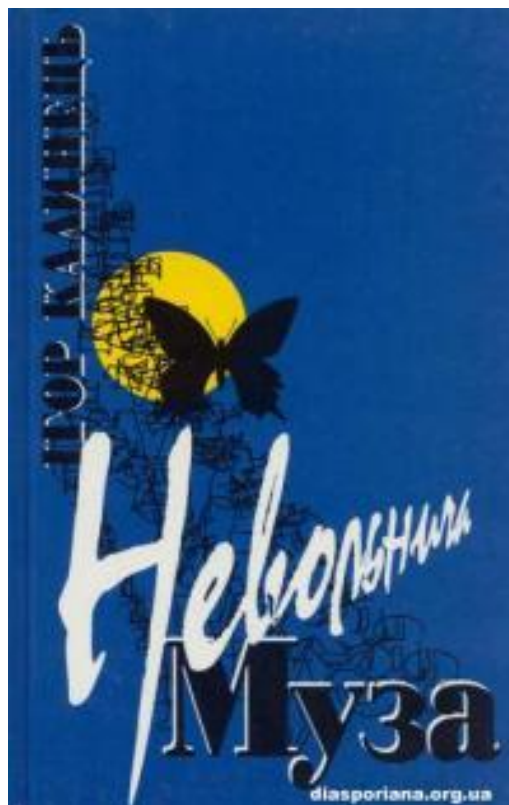
Джерело: Кіпіані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Віват, 2019. С. 673–674.

Ігор Калинець

Джерело: <https://museum.khpg.org/1113911396>

Палітурка збірки віршів «Невольнича муза»

Джерело: <https://diasporiana.org.ua/poeziya/10933-kalnets-i-nevolnicha-muza-virshi-1973-1981-rokiv/>

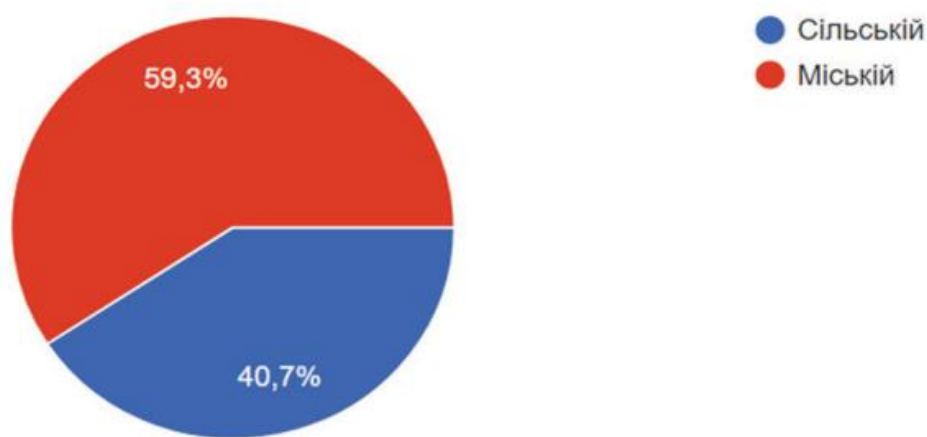
Класифікація історичних джерел

Джерело: Бережна А. І. Використання історичних джерел на уроках історії як засіб формування критичного мислення учнів: методичний матеріал. *Всеосвіта*. 2019. 27 березня. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01003gvs-afb9.docx.html> (дата звернення: 19.09.2025 р.).

Додаток К1

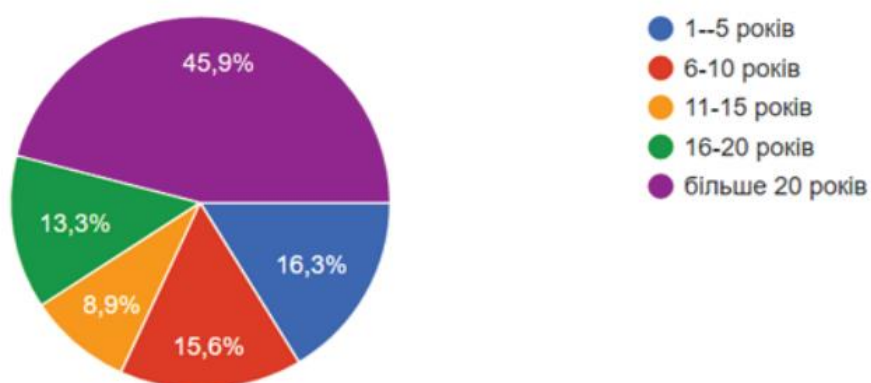
Діаграма «Місцевість, у якій працюють респонденти» (скріншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

Джерело: Мороз П. В., Мороз І. В. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. *Український педагогічний журнал*. № 4. 2019. С. 144.

Додаток К2

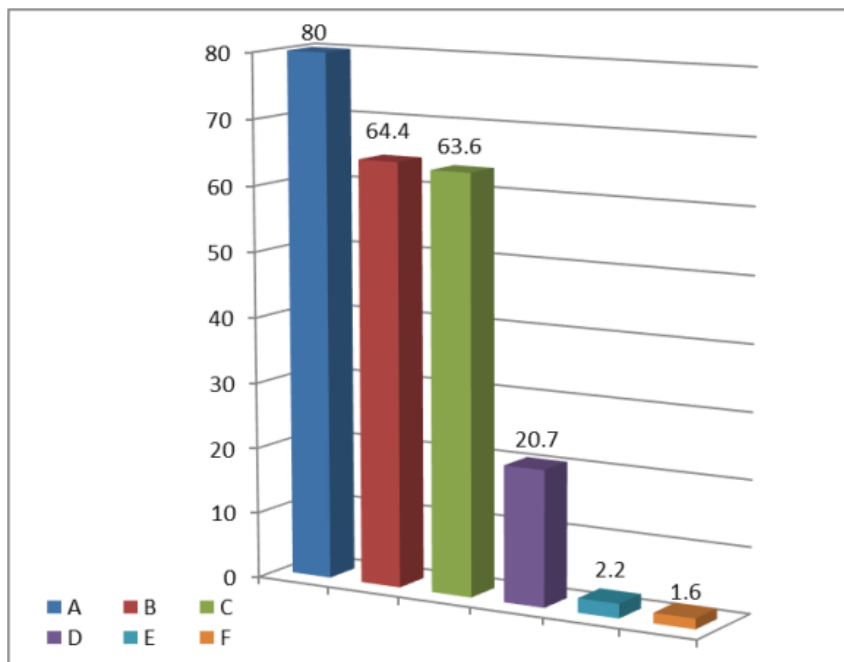
Діаграма «Стаж педагогічної роботи респондентів» (скріншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

Джерело: Мороз П. В., Мороз І. В. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. *Український педагогічний журнал*. № 4. 2019. С. 144.

Додаток К3

Діаграма відповідей учителів на запитання «Яке Ваше ставлення до проблеми використання історичних джерел у процесі навчання історії? (можна вибрати декілька варіантів відповіді)»

Джерело: Мороз П. В., Мороз І. В. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. *Український педагогічний журнал*. № 4. 2019. С. 145.

Додаток К4

Діаграма відповідей учителів на запитання «Наскільки регулярно Ви використовуєте історичні джерела на уроках історії?» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

Джерело: Мороз П. В., Мороз І. В. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. *Український педагогічний журнал*. № 4. 2019. С. 146.

Додаток Л1

Документ «Л. Лук'яненко про методи діяльності, обрані УРСС» в підручнику з історії України для 11 класу

59. Національно-визвольний рух «Шістдесятництво»

2 **Зародження дисидентського руху. Антирежимні виступи.** Наприкінці 1950-х рр. в Україні розпочався новий етап антирадянського опозиційного руху, який згодом отримав назву **дисидентський рух**. Він характеризувався відмінною від попередників тактикою боротьби з радянським режимом. Користуючись його лібералізацією в період «відлиги», нові борці за національне самовизначення намагалися поєднувати підпільну діяльність із легальними формами роботи.

Дисидентський рух в Україні, як вважають, започаткувала **Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)**, що діяла на території західноукраїнських областей у 1958—1961 рр. Її засновниками стали молоді юристи **Левко Лук'яненко** та **Іван Кандиба**, які створили ядро майбутньої організації на Львівщині.

У 1959 р. Л. Лук'яненко та С. Вірун розробили проект програми УРСС. Уперше в післявоєнній історії він передбачав боротьбу за вихід України зі складу СРСР суто ненасильницькими легальними засобами. Планувалося, що спілка вестиме пропаганду за реалізацію відповідних статей Конституцій СРСР та УРСР, які передбачали право виходу радянських республік зі складу Союзу. Згодом ці питання мали бути розглянуті Верховною Радою УРСР або вирішуватися на всеукраїнському референдумі.

При цьому члени спілки залишалися прибічниками марксистської ідеології. Відповідно до програми УРСС новостворена незалежна Українська держава за своїм політичним ладом мала залишатися радянською, а за економічним — соціалістичною. Однак члени УРСС заявляли, що дотримуються «справжнього марксизму», відмінного від ідеології та практики КПРС.

Дисиденти (від латин. — незгодні) — термін, який спочатку західні, а потім радянські засоби масової інформації із середини 1970-х рр. застосовували до осіб, які відверто заперечували офіційні доктрини в тих або інших сферах суспільного життя СРСР.

Дисидентський рух в УРСР — складова частина руху опору тоталітарній системі в СРСР, що стихійно виник у період хрущовської «відлиги».

Л. Лук'яненко про методи діяльності, обрані УРСС

...Перехід до агітації впливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суми і розчарування завдяки в ціле покоління.

Обговоріть у парах. Як Л. Лук'яненко пояснював доцільність обраних УРСС методів діяльності?

Однак далі визначення програмових засад і намірів діяльності спілки не пішла. У січні 1961 р. її керівників Л. Лук'яненка,

Джерело: Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. О. В. Гісем, О. О Мартинюк. Харків: Ранок, 2019. С. 67.

Документ «Представник українського національного руху, історик В. Мороз про діячів, які представляли «шістдесятників» в Україні» в підручнику з історії України для 11 класу

РОЗДІЛ 2

сприяти популяризації в народі здобутків української літератури й мистецтва, виступали проти обмежень, що накладав на творчість соціалістичний реалізм.

Представник українського національного руху, історик В. Мороз про діячів, які представляли «шістдесятників» в Україні

...То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним із найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях, які в комуністичному істеблішменті (політична еліта — Ред.) могли далеко піти. Але це були найкращі люди у моральному розумінні... Вони відчували, що проповідувати те, у що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщати, — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватися з багна.

1. Обговоріть у парах. Які факти про українських «шістдесятників» наводить В. Мороз? **2.** Як ви розумієте таке тлумачення змісту українського «шістдесятництва»?

На початку 1960 р. в Києві за сприяння міського комітету комсомолу утворився клуб творчої молоді «Сучасник» із секціями кіно, театру, письменницькою, художньою і музичною. Його очолював **Лесь Танюк**. Досить швидко клуб став популярним серед молодих митців. Тут завжди мали популярність лекції І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка, присвячені проблемам розвитку української літератури. З історії та мистецтвознавства України читали лекції О. Апанович, М. Брайчевський та М. Логвин. Чимало прихильників поезії збирали вечори Ліни Костенко, В. Симоненка та І. Драча. До членів клубу належали А. Горська та В. Чорновіл. Представники влади звинувачували членів клубу в організації «націоналістичних зібрань». Поступово діяльність клубу здобувала визнання, і він перетворювався на відому громадську організацію. А. Горська, Лесь Танюк і В. Симоненко вивчали матеріали про поховання жертв сталінських репресій 1937—1938 рр. у Биківні. Підсумком їхньої роботи став меморандум до міської ради з вимогою встановлення пам'ятника жертвам репресій.

У 1962 р. аналогічний клуб «Пролісок» виник у Львові. Він став осередком «шістдесятників» Західної України. Серед його учасників були літературознавець М. Косів, поет І. Калинець, мистецтвознавець В. Горинь, його брат психолог М. Горинь та інші. Члени клубу, на відміну від київського «Сучасника», часто торкалися гострих національних проблем України, не уникали політизації своєї діяльності.

Джерело: Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. О. В. Гісем, О. О Мартинюк. Харків: Ранок, 2019. С. 70.

Документ «Зі слів М. Роженка про події 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна» в підручнику з історії України для 11 класу

§ 14. Дисидентський рух

- 1. Як розвивався опозиційний рух у республіці в другій половині 1950-х рр.? 2. Хто такі дисиденти? 3. Що ви знаєте про зародження в Україні дисидентського руху? 4. Якими були особливості «шістдесятництва» як опозиційного руху? 5. Назвіть характерні риси відносин між державою та церквою в період хрущовської «відлиги».

1 **Активізація українського національно-визвольного руху.** Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. в республіці заарештували кілька десятків представників молоді творчої і наукової інтелігенції. Серед постраждалих були мистецтвознавець В. Горинь, художник О. Заліваха, літературний критик І. Світличний, літературознавець М. Косів та інші. Арешти здійснювалися здебільшого в Києві та західних областях України. Це була перша хвиля арештів у республіці після приходу до влади нового керівництва, під час якої утримали 25 опозиціонерів. У пресі про них не повідомлялося, жодних звинувачень затриманим не висували. Натомість поширювалися чутки, що органи державної безпеки викрили антирадянську націоналістичну підпільну організацію. До ЦК КПУ із запитом про долю затриманих зверталися відомі представники української інтелігенції — кінорежисер С. Параджанов, письменники й поети А. Малишко, Ліна Костенко, І. Драч, М. Стельмах, авіаконструктор О. Антонов та інші. Однак відповіді вони не отримали.

4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». На початку сеансу зі своїх місць підвелися Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус, які повідомили аудиторії, що в Україні відбуваються арешти інакомислячих. У залі виникло хвилювання, припинене зусиллями адміністрації та працівників органів державної безпеки, що прибули пізніше. Ця подія вважається першим громадським політичним протестом у СРСР після доби правління Й. Сталіна.

Зі спогадів М. Роженка про події 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна»

І раптом на сцену піднялася худорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал помітно хитнувся... Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, світо від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у Львові та інших містах України. Це повідомлення викликало шок. Припинили актори, заціпенів зал.

Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. «Це провокація!» — почулися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався.

Джерело: Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. О. В. Гісем, О. О Мартинюк. Харків: Ранок, 2019. С. 104.

Додаток Л2

Документ «З доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова XX з'їзду КПРС «Про культ особи та його наслідки» в підручнику з історії України для 11 класу

1. XX з'їзд КПРС і початок лібералізації

Подумайте

Які наслідки для України мав XX з'їзд КПРС? Чому?

Важливою подією у суспільно-політичному житті другої половини 50-х років став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.). Робота з'їзду спочатку розгорталася за традиційною схемою: делегати висловилися за підтримку курсу партії на розрядку міжнародної напруженості, розглянули економічні й соціальні проблеми. Лише потім відбулася найбільша подія — виступ (за дорученням Президії ЦК КПРС) Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на закритому засіданні. Доповідь Хрущова «Про культ особи та його наслідки» була структурована за такими основними розділами: Сталін і війна; депортація народів СРСР; післявоєнні репресивні акції; відносини з Югославією; культ Сталіна у його «Короткій біографії»; наслідки культу особи; висновки.

Зверніться до джерел

З доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова XX з'їзду КПРС «Про культ особи та його наслідки»:

«...Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів... і виявила численні факти фальсифікованих справ... Виявляється, що багато партійних, радянських, господарчих працівників... насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками... не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звирячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях.

...Склалася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей ... і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично.

Зі спогадів делегата XX з'їзду КПРС В. Семичасного:

«Спочатку панувала мертва тиша... розповідь про те, що робили Сталін і його оточення, викликала в залі галас. Але це не були заперечення, а, скоріше, природна людська реакція».

? Про які факти, пов'язані з діяльністю Й. Сталіна, йшлося у доповіді? Як реагували на це делегати з'їзду? Чому?

Джерело: Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень. О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Харків: Сіцця, 2012. С. 112

Документ «З листа В. Стуса до Президії Верховної Ради СРСР, 1976 р.» в підручнику з історії України для 11 класу

Погляд
зблизька

СТУС Василь
(1938 — 1985)

Народився у с. Рахнівка на Вінниччині. Закінчив історико-філологічний факультет Донецького педагогічного інституту. Вчителював на Кіровоградщині, а потім у м. Горлівка на Донбасі. З березня 1963 р. працював літературним редактором однієї з газет у Донецьку. Вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Один з активних учасників акції протесту у вересні 1965 р. у кінотеатрі «Україна» в Києві, за що був виключений з аспірантури. У 1970 р. за кордоном вийшла збірка його поезій «Зимові дерева». 7 вересня 1972 р. був засуджений до 5 років таборів і 3 років заслання за «антирадянську агітацію». 2 жовтня 1980 р. одержав новий вирок суду — 10 років позбавлення волі і 5 років заслання. 4 вересня 1985 р. помер у карцері.

З листа В. Стуса до Президії Верховної Ради СРСР, 1976 р.:

«Я, український літератор, репресований за політичними мотивами в січні 1972 р. Я обстоював демократизацію — це було розцінено як спроба сплюндрувати радянський лад; моя стурбованість кризовим станом української культури була кваліфікована як націоналізм.

Репресії 1972 р. показали, що в дискусії з українськими «дисидентами» влада не знайшла більш переконливих аргументів, ніж застосування сили, а умови в таборах переконали в тім, що простір застосування цієї сили не знає меж. Рік тому я вже знаходився на межі смерті. Залишатися підданим СРСР більше не вважаю для себе можливим, а тому прошу виселити мене за межі країни, в якій мої людські права безцеремонно нехтуються».

? Про що розповідає документ? За які погляди постраждав В. Стус? Чому влада жорстоко карала за такі погляди? Чого просив В. Стус у влади у 1972 році, а чого — у 1976 р.? Чому його позиція змінилась?

Із заяви політв'язня М. Гориня, жовтень 1967 р.:

«...Хто виступає за розширення мовного будівництва, той дуже часто оголошується націоналістом. Всіляко культивується нова мораль, згідно з якою відречення від рідної мови і перехід на російську мову спілкування не є чимось аморальним, а навпаки — проявом інтернаціональної свідомості, гідним наслідування. Так обробляється свідомість народів... здійснюється штучне вимішування народів».

? Що таке, на думку автора, нова мораль, яка культивується владою? Як оцінює політв'язень процес русифікації? Кого, на його погляд, влада називає націоналістами?

Джерело: Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень. О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Харків: Сиція, 2012. С. 174.

Додаток ЛЗ

Документ «Зі спогадів Є. Сверстюка» в підручнику з історії України для 11 класу

торами вітража, по якому славнозвісний ректор Київського університету академік Швець (так він називав себе) топтався власними ногами – у злобі й переляку. Топтався по вже розбитому, розкиданому і знищеному вітражу...»

Про які нові факти діяльності КТМ довідалися? Чому Галина Севрук характеризує період «хрущовської відлиги» як облуду?

Виконайте завдання 2. На підставі наведених свідчень доведіть, що діяльність КТМ «Сучасник» була одним із найяскравіших виявів українського шістдесятництва.

3. У чому феномен шістдесятництва

Зі спогадів Є. Сверстюка: «...Наше покоління формували різні середовища. Художники почали малювати те, чого раніше вони не малювали і що раніше ніяк не могло стати предметом їхньої творчості. У поетів почала з'являтися якась свіжість і свобода. Паралельно розвивалася критика – у той час вона була дуже важливою. Люди чекали буквально кожного слова. Тогочасна критика була не так глибокою, як гострою. Однак якби хтось мене спитав, чи виступили в той час критики з якимись новими ідеями, то я б сказав, що в той час найважливіше завдання полягало в тому, щоб відкрити заборонені й спрофановані цінності...»

Як ви розумієте настанову для тогочасної критики «відкривати заборонені й спрофановані цінності»?

Виконайте завдання 3. Узагальнивши свідчення джерел параграфу, сформулюйте кілька тез, які розкривають феномен шістдесятництва. Обґрунтуйте їх, використавши документальний матеріал уроку.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів. Так само (від 1 до 3 балів) оцініть свою участь в обговоренні в парах/групах (максимальна оцінка – 12 балів).

Джерело: Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ: Літера ЛТД, 2019. С. 105.

Документ «Із листа В. Стуса, який працював вчителем у м. Горлівка (Донецька обл.), до А. Малишка (1962 р.)» в підручнику з історії України для 11 класу

§ 10. Культура та духовне життя в УРСР

§ 10. Культура та духовне життя в УРСР

1 ОСВІТА. У грудні 1958 р. було започатковано реформу шкільної освіти у СРСР. Запроваджували обов'язкову 8-річну освіту, 10-річні середні школи перетворювали на 11-річні. Передбачалася також політехнізація освіти, тобто одночасно з отриманням 11-річної освіти учнівство шкіл мало опановувати одну з робітничих професій.

Значного суспільного резонансу в УРСР набуло положення нового закону про обов'язковість вивчення російської мови й факультативне вивчення української мови (за бажанням батьків). Фактично це означало поступове повне зросійщення населення УРСР. Нововведення спричинило значний суспільний резонанс, проти нього виступали представники творчої інтелігенції, але марно. Кількість шкіл з українською мовою навчання в Україні наприкінці 1950 — у 1960-х рр. скоротилася, а кількість російських шкіл відповідно зросла.

Представники різних верств українського суспільства виступили проти зросійщення освіти в УРСР. У більшості міст півдня та сходу України залишилися по кілька невеликих українських шкіл «для статистики». При цьому на одну російську школу в середньому припадало 524 учні, а на українську — 190.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

Із листа В. Стуса, який працював учителем у місті Горлівка (Донецька область), до А. Малишка (1962 р.)

...На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі — одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків... Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мову, крім рідної... Іноді видається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. Вони співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири... Як можна зрозуміти їхній спокій? Як можна зрозуміти слабосилі зітхання, кволі піклування про долю хутора Надії, слабенькі нарікання, коли мусить бути гнів, і гнів, і гнів!?

? Парна робота в класі. Обговоріть і дайте відповіді на запитання. 1. Які факти викликали в автора занепокоєння? 2. У чому він убачав їхню небезпеку для розвитку України?

Додаткові матеріали
rnlk.com.ua/109233

НАВЧАЛЬНА МЕТА:

охарактеризувати особливості розвитку культури й духовного життя УРСР у період хрущовської «відлиги».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Наведіть основні характеристики періоду хрущовської «відлиги» в УРСР. 2. Які події в історії України та світу впливали на культурну і духовну сферу в цей час? 3. Висловіть припущення, як змінювалися культурні й духовні цінності під впливом політичних реформ та ідей влади М. Хрущова. 4. Укажіть здобутки культури України періоду хрущовської «відлиги», уже відомі вам за курсами інших навчальних дисциплін.

З'ясуйте, як вплинула освітня політика компартійної влади в УРСР на розвиток освіти й культури в другій половині 1950-х рр. (зокрема, через упровадження нових законів щодо шкільної освіти, мовного режиму та ідеологічний вплив).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

15 листопада 1946 р. Рада міністрів УРСР запровадила новий український правопис. Його узгодили з російським, щоб «забезпечити єдність із правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо російського». Стилістика та графіка цього правопису були наближені до російських правил написання та вимови слів. З українського алфавіту вилучили літеру «ґ». Цей правопис проіснував до 2019 р. Незначні зміни було внесено в 1960, 1990 та 1993 рр.

Джерело: Історія України (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. О. М. Сирцова. А. А. Галімов. Харків: Ранок, 2024. С. 81.

Коротка біографічна довідка Василя Стуса

- Народився **6 січня 1938 року** на Вінниччині, але дитинство провів у Донецьку (тоді Сталіно). Здобув освіту на історико-філологічному факультеті Сталінського державного педагогічного інституту.
- Після роботи вчителем і служби в армії переїхав до Києва, де вступив до **аспірантури Інституту літератури**, активно долучаючись до київського творчого середовища та публікуючи перші вірші.
- **4 вересня 1965 року** став одним із небагатьох, хто публічно виступив із протестом у кінотеатрі "Україна" проти хвилі таємних арештів української інтелігенції. За це його відрахували з аспірантури.
- Створював і поширював самвидав — писав відкриті листи-протести та критичні звернення проти політики СРСР щодо української культури.
- **12 січня 1972 року** був заарештований під час операції "Блок" за звинуваченням в "антирадянській агітації і пропаганді". У вересні 1972 року його засудили до п'яти років ув'язнення та трьох років заслання.

Джерело: <https://museum.khpg.org/1114000126>.

Приклад слайду презентації для демонстрації учням уривків віршів В. Стуса

- *«Блажен, хто тратити уміє, коли заходить час утрат, аби лишалася надія і виростала востократ, що білий світ – він завжди білий і завжди добрий – білий світ. Хай ти у ньому – син несмілий, кого пройняв циганський піт, а все ж буття твоє – у леті, і в ньому – порятунок твої. ...»*

- *«Які почуття у Вас викликали дані рядки?»*,
- *«Що, на вашу думку, хотів сказати автор цими рядками?»*.

Джерело: Стус В. Палімпсести. Українська поетична антологія. С.74; розробка авторки.

Приклад готового історичного портрету Івана Світличного

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Іван Світличний

- 1.20.09.1929 – 25.10. 1992;
- 2.с. Половинкине, Старобільського району, Луганської області. Походив із родини колгоспників. У 1932–1933 матір працювала на Донбасі, аби врятувати сім'ю від голоду;
- 3.Юність Івана Світличного співпала із Другою світовою війною. В 1943 році, у віці 14 років він хотів змайструвати вибуховий пристрій, щоб підірвати німецьку машину. Він вибухнув у руках, внаслідок чого Іван Олексійович позбувся пальців на руках та мав осколки в ногах;
- 4.Вірогідно, походження із працюючої родини та пережиття підліткового віку в часи Другої світової війни, повпливало на Івана Світличного так, що він був сам працюючим і наполегливим, дуже цінував життя, хотів домогтися кращих його умов, для свого народу. Також із свідчень його сестри Надії, відомо що він дуже любив майструвати. Отже мав досить розвинуту уяву та практичні вміння;

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Іван Світличний

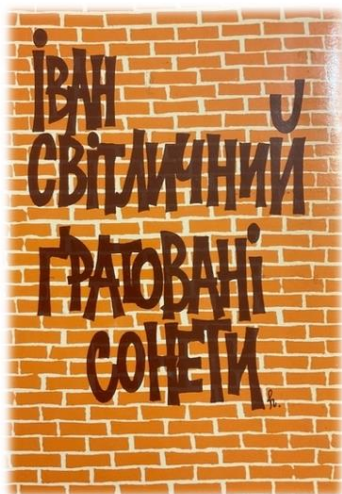

- 5.В 1952 році вступив до аспірантури відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Тараса Шевченка Академії Наук України. Керівник академік О. І. Білецький. У нього вчився принципності в науці. Завідував відділом критики журналу "Дніпро", з 1957 по 1963 – молодший науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР
- 6. Київського;
- 7. Під час розгортання першої хвилі арештів серпня–вересня 1965 року;
- 8. Вперше – 31 серпня 1965 р. за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда». 30 квітня 1966 звільнений за відсутністю доказів як «соціально безпечний» (ст. 7 КК УРСР), Вдруге – 12 січня 1972 р., 27–29.04.1973 р. засуджений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» до 7 років позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5 років заслання;
- 9. В пермських таборах ВС-389/35 і 36;
- 10. Найвідоміший його тюремний доробок – збірка віршів під назвою. «Гратовані сонети»

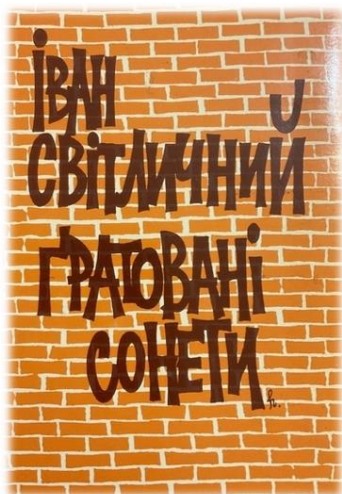

Джерело: <https://museum.khpg.org/1113995279>.

Приклад аналізу тюремного доробку Івана Світличного

АНАЛІЗ ТЮРЕМНОГО ДОРОБКУ І. СВІТЛИЧНОГО**«Гратовані сонети»**

- 1. Збірка віршів.
- 2. Іван Світличний.
- 3. Українець. Літературний критик, літературознавець, поет, перекладач. Духовний лідер і ідеолог національно-демократичного руху 60-70-х років. Один з найактивніших розповсюджувачів самвидаву.
- 4. Безумовно, адже даний доробок – збірка його поезій, причина появи якої криється у душевних переживаннях автора, після ув'язнення та потреби дати вихід емоціям.
- 5. Безумовно був, адже не будучи учасником дисидентського руху, Іван Світличний найвірогідніше не був би арештованим і засудженим. 6. Збірка віршів не адресована конкретній людині. Її можна назвати «посланням до українського народу».

АНАЛІЗ ТЮРЕМНОГО ДОРОБКУ І. СВІТЛИЧНОГО**«Гратовані сонети»**

- 7–8. Автор описує свої роздуми та переживання через вірші, з метою художнього донесення до читача.
- 9. Більшість віршів – яскравий приклад висловлення спротиву радянському ладу. Наприклад вірш під назвою «Шмон»: «Стою – як мати народила: Без трусиків, без панталон. Точнісінько, як Аполлон, Безличний. А сержант без мила Поліз у рот, у афедрон. Пильнує стерво, щоб баця Антирежимности не звила Гнізда крамоли. Шмон є шмон. Сержант шмонає по порядку І кожну латку, кожну складку, І кожен рубчик, кожен шов. Штани, труси, матню, калоші, Немов – пардон – шукає воші, Та чорта пухлого знайшов».
- У ньому автор образно описує процес обшуків, з боку КДБ, що являв собою процес, при якому не поважалось морально-етичне права людини на конфіденційність

Джерело: Світличний І. Гратовані сонети. Сучасність, 1977. С. 17; розробка авторки.

Додаток О1

Біографічна довідка Івана Геля

- Народився на **Львівщині**
- В **1960 році** вступив на вечірній відділ історичного факультету Львівського університету
- **24 серпня 1965 року** був вперше арештований за **ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда»** та засуджений до **3 років таборів**.
- Покарання відбував в таборі № 11 в с. Явас Мордовської АРСР
- **12 січня 1972 року** Іван Гель заарештований повторно.
- Покарання відбував у колоніях особливого режиму в **Мордовії** та в **Пермській** обл.
- Під час відбуття покарання Іван Гель написав збірку **«Грані культури»**.
- Вона була видана в **1984 році** в м. Лондон під псевдонімом **Степан Говерля**

ІВАН ГЕЛЬ

Джерело: Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Париж: Перша Українська Друкарня в Франції, 1967. С. 30; <https://museum.khpg.org/1113844652> ; розробка авторки.

Додаток О2

ПІДРОЗДІЛ

«МАКСИМАЛЬНА АКТИВІЗАЦІЯ ВСІХ УКРАЇНЦІВ»

Іван Гель пише про важливість підготовки «Документу Руху Спротиву про заміну сфальсифікованих і таких, що принижують національну гідність українців, формально існуючих, проте розроблених та прийнятих Москвою з метою осквернення історичних символів державности – справжніми національними державними символами, а саме: **Прапор – синьо-жовтий, Герб – Тризуб, Гімн – «Ще не вмерла Україна»...** До Документу буде звичайно додано Протокол з описом, а також правильне масштабне відтворення Прапора й графічне зображення Герба, текст і ноти Гімну»

Джерело: Гель І. Грані культури. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1984. С. 164; розробка авторки.

Додаток ОЗ

Приклад слайду презентації із запитаннями для учнів в ході роботи з
першоджерелом

1. Пригадайте, з попередніх курсів історії України, на які саме **історичні факти** **посилається автор**, у своїй заяві, що до того, що саме синьо-жовтий прапор, герб Тризуб та гімн «Ще не вмерла України» є істинними, національними символами самостійної України?
2. *Дайте власну оцінку такій заяві Івана Геля, чи наражав він себе не на небезпеку?*
3. Які риси характеру автора є очевидними, крізь призму аналізу такої його заяви?

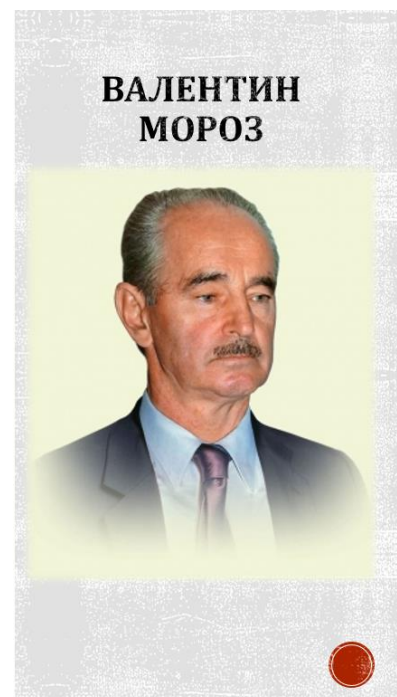

Джерело: розробка авторки.

Додаток П1

Біографічна довідка Валентина Мороза

- Народився в **1936 році** на Волині.
- Закінчив **історичний факультет Львівського університету**, потім до аспірантури на заочну форму.
- Працював завучем і вчителем сільської школи, а з 1964 – викладачем Луцького, а згодом Івано-Франківського педінститутів.
- Затриманий у вересні 1965 року.
- Засуджений в січні 1966 року **ст. 62 КК УРСР «Антирадянська агітація і пропаганда» до 5 років таборів суворого режиму.**
- Відбував покарання в таборі ЖХ-385-17-А (Мордовська обл.).
- Тоді написав «Репортаж із заповідника імені Берія», який згодом був переданий на волю та виданий у самвидаві»

Джерело: Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2003. С. 97; <https://museum.khpg.org/1113917542> ; розробка авторки.

Додаток П2

«Крижаний жах, без якого неможливо збудувати імперію гвинтиків, необхідно потім весь час підтримувати. Лід не може вічно існувати в природному стані – тому є необхідність в спеціальному рефрижераторі. Його мусить створити кожний диктатор – це для нього питання життя та смерті. У сталінських володіннях таким рефрижератором, якому на кілька десятирічь заморозили духовний розвиток суспільства, стало КДБ. Тотальне знищення думки в людських головах, масова стандартизація мислення і життя поклали на кагебістів велике навантаження, а разом з тим дало їм в руки необмежену владу. ...Дракон стає концентрацією і символом жаху, необхідного для фабрикації гвинтиків. Мабуть про становище кагебістів над суспільством свідчать в першу чергу не їх виключні матеріальні привілеї, а той магічний жах, який скрізь наводить слово КДБ. ...Дракон мусить регулярно пожирати людей, щоб існувати...»

Джерело: Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берії. Мюнхен: Сучасність, 1968. С. 31–32; розробка авторки.

Додаток ПЗ

Приклад слайду презентації із запитаннями для учнів в ході роботи з першоджерелом

1. Чому на Вашу думку Валентин Мороз асоціює радянську систему із драконом?

2. *З чим у Вас асоціюється КДБ та СРСР загалом?*

Джерело: розробка авторки.

Додаток Р

План-конспект уроку вибіркового курсу «Український спротив другої половини ХХ століття»

Урок 30

Дата 27.11.2025

11 клас

Тема: «Загратована творчість: доробки дисидентів ув'язнених в ході проведення другої хвилі арештів українських дисидентів 1972-1973 рр.»

Мета:

навчальна:

- ✓ розглянути постать Івана Світличного та його тюремний доробок – збірку віршів «Гратовані сонети»; /інформаційна
- ✓ ознайомитись із особистістю Василя Стуса та його доробком написаним в ув'язненні – збірка віршів «Час творчості»; /інформаційна
- ✓ розглянути постать Івана Геля та його фундаментальну працю для українського дисидентського руху – «Грані культури»; /інформаційна

розвивальна:

- ✓ формувати критичне мислення (на основі усних відповідей, проблемних запитань) / логічна
- ✓ розвивати хронологічну компетентність (вивчення дат подій в ході вивчення нового матеріалу); / хронологічна
- ✓ розвивати вміння аналізувати історичні факти (на основі розбору теоретичного блоку теми); / хронологічна, логічна
- ✓ розвивати вміння учнів працювати з джерельним історичним матеріалом («Гратовані сонети», «Час творчості», «Грані культури»); / інформаційна, аксіологічна
- ✓ продовжити розвивати вміння роботи учнів з історичною картою (карта «Українська РСР (друга половина ХХ ст.)» та РСФСР (друга половина ХХ ст.); / просторова

виховна:

- ✓ формувати комунікативну компетентність шляхом усних відповідей, міркувань; / мовленнєва
- ✓ виховувати вміння працювати в колективі (на основі роботи в групах) / особистісна, аксіологічна
- ✓ виховувати в учнях наполегливість, завзятість, стійкість (в ході виконання ними пропонуванних їм завдань); / особистісна

- ✓ виховувати вміння змагатися, відповідати за себе та свою роботу (на основі роботи в групах)); /*особистісна, творча*
- ✓ виховувати інтерес до історії (постаті І. Світличного, В. Стуса, І. Геля. Їх біографія та тюремна творчість); /*аксіологічна, особистісна*
- ✓ викликати почуття відповідальності за збереження української державності (на основі оповіді про ідеї боротьби дисидентів проти радянського режиму та вияву опозиційних настроїв до нього в тюремних доробках)/*громадянська, особистісна*

Тип уроку: *лабораторно-практичне заняття*

Обладнання: мультимедійна презентація для повторення біографій засуджених дисидентів, уривки із їхніх тюремних доробків, аудіоролик «БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ - КОЛИСКОВА OST "Заборонений" (OFFICIAL VIDEO)»
https://www.youtube.com/watch?v=wKb1eOjA5e4&list=RDwKb1eOjA5e4&start_radio=1

Основні дати:

- **літо 1971 року** – початок розробки КДБ при РМ УРСР спецоперації «Блок» (другої хвилі арештів);
- **12 січня 1972 року** – початок арештів. Арешти Івана Світличного, Василя Стуса, Івана Геля;
- **серпень 1972 року** – засудження Івана Геля за ст. 62 ч. 2 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» до 10 років таборів особливого (камерного) режиму та 5 років заслання;
- **7 вересня 1972 року** – засудження Василя Стуса за ст. 62 ч. 2 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» до 5 років позбавлення волі та 3 років заслання;
- **27–29 січня 1973** – засудження Івана Світличного за ст. 62 ч. 2 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» до 12 років позбавлення волі (7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання);
- **1977 р.** – видання збірки віршів І. Світличного «Ґратовані сонети» в Нью-Йорку;
- **1984 р.** – видання «Граней культури» Івана Геля в Лондоні;
- **1995 р.** – видання збірки віршів «Час творчості» Василя Стуса;

Основні терміни: друга хвиля арештів українських дисидентів 1972-1973 рр., «невольницька творчість/загратована творчість», «антологія загратованої творчості»;

Основні історичні постаті: Світличний І., Стус В., Гель І.

План:

1. Іван Світличний – творець опозиційної поезії в умовах ув'язнення
2. Василь Стус – приклад тюремної публіцистичної та поезійної опозиції
3. Іван Гель – політв'язень та маніфестатор історичного обґрунтування спротиву радянському режиму

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів. 		

3 хв	III. Мотиваційний етап	Слово вчителя: «Сьогодні ми поринемо у світ «Загратованої творчості» — літератури, народженої за колючим дротом. Ці твори, написані українськими дисидентами, — це не просто вірші чи проза, це свідчення незламного духу та віри у свободу, які не змогли зламати жодні репресії. Вивчаючи їх, ми не лише знайомимося з частиною нашої історії, але й вчимося мужності, принциповості та любові до рідної мови. Тож давайте сьогодні відкриємо для себе цю заборонену, але надзвичайно потужну сторінку української культури, щоб зрозуміти, яка сила криється у слові. По завершенню уроку маємо знайти відповідь на запитання: «Яку ціну платили українські дисиденти за право говорити і творити рідною мовою, і чи є їхній тюремний доробок актуальним для сучасних поколінь українців?»		
2 хв	III. Актуалізаційний етап		1. Яку епоху ми зараз вивчаємо? (Зварич) 2. Які характерні риси цієї епохи? (Козарук)	хронологічна логічна
25 хв	IV. Етап повторення теоретичного матеріалу та роботи із першоджерелами	ПОВТОРИМО ТЕОРІЮ☺ Друга велика хвиля арештів українських дисидентів прокотилася на початку 1972 року і стала наймасштабнішою репресивною акцією проти української інтелігенції після доби		

		сталінщини. <i>Вона мала на меті повне знищення організованого дисидентського руху. /інформаційна</i> ▪ Дата та Ініціатор: Арешти розпочалися у січні 1972 року, збігаючись у часі зі зміною керівництва в ЦК Компартії України (прихід Володимира Щербицького замість Петра Шелеста, якого вважали "занадто м'яким" до національного руху). <i>/інформаційно-хронологічна</i> ▪ Масштаб і Жертви: Було заарештовано десятки провідних діячів українського культурно-політичного опору, включаючи Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Ігоря Калинця, В'ячеслава Чорновола, Леоніда Плюща та ін. <i>/інформаційна</i> ▪ Причина: Формальною причиною для арештів стало нібито розслідування справи про антирадянську агітацію і пропаганду (ст. 62 КК УРСР) та зв'язки з закордонними націоналістичними центрами (зокрема, з журналом "Український вісник", який видавав В. Чорновіл). <i>/інформаційна</i> ▪ Мета КДБ: Головна мета полягала у повній ліквідації Самвидаву як засобу поширення ідей та знекровленні руху опору. КДБ прагнув ізолювати інтелектуальну еліту та залякати широкі кола української інтелігенції. <i>/інформаційна</i>		
--	--	---	--	--

		▪ Наслідки: Більшість заарештованих отримали довгі терміни ув'язнення (від 5 до 7 років таборів суворого режиму і до 5 років заслання) і були відправлені до пермських таборів та Мордовії. <i>/інформаційна</i> ▪ Вплив на Рух: Хоча хвиля фізично знесилила рух 1960-х, вона сприяла його інтернаціоналізації. Засуджені дисиденти об'єдналися з іншими політв'язнями, а їхні процеси привернули міжнародну увагу до проблеми прав людини в СРСР. <i>/інформаційно-хронологічна</i> РОБОТА ІЗ БІОГРАФІСТИКОЮ: Світличний Іван Олексійович – історичний портрет за схемою: (додаток 1) 1. Роки життя автора?; 2. Де народився та з якої родини походив?; 3. В яких умовах зростав?; 4. Що впливало на формування його поглядів в дитинстві?; 5. Чим почав займатись в зрілому віці?; 6. До якого осередку дисидентства належав (Київського/Львівського)?; 7. Коли потрапив до поля зору каральних органів?; 8. Коли був заарештований	Причини, хід та наслідки другої хвилі арештів? (Приймак)	<i>логічна</i>
--	--	---	---	-----------------------

		<i>та засуджений? За якою статтею КК УРСР?; 9. Де відбував покарання?</i> ▪ 1.20.09.1929 – 25.10. 1992; ▪ 2.с. Половинкине, Старобільського району, Луганської області. Походив із родини колгоспників. У 1932–1933 матір працювала на Донбасі, аби врятувати сім'ю від голоду; ▪ 3.Юність Івана Світличного співпала із Другою світовою війною. В 1943 році, у віці 14 років він хотів змайструвати вибуховий пристрій, щоб підірвати німецьку машину. Він вибухнув у руках, внаслідок чого Іван Олексійович позбувся пальців на руках та мав осколки в ногах; ▪ 4.Вірогідно, походження із працювитої родини та пережиття підліткового віку в часи Другої світової війни, повпливало на Івана Світличного так, що він був сам працювитим і наполегливим, дуже цінував життя, хотів домогтися кращих його умов, для свого народу. Також із свідчень його сестри Надії, відомо що він дуже любив майструвати. Отже мав досить розвинуту уяву та практичні вміння;		
--	--	---	--	--

		▪ 5. В 1952 році вступив до аспірантури відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Тараса Шевченка Академії Наук України. Керівник академік О. І. Білецький. У нього вчився принциповості в науці. Завідував відділом критики журналу "Дніпро", з 1957 по 1963 – молодший науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР ▪ 6. Київського; ▪ 7. Під час розгортання першої хвилі арештів серпня–вересня 1965 року; ▪ 8. Вперше – 31 серпня 1965 р. за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда». 30 квітня 1966 звільнений за відсутністю доказів як «соціально безпечний» (ст. 7 КК УРСР), Вдруге – 12 січня 1972 р., 27–29.04.1973 р. засуджений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» до 7 років позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5 років заслання; ▪ 9. В пермських таборах ВС-389/35 і 36; <i>/інформаційно-хронологічна</i>	Звідки походив, чим займався та коли був засуджений І. Світличний? (Басіста)	<i>логічна</i>
--	--	---	--	----------------

Стус Василь Семенович

(додаток 2)

- Народився **6 січня 1938 року** на Вінниччині, але дитинство провів у Донецьку (тоді Сталіно). Здобув освіту на історико-філологічному факультеті Сталінського державного педагогічного інституту.
- Після роботи вчителем і служби в армії переїхав до Києва, де вступив до **аспірантури Інституту літератури**, активно долучаючись до київського творчого середовища та публікуючи перші вірші.
- **4 вересня 1965 року** став одним із небагатьох, хто публічно виступив із протестом у кінотеатрі "Україна" проти хвилі таємних арештів української інтелігенції. За це його відрахували з аспірантури.
- Створював і поширював самвидав — писав відкриті листи-протести та критичні звернення проти політики СРСР щодо української культури.
- **12 січня 1972 року** був заарештований під час операції "Блок" за звинуваченням в "антирадянській агітації і пропаганді". У вересні 1972 року його засудили до п'яти

		років ув'язнення та трьох років заслання/інформаційно-хронологічна Гель Іван Андрійович (додаток 3) ▪ Народився на Львівщині ▪ В 1960 році вступив на вечірній відділ історичного факультету Львівського університету ▪ 24 серпня 1965 року був вперше арештований за <i>ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда»</i> та засуджений до 3 років таборів. ▪ Покарання відбував в таборі № 11 в с. Явас Мордовської АРСР ▪ 12 січня 1972 року Іван Гель заарештований повторно. ▪ Покарання відбував у колоніях особливого режиму в <u>Мордовії</u> та в <u>Пермській</u> обл.	Звідки походив, чим займався та коли був засуджений В. Стус? (Штанько)	логічна
--	--	---	---	----------------

		▪ Під час відбуття покарання Іван Гель написав збірку «Грані культури». ▪ Вона була видана в 1984 році в м. Лондон під псевдонімом Степан Говерля <i>/інформаційно-хронологічна</i> РОБОТА З ТЕРМІНАМИ: ▪ <u>«Друга хвиля арештів українських дисидентів 1972-1973 рр.»</u> - відома також як «Генеральний погром» або операція КДБ «Блок», була найбільш масштабною та жорстокою кампанією репресій радянської влади проти української інтелігенції, яка відбулася переважно у січні 1972 року та тривала до 1973 року. <i>/інформаційно-хронологічна</i> ▪ <u>«Невольницька творчість/загратована творчість»</u> - це узагальнювальний термін, який стосується літературної, публіцистичної, поетичної, художньої та іншої інтелектуальної діяльності, створеної українськими дисидентами, політв'язнями та репресованими особами безпосередньо під час їхнього ув'язнення в радянських таборах,	Звідки походив, чим займався та коли був засуджений І. Гель? (Владика)	<i>логічна</i>
--	--	---	--	----------------

		тюрмах або під час заслання (неволі). /інформаційна ▪ «Антологія загрозованої творчості» - узагальнююче поняття, що описує збірку, корпус або сукупність усіх тих творів українських дисидентів та політв'язнів, які були створені в умовах неволі (у таборах, тюрмах, на засланні). /інформаційна	Повторіть тлумачення термінів (за бажанням) РОБОТА З КАРТОЮ: 1. Розгляньте карту «Українська РСР (друга половина XX ст.)» (додаток 4). Пригадайте та покажіть два центри розвитку дисидентства в Україні. <i>(Львівський та Київський) (на вибір)</i> 2. Розгляньте карту РСФСР (друга половина XX ст.) (додаток 5). Покажіть на ній області в яких розташовувались табори, в яких відбували покарання українські дисиденти <i>(Мордовська та Пермські області) (на вибір)</i>	<i>просторова</i>
--	--	--	--	--------------------------

		РОБОТА З ПЕРШОДЖЕРЕЛАМИ: <i>Вірш із збірки «Час творчості» В. Стуса:</i> «Блажен, хто тратити уміє, // коли заходить час утрат, // аби лишалася надія // і виростала востократ, // що білий світ – він завжди білий // і завжди добрий – білий світ. // Хай ти у ньому – син несмілий, // кого пройняв циганський піт, а все ж буття твоє – у леті, і в ньому – порятунок твій. ...» /інформаційна <i>Уривки віршів Івана Світличного із збірки «Гратовані сонети»:</i> 1. «Шмон»: «Стою – як мати народила: // Без трусиків, без панталон. // Точнісенько, як Аполлон, // Безличний. А сержант без мила // Поліз у рот, у афедрон. // Пильнує стерво, щоб баця // Антирежимности не звила // Гнізда крамоли. Шмон є шмон. // Сержант шмонає по порядку // І кожну латку, кожну складку, // І кожен рубчик, кожен шов. //	Які почуття у Вас викликали дані рядки? (на вибір) Що, на вашу думку, хотів сказати автор цими рядками? (на вибір)	аксіологічна
--	--	---	--	---------------------

	Штани, труси, матню, калоші, // Немов – пардон – шукає воші, // Та чорта пухлого знайшов» <i>/інформаційна</i> 2. «Жалісний сонет»: «Умій суддю свого жаліти, // Тяжкі гріхи йому прости, // Таж він людина, як і ти; // У нього дома жінка, діти. // Їм треба грошей принести, // І треба – ніде правди діти – // З лайна собачого зуміти // Державний злочин довести. // Хотів би ти в тій шкурі бути? // В дугу свій горб і совість гнути? // Собача доля! Зрозумій // І не топчи багно в болото, // Жалій суддю свого, достоту // Як ми жаліємо повій» <i>/інформаційна</i>	РОБОТА В ГРУПАХ: (довільний поділ) Завдання для Групи 1: Аналіз та Інтерпретація Вірш 1: «Шмон» 1. Словникова робота та Підтекст: Знайдіть і поясніть значення слів «афедрон», «бациля антирежимности», «гнізда крамоли», «матня». Обговоріть, який підтекст
--	---	---

			вкладає автор у поняття «бациля Антирежимности» – що насправді шукає сержант, перевіряючи кожну «ладку, кожну складку»? 2. Образ Аполлона та Іронія: Проаналізуйте використання образу Аполлона у контексті принизливого обшуку (шмону). Який художній прийом тут використано? Поясніть гостроту іронії Світличного, порівнюючи античну досконалість із реальністю табірної приниження. 3. Тема та Художні Засоби: Визначте головну тему вірша. Назвіть художні засоби (епітети, порівняння, метафори), які найяскравіше передають атмосферу приниження, безправності та абсурдності системи (наприклад, порівняння "Немов – пардон – шукає воші"). Завдання для Групи 2: Морально-Етичний Вимір Вірш 2: «Жалісний сонет» 1. Парадокс Співчуття: Проаналізуйте, у чому полягає парадоксальність заклику "Умій суддю свого жаліти". Чому автор порівнює суддю, який виносить незаконні вироки, із повіями ("Як ми жаліємо повій")? Який	<i>логічна</i> <i>аксіологічна</i> <i>мовленнєва</i>
--	--	--	--	---

		<i>Уривок із «Граней культури» Івана Геля:</i> <u>«Максимальна активізація всіх українців».</u> Активізацію українців на території України та за кордоном автор вважає однією із фундаментальних задач національно-визвольного руху України. Під загальною активізацією українців та мобілізацією світової спільноти мається на увазі провадження на території України і в країнах, де є українська діаспора зусиль психологічного впливу, в результаті яких уряди країн Заходу усвідомлять важливість включення своїх засобів масової інформації в суспільно-політичне та культурне життя України і визнають те, що українське національне питання є значимим і винятково важливим в проблемах	моральний стан суспільства це відображає? 2. Образ Судді та Система: Знайдіть у вірші слова та фрази, які розкривають залежність і моральну деградацію судді ("Хотів би ти в тій шкурі бути?", "В дугу свій горб і совість гнути?"). Як Світличний показує, що суддя є не просто злочинцем, а й жертвою системи? 3. Позиція Ліричного Героя: Визначте авторську позицію щодо судді. Чи це справжнє співчуття, глибока сатира, чи гірка констатація того, що система ламає навіть тих, хто її обслуговує? Обґрунтуйте свою думку, посилаючись на рядки вірша.	
--	--	---	--	--

		світової та європейської політики. А також важливим пунктом, що ставить за мету активізація українського народу, є обговорення його проблем у міжнародних організаціях, зокрема Європейському Парламенті та Організації Об'єднаних Націй (ООН), під час зустрічей країн-учасниць Нарад із питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) та ін. Особливо важливим, у контексті розуміння радикальних поглядів автора, навіть в умовах позбавлення волі є наступна частина аналізованого підрозділу: <i>«В результаті цих заходів, перед Національно-визвольним рухом постає задача сформулювати й вручити компетентним інституціям держав-учасниць ООН – ще один офіційний Документ Руху про заміну сфальсифікованих і таких, що принижують національну гідність українців, формально існуючих, проте розроблених та прийнятих Москвою з метою осквернення історичних символів державности – справжніми національними державними символами, а саме: Прапор – синьо-жовтий, Герб – Тризуб, Гімн – «Ще не вмерла Україна»...</i>		
--	--	---	--	--

		<i>До Документу буде звичайно додано Протокол з описом, а також правильне масштабне відтворення Прапора й графічне зображення Герба, текст і ноти Гімну» /інформаційна</i>	1. Пригадайте, з попередніх курсів історії України, на які саме історичні факти посилається автор, у своїй заяві, що до того, що саме синьо-жовтий прапор, герб Тризуб та гімн «Ще не вмерла України» є істинними, національними символами самостійної України? (Зварич, Данилюк) 2. Дайте власну оцінку такій заяві Івана Геля, чи наражав він себе не на небезпеку? (Козарук) 3. Які риси характеру автора є очевидними, крізь призму аналізу такої його заяви (Паньків)	<i>інформаційна</i> <i>логічна</i> <i>аксіологічна</i>
10 хв	V. Висновки та систематизація знань		Уважно перегляньте та прослухайте відеоролик «БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ - КОЛИСКОВА OST "Заборонений" (OFFICIAL VIDEO)» https://www.youtube.com/watch?v=wKb1eOjA5e4&list=RDwKb1eOjA5e4&start_radio=1	

			та дайте відповіді на питання: 1. Яким чином творчість та правозахисна діяльність Василя Стуса, як ключового представника «загратованої творчості», стали безпосередньою причиною його арешту, судового процесу та подальшого відбуття покарання? 2. Опишіть основні умови утримання українських дисидентів у таборах суворого режиму (на прикладі Перм-36 або інших). Яка метою радянської репресивної системи було створення таких нелюдських умов? 3. Окрім прямого ув'язнення, які ще методи політичних репресій (наприклад, психіатричні клініки, звільнення з роботи, заборона друку, цькування) використовувала радянська влада для придушення українського дисидентського руху? 4. Як саме поезія, листи та есеї, створені дисидентами в умовах ізоляції та ув'язнення (явище «загратованої творчості»), допомагали їм зберігати національну свідомість та продовжувати духовну боротьбу?	<i>хронологічна</i> <i>логічна</i> <i>аксіологічна</i> <i>мовленнєва</i>
--	--	--	--	--

1 хв	VI. Домашнє завдання		ВИБЕРІТЬ ОДИН ІЗ ПРОПОНОВАНИХ НИЖЧЕ ТЮРЕМНИХ ДОРОБКІВ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ТА ЗДІЙСНІТЬ ЇХ ЗА ПОДАНОЮ СХЕМОЮ: ✚ книги епістолярію ▪ Зіновія Красівського «Владимирський централ» ▪ Михайла Гориня «Листи зза ґрат» ▪ Валерія Марченка «Листи до матері з неволі» ▪ Івана Сокульського «Листи до Марієчки» ▪ Вячеслава Чорновола і Бориса Пенсона «Будні мордовських таборів» ✚ збірки поезій ▪ Миколи Горбала «Деталі піщаного годинника» ▪ Ігоря Калинця «Невольничча муза» ▪ Зіновія Красівського «Невольницькі плачі» ▪ Миколи Руденка «За ґратами» ✚ прози Валерія Марченка «Звичайний страх», «Як усе це сталося», «Злодії», «Шляхи, які ми обираємо» ✚ есе Мирослава Мариновича «Євангеліє від юродивого»	
------	----------------------	--	---	--

			СХЕМА АНАЛІЗУ: 1. З яким джерелом маємо справу? 2. Хто автор джерела? 3. Коли з'явилася ця пам'ятка історії? 4. Джерело первинне чи вторинне? 5. Чи можна джерело вважати упередженим чи ні? 6. Чи можемо ми довіряти цьому джерелу і наскільки?	
--	--	--	---	--

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Іван Світличний

- 1.20.09.1929 – 25.10. 1992;
- 2.с. Половинкине, Старобільського району, Луганської області. Походив із родини колгоспників. У 1932–1933 матір працювала на Донбасі, аби врятувати сім'ю від голоду;
- 3.Юність Івана Світличного співпала із Другою світовою війною. В 1943 році, у віці 14 років він хотів змайструвати вибуховий пристрій, щоб підірвати німецьку машину. Він вибухнув у руках, внаслідок чого Іван Олексійович позбувся пальців на руках та мав осколки в ногах;
- 4.Вірогідно, походження із працювитої родини та пережиття підліткового віку в часи Другої світової війни, повпливало на Івана Світличного так, що він був сам працювитим і наполегливим, дуже цінував життя, хотів домогтися кращих його умов, для свого народу. Також із свідчень його сестри Надії, відомо що він дуже любив майструвати. Отже мав досить розвинуту уяву та практичні вміння;

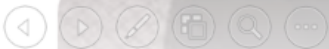

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Іван Світличний

- 5. В 1952 році вступив до аспірантури відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Тараса Шевченка Академії Наук України. Керівник академік О. І. Білецький. У нього вчився принциповості в науці. Завідував відділом критики журналу "Дніпро", з 1957 по 1963 – молодший науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР
- 6. Київського;
- 7. Під час розгортання першої хвилі арештів серпня–вересня 1965 року;
- 8. Вперше – 31 серпня 1965 р. за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда». 30 квітня 1966 звільнений за відсутністю доказів як «соціально безпечний» (ст. 7 КК УРСР), Вдруге – 12 січня 1972 р., 27–29.04.1973 р. засуджений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» до 7 років позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5 років заслання;
- 9. В пермських таборах ВС-389/35 і 36;
- 10. Найвідоміший його тюремний доробок – збірка віршів під назвою. «Гратовані сонети»

Додаток 2

- Народився **6 січня 1938 року** на Вінниччині, але дитинство провів у Донецьку (тоді Сталіно). Здобув освіту на історико-філологічному факультеті Сталінського державного педагогічного інституту.
- Після роботи вчителем і служби в армії переїхав до Києва, де вступив до **аспірантури Інституту літератури**, активно долучаючись до київського творчого середовища та публікуючи перші вірші.
- **4 вересня 1965 року** став одним із небагатьох, хто публічно виступив із протестом у кінотеатрі "Україна" проти хвилі таємних арештів української інтелігенції. За це його відрахували з аспірантури.
- Створював і поширював самвидав — писав відкриті листи-протести та критичні звернення проти політики СРСР щодо української культури.
- **12 січня 1972 року** був заарештований під час операції "Блок" за звинуваченням в "антирадянській агітації і пропаганді". **У вересні 1972 року** його засудили до п'яти років ув'язнення та трьох років заслання.

Додаток 3

- Народився на **Львівщині**
- В **1960 році** вступив на вечірній відділ історичного факультету Львівського університету
- **24 серпня 1965 року** був вперше арештований за **ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда»** та засуджений до **3 років таборів**.
- Покарання відбував в таборі № 11 в с. Явас Мордовської АРСР
- **12 січня 1972 року** Іван Гель заарештований повторно.
- Покарання відбував у колоніях особливого режиму в **Мордовії** та в **Пермській** обл.
- Під час відбуття покарання Іван Гель написав збірку **«Грані культури»**.
- Вона була видана в **1984 році** в м. Лондон під псевдонімом **Степан Говерля**

ІВАН ГЕЛЬ

Додаток 4. Карта «Українська РСР (друга половина XX ст.)»

Додаток 5. Карта «РСФСР (друга половина XX ст.)»

